

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**БУХОРО ОЗИҚ-ОВҚАТ ВА ЕНГИЛ САНОАТ
ТЕХНОЛОГИЯСИ ИНСТИТУТИ**

«ИЖТИМОЙ ФАНЛАР» КАФЕДРАСИ.

**Ф А Н Л А Р Н И Н Г   Ф А Л С А -
Ф И Й   М А С А Л А Л А Р И**

БУХОРО - 2007

1-МАВЗУ. «ФАННИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Фалсафа, унинг ҳозирги илмий билим тизимидаги ўрни

Инсоният учинчи мингйилликка қадам қўйиши тарихдан индустриал жамият сифатида ўрин олган цивилизациянинг иккинчи тўлқинидан постиндустриал электрон-ахборот жамияти деб ном олган учинчи тўлқинга ўтиш даврига тўғри келди. Бу даврда фан ва ишлаб чиқаришнинг ўзаро нисбати муайян тарзда ўзгаради.

Агар индустриал жамият (биринчи тўлқин) ва ундан ҳам олдинги аграр жамият (биринчи тўлқин) даврида илмий кашфиёт билан унинг ишлаб чиқариш эҳтиёжларига татбиқ этилиши ўртасида юзлаб йиллар ўтган бўлса, ҳозирги ахборот жамияти (учинчи тўлқин)да ишлаб чиқариш фаннинг ривожланиш суръатларига етиб улгуролмаяпти. Ҳозирги даврда фан иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий тараққиётнинг ҳал қилувчи кучига айланди ва ўз ривожланиш суръатларини тинимсиз ошириб бормоқда.

Ўз-ўзидан равшанки, янги шароитда фан тизимининг ўзи, унинг таркибий қисмлари тузилиши ва уларнинг ривожланиш жўшқинлиги ҳам мураккаблашади, билишнинг эмпирик методларидан назарий методларга, тавсифдан тушунтиришга ўтиш содир бўлади. Натижада илмий билим ютуқларини ва унинг ривожланиш истиқболларини фалсафий-назарий, эпистемологик жиҳатдан таҳлил қилишга катта эҳтиёж туғилади, бошқа томондан эса – ҳозирги даврни, шу жумладан дунёнинг ҳозирги илмий манзарасини фалсафий таҳлил қилишда ҳозирги замон фанининг ютуқларидан фойдаланиш зарурияти юзага келади.

Бинобарин, бугунги кунда фан ва фалсафа ўртасидаги алоқа ва ҳамкорликни мустақамлаш вазифаси долзарб аҳаимият касб этади. Маълумки, фалсафа кишилик тараққиётидаги ҳар бир тарихий вазият, ҳар бир босқич, ҳар бир цивилизациянинг маънавий мағзидир. Фалсафа ўз даври ва ўз халқининг ютуқларини мантиқий, асбтракт-назарий шаклда акс эттиради. Фалсафа инсон тафаккурининг кучи ва қудратига таянади, дунёнинг мантиқий манзарасини ва инсоннинг ундаги ўрнини «барча нарсалар мезони» (Протагор) сифатида кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Шу боис қадим замонлардан фалсафа донишмандликка муҳаббат ифодаси деб тавсифланади. Фақат Кант ва Гегель даврига келиб фалсафа фақат донишмандликка муҳаббат эмас, балки донишмандликнинг ўзи деган фикр одат бўлди.

Донишмандлик билимга таянади, лекин унга боғлиқ бўлмайди, зеро, кўп билимлилик донишмандлик эмас, деган эди Гераклит. Донишмандлик билимни англаб етиш, уни таҳлил қилиш натижасидир. У билишдан тушунишга ўтилганини ифода этади. Шу боис Б. Спиноза фалсафанинг вазифаси йиғлаш, қулиш эмас, балки тушунишдир, деб қайд этган эди.

Фалсафанинг шаклланиши дунёқарашнинг шаклланиши, дунёнинг бирламчи асосини, унинг субстанциясини ва моҳиятини тушуниб етиш

жараёнидир. Шунинг учун фалсафа бутун борлиқни билишнинг методологик асоси ҳисобланади. Агар ҳар бир фан табиат, жамият ёки инсоннинг муайян жиҳати, қиррасининг юзага келиши, ривожланиши ва англаб етилиши қонуниятларини ўрганса ва борлиқ ривожланишининг умумий қонунлари ҳақида билим бера олмаса, фалсафа бизга бутун борлиқ ҳақида эмас, балки борлиқнинг умумий жиҳатлари ҳақида билим беради. Шу маънода у барча муайян фанларни бирлаштиради, синтез қилади. Шу боис фақат муайян ёки алоҳида фанлар умумий қонунларининг чексиз йиғиндисигина нарсалар ва ҳодисаларни тўлақонли, муайян тарзда ва бутун ранг-баранглиги билан тушуниб етиш имконини беради. Ранг-барангликнинг бирлигини ана шундай талқин қилиш мумкин.

Фалсафа умуман дунё ҳақидаги фан деган қарашдан фарқли ўлароқ, у бутун дунёни тушуниб етишни даъво қилмайди, чунки чексиз нарсани қамраб олиш, чегаралаш мумкин эмас. Фалсафани умумий нарсалар ва ҳодисалар ҳақидаги фан деб таърифлаш мумкин. Аммо умумий, ягона, муайяннинг диалектикаси шундайки, муайян умумий ва ягонанинг бирлиги, умумий эса – муайяннинг бир жиҳатидир. Бундай қарашлар шунга олиб келдики, фалсафадан муайян фанлар ажралиб чиқишига қараб, унинг амал қилиш соҳаси тинимсиз торайиб борди. Айни вақтда, фалсафанинг бошига ўз қироллигини қизларига бўлиб бериб, ўзи ҳеч нарсасиз қолган қирол Лир қисмати тушди, деб айтиш ҳам тўғри бўлмайди. Фалсафа бугунги кунда ҳам ҳозирги фанларнинг ривожланишида ва илмий билимнинг янги тармоқлари шаклланишида фаол методологик рол ўйнашда давом этмоқда.

Маълумки, XIX ва XX асрларда аксарият позитивист-файласуфлар агар илгари муайян фанлар фалсафа таркибига кирган бўлса, эндиликда фалсафа муайян фанлар ичига сингиб кетди ва ўз мустақиллигини йўқотди, деган ғояни илгари сурдилар. Буни айрим мисолларда кўриб чиқамиз. Аристотелдан бошлаб, фалсафани таркибий қисмларга ажратиш жараёни содир бўлди. Бу эллинизм даврида айниқса сезила бошлади: фалсафий таълимотларда фалсафанинг онтология (борлиқ ҳақида таълимот), гносеология (билиш ҳақида таълимот) ва мантиқ (фикрлаш қонунлари ва шакллари ҳақида таълимот) каби таркибий қисмларини аниқ кўриш мумкин эди.

XVII-XIX асрларда табиатшуносликнинг деярли барча тармоқлари фалсафадан ажралиб чиқди ва фалсафа таркибий қисмларининг ажралиш жараёни давом этди. И. Кант фалсафасида бу қарама-қаршилик мутлақ даражага кўтарилди, зеро, Кант билиш инсонни табиат билан, субъектни объект билан бирлаштирмайди, балки уларни бир-биридан ажратади, деб ҳисоблар эди. Онтология, гносеология ва мантиқни мутлақ даражага кўтариш, уларни бир-биридан ажратиш ва бир-бирига қарши қўйишнинг салбий томонлари билан бир қаторда, ижобий томонлари ҳам бор эди. Кант эпистемологик муаммолар фалсафанинг ўзагини ташкил қилади, деган ғояни биринчи бўлиб асослаб берди.

Кантдан кейин фалсафий тафаккурнинг ривожланиши фалсафанинг таркибий қисмлари – диалектика, мантиқ ва билиш назариясини бирлаштириш

йўлидан кетди. Гегель фалсафа муаммоларида диалектика ёки мантик, онтология ёки гносеология, умумий ёки ягона масаласини қўйиш мумкин эмас, деган ғояни биринчи бўлиб илгари сурди. У ҳамма жойда, табиат оламида ҳам, маънавият оламида ҳам «ёки – ёки» ўрнига «ва – ва» қўйилиши лозимлигини кўрсатиб берди. Мазкур ёндашувни асослар экан, Гегель: «Мантик метафизика билан, тафаккурда англаб етиладиган нарсалар ҳақидаги фан билан мос келади», деб қайд этди¹. Гегель қоидаларидан фалсафий тафаккурга хос бўлган муҳим, чуқур ғоялардан бири – диалектика, мантик ва билиш назариясининг бирлиги ғояси келиб чиқади.

Гегель шу нуқтаи назардан уч сўзнинг кераги йўқ, чунки бу айтилган бир нарсадир, деб ҳисоблар эди. Яъни, Диалектика Билиш назарияси ва Мантик демакдир. Тўғри, Гегелнинг фалсафа фанлар фанидир, у ҳаётнинг барча ҳолатларида мутлақ, боқий ва ўзгармас ҳақиқатни ифодалайди, чунки тугалланган метафизик системалар тузиш, сўнгги инстанцияда ҳақиқатни ифода этиш фалсафанинг вазифасидир, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Ашаддий диалектик бўлган Гегель ўз асарларида фақат фангина ҳақиқий билим беришга қодир, фалсафа эса тушунчаларга асосланиб фикр юритиш, илмий тушунчаларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш зарурлигини белгилайди, зеро, борлиқнинг ҳақиқати *унинг* моҳиятидир, моҳиятнинг ҳақиқати эса тушунчаларда ифодаланади, деган ғояни илгари сурди. Гегель фикрига кўра, инсон, фикрловчи субстанция сифатида, ақл билан фикрлашнинг чекланганлигидан ошиб ўтиши ва тушунчаларга асосланиб фикрлаш даражасига етишга ҳаракат қилиши керак. Ҳақиқат, қоида тариқасида, юзада ётмайди, у ўз моҳиятини фақат унга чуқур кириб боришга қодир бўлган журъатли тафаккургагина намоён этади. Ҳақиқат фақат изчил илмий системада мавжуд бўлади ва уни мана шу система доирасида тушуниб етиш мумкин.

Ҳозирги файласуфлар ҳақиқий фалсафа муайян фанларга таянмасдан мавжуд бўла олмаслигини яхши тушунадилар. Файласуфлар ва табиат ҳодисаларини тадқиқ қилувчи олимлар бир-бирларисиз ишлай олмасликларини ниҳоят тушуниб етдилар. Бугунги кунда табиат ҳодисаларини тадқиқ қилувчи олимлар ҳам, файласуфлар ҳам Исаак Ньютоннинг: «Физика, метафизикадан кўрққин», деган шиори амал қилган, файласуфлар эса, ўз навбатида, бунга генетика, кибернетика, информатика каби ҳозирги фанларни тўла инкор этиш билан жавоб берган қарама-қаршиликни онгли тарзда енгиб ўтдилар. Қарама-қаршилик ўрнида фалсафа ва табиатшунослик иттифоқи вужудга келди ва мустаҳкамланмоқда. Ўз даврида Гегель «тушунча ҳақида ҳар хил бемаза нарсаларни гапиришни, тафаккурнинг бу олий нуқтасига нисбатан нафрат уйғотишни, тушуниб бўлмайдиган нарсаларни ва тушунишнинг мавжуд эмаслигини эса, аксинча, илмийлик ва маънавиятнинг олий нуқтаси деб ҳисоблаш»ни ўз бурчи деб ҳисоблаган мутафаккирларни қаттиқ танқид қилган эди¹.

¹ +аранг: Гегель. Сочинения. Т. 1. – М., 1959. – 52 б.

1.2. Дунёнинг ҳозирги илмий манзараси

Олам жуда кенг ва ранг-барангдир. Уни тушуниш учун билимлар керак. Билимлар эса муайян даражада турғун бўлади. Маълум даврда вужудга келган ва ўз даври мабулмотларига асосланган билимлар муайян шакл касб этади. Ана шу шакл дунёга қарашнинг муайян усуллари, Олам ва инсон образлари, уларнинг бир-бирини белгилаши ва бир-бирига боғлиқлиги, уларни тадқиқ қилишга нисбатан ёндашувлар ва ҳ.к. шаклланадиган дунёнинг манзараси ҳосил қилади.

Бошқача қилиб айтганда, дунёнинг манзараси бу инсоннинг универсум – дунё билан ўзаро алоқасини тушуниб етиш асосида ва шу билан бирга, билишнинг фалсафий, эпистемологик асослари табиати билан қизикқан ҳолда турли-туман билимларни синтез қилувчи тартибга солинган яхлитликдир.

Бошланғич принципга қараб, дунёнинг илк манзаралари тартибсиз, анча ноаниқ хусусиятга эга бўлган ва муайян тарихий даврда ҳукм сурган мифологик, диний ёки илмий дунёқарашга асосланган.

Дунёнинг қуйидаги тарихий манзаралари фарқланади:

Дунёга мифологик қараш. У жамият тараққиётининг дастлабки босқичларида вужудга келади ва шахс, жамият ва табиатнинг уйғунлигига асосланади. Бунда инсонга космогоник нуқтаи назардан ёндашилади, дунёни тушунтириш эса асосан унинг келиб чиқиши ва яралиши ҳақидаги мифлар ва афсоналар билан боғлиқ бўлади. Шу билан бирга, дунёга мифологик қараш – дунёни бўлинмаган, синкретик birlik деб тушунишда диний ва фалсафий дунёқарашлар куртаклари мавжуд эди.

Бу қадимги диний ва фалсафий системалар вужудга келиши жараёнининг илк босқичларида айниқса ёрқин намоён бўлди. Мазкур системаларда мифология улар дунёқарашининг бирламчи асоси бўлиб хизмат қилди. Қадимги Хитой натурфалсафий ғоялари – «беш бирламчи асос» ҳақидаги таълимот, афсонавий «илк инсон» – Пуруши образида олам, Космос ва инсоннинг яралишини кўрувчи қадимги ҳинд «Ведалари», Марказий Осиёда яшаган қадимги халқларнинг икки афсонавий қаҳрамон – Ҳурмузд ва Аҳриман, яъни эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ҳақидаги диний-фалсафий таълимоти – Зардуштийлик шулар жумласидан.

Дунёга мифологик қараш Қадимги Юнонистон фалсафасида ҳам, айниқса, унинг ривожланиши дастлабки босқичида (мил. ав. VII-V асрларда) ўз аксини топган.

Дунёга диний қараш. Дунёни Худо яратган деган ғояга асосланади. Инсоннинг дунёқарашини ва дунёни сезиши, шунингдек унинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатлари оламни яратган, одамлар моддий ва маънавий ҳаётининг барча жабҳаларини поғона кўринишида тартибга солган ягона ва қудратли Худонинг мавжудлигига бўлган ишончга асосланади.

---

¹ +аранг: Гегель. Сочинения. Т. 1. – М., 1959. – 12 б.

Мифологик ва диний дунёқарашлар ўрнига келган **фалсафа** дунёга **янгича қараш** моделини ишлаб чиқади.

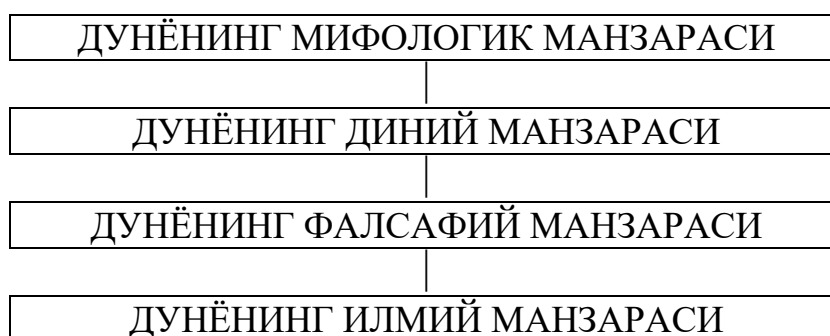
2500 йил муқаддам вужудга келган фалсафа дунёни ва инсонни тушунишни сифат жиҳатидан янги даражага кўтарди, воқеликни билишнинг тушунчаларга асосланган шаклини ишлаб чиқади, дунёга яхлит нарса деб қараш билан боғлиқ ёндашувларни тартибга солади. Ягона бирламчи асосни, борлиқнинг негизини излаш, олам қонуни ва тартибининг келиб чиқиши айнан фалсафада билим мақомини олади, ўз принципларини оқилона асослаб беради, дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига нисбатан ёндашувларнинг умумлаштирилган системасини ишлаб чиқади.

Фалсафа курсидан маълумки, унинг предмети тарихан жамият, унинг моддий ва маънавий ҳаётининг барча томонлари ўзгариши, шу жумладан фалсафий билимнинг ривожланиши билан узвий боғлиқликда ўзгариб борган. Бу, ўз навбатида, дунёга фалсафий қарашнинг табиатига нисбатан ёндашувлар муттасил ўзгаришини белгилаб берган.

Агар дунёнинг илк фалсафий манзаралари антик фалсафа доирасида илгари сурилган ва натурфалсафий хусусият касб этган бўлса, кейинчалик, фалсафий билимнинг ривожланишига қараб, дунё ва инсон манзаралари янги шакллар ва кўринишлар касб эта бошлади. Бу жараёнда фалсафий дунёқараш етакчи регулятив-ижодий рол ўйнади, дунёнинг умумий манзарасини тузиш методологияси сифатида амал қилди.

Дунёнинг фалсафий манзараларини тушуниб етиш жараёнида бир муҳим ҳолатни қайд этиб ўтиш керак: фалсафий билимлар тарихий ривожланишига қараб, уларнинг замирида кейинчалик мустақил фанларга ажрала бошлаган илмий билимларнинг куртаклари пайдо бўлди. **Дунёнинг илмий манзараси** вужудга келди. Тарихан шакланган дунё манзараларининг ривожланиш жараёнини куйидаги схема кўринишида ифодалаш мумкин:

1-схема

Бу ерда биз дунё манзарасининг ўзгаришида муайян изчилликни кўраемиз. Унинг замирида инсон билимлари кенгайиши ва чуқурлашишининг қонуний жараёни, билимсизликдан билимга, нотўлиқ билимдан тўлиқроқ билимга аста-секин ўтиш ётади. Дунёнинг муайян манзараси моҳиятини ёритишда биз

уларнинг ҳар бири дунёга қарашнинг сифат жиҳатидан ҳар хил, ўзига хос шаклини ифодалашидан келиб чиқишимиз керак. Масалан, дунёга диний қарашнинг негизини борлиқнинг табиий ва ғайритабиий соҳаларга ажратилиши ётади. Бунда уларнинг биринчиси иккинчисига боғлиқ деб ҳисобланади.

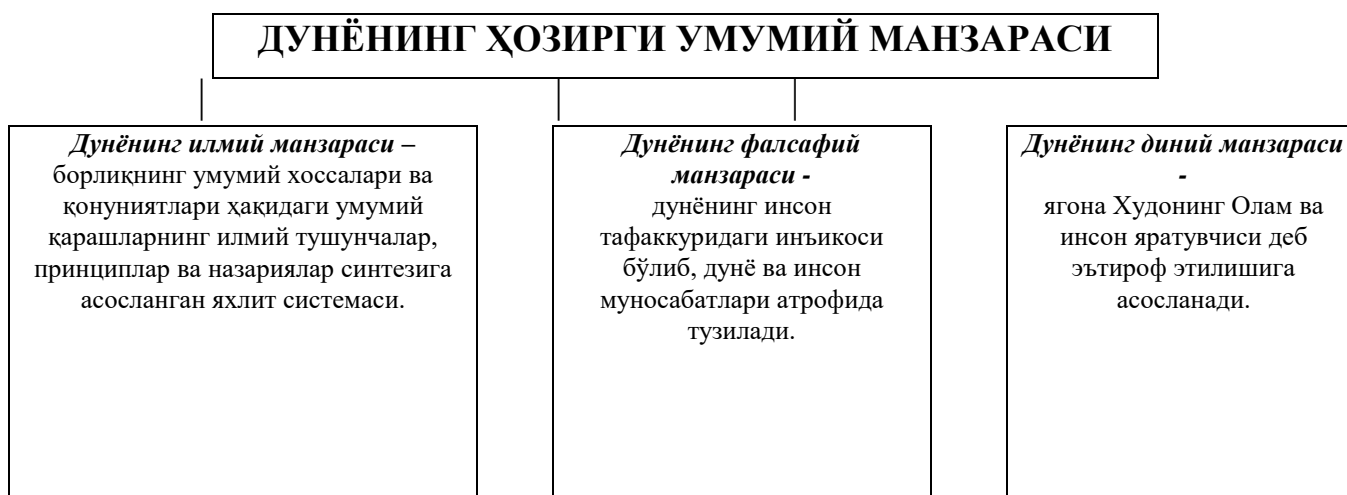
Дунёга фалсафий қарашнинг «дунё ва инсон» муаммосини белгиловчи шакллари айниқса ранг-барангдир. Бу муносабатларга фалсафий тафаккурнинг ривожланиш тарихида ҳар хил нуқтаи назардан, чунончи: материалистик ёки идеалистик; диалектик ёки метафизик; объективистик ёки субъективистик ва ҳ.к. нуқтаи назарлардан ёндашилган.

Дунёнинг илмий манзараси мазмуни масаласига келсак, унинг ажратилиши асосларига қараб дунёнинг умумилмий ва табиий илмий манзаралари фарқланади.

Дунёнинг манзаралари бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Уларнинг барчаси, шу жумладан илмий билим ҳам бир-бирини белгилайди ва бир-бирига боғлиқдир. Алоҳида фанларнинг исталган бирининг доирасида фалсафий умумлаштиришларнинг турли даражалари мавжуд.

Дунёнинг ҳозирги умумий манзараси, умуман олганда, дунёнинг кўп сонли муайян шакллари ва йўналишлари мажмуидир. Улар орасида дунёнинг илмий, диний ва фалсафий манзаралари айниқса муҳим аҳамиятга эга. Буни қуйида келтирилган схемада кўриш мумкин.

2-схема

1.3. Илмий муаммоларни билишда фалсафанинг роли

Ҳозирги замон фани фалсафа билан ўзаро таъсирга киришиши натижасида фалсафа III мингйилликнинг бош муаммоси – инсоннинг жамият ва табиат билан янги муносабатларини шакллантириш асосида инсониятнинг дунё миқёсида яшаб қолиши муаммосини англаб етишга олиб келмоқда. Фан фалсафасида тадқиқотлар ривожланишининг янги манбаи пайдо бўлмоқда. Бунда унинг муаммолари табиат ҳақидаги фанлар соҳасида амалга оширилган

муайян кашфиётлардан ҳам кўра, ижтимоий-табиий алоқаларнинг ўрганилишига кўпроқ боғлиқ бўлади. Фалсафада ва умуман фанда ривожланиш жараёнларини таҳлил қилишга нисбатан ижтимоий-табиий (ижтимоий-иқтисодий) ёндашув шаклланади, барқарор ривожланишга ўтишга мақсадли мўлжал олинганида эса муаммоларни ҳал қилишга нисбатан системали ёндашувнинг янада юқори даражаси – ноосферавий ёндашув шаклланади.

Келажакда барқарор ривожланишга ўтилганида фан фалсафасида асосий эътибор ижтимоий-иқтисодий ва техник-технологик тадқиқотлардан табиатни, табиат ва жамиятни (экология қонунларини) ўрганишга қаратилса керак. Фаннинг экологиялашуви жараёни умуман олганда унинг энг аввало табиий фанлар соҳасида фундаментал тадқиқотларни ва билишнинг умумий илмий-интегратив шакллари ва воситаларини илдам ривожлантиришни тақозо этувчи мақсадларни амалга оширишга йўналтирилиши билан боғлиқ бўлади. Бу илмий билимларни техника ва ишлаб чиқариш, бошқариш ва таълим соҳаларига жадал татбиқ этиш учун замин ҳозирлайди. Илдам ривожланиш системасини бир хилда тушуниш аста-секин шаклланади. Мазкур тушуниш ноосферавий тафаккурда ва ақл-идрок соҳасининг қоидаларида мужассамлашган инсонпарварлик руҳи билан суғорилган маънавий кадриятларга, интеллектуал салоҳиятга ва маънавий-ахборот ресурсларига асосланади¹. Мазкур жараённинг шаклланишида фан фалсафаси, шубҳасиз, муҳим методологик, эпистемологик ва эвристик рол ўйнайди.

Маълумки, ноосфера ҳақидаги ҳозирги концепцияларнинг бир қанчасида фан фалсафаси янги йўналишига асос солган табиат ҳодисаларини тадқиқ қилувчи олимлар муҳим рол ўйнадилар. Бу йўналиш фан ривожланишида унинг ҳозирги, баъзан постноклассик деб номланувчи босқичдан кейин янги босқич бошланаётганидан дарак беради. ХХІ асрда ана шу талаблар бажарилиши зарурлиги муносабати билан фанда ҳам, жамиятнинг табиат билан ўзаро алоқада ривожланишида ҳам фалсафа ролининг кучайишини башорат қилиш мумкин.

Кўпинча экология ва ноосферогенез муаммоларининг ҳал қилиниши илмий жиҳатдан таъминланмаганлиги натижасида фалсафа уларни илмий ишлаб чиқишда нафақат тадқиқотлар стратегиясини шакллантиришнинг дастлабки босқичида, балки қарорлар қабул қилишда ҳам катта ёрдам берувчи ижобий силжишга эришишнинг ягона назарий-методологик воситаси бўлиб қолаётир. Бугунги кунда фалсафа фаннинг бутун методологиясига таъсир кўрсатмоқда. Фан методологияси, фалсафа томонидан қўйилган инсониятнинг яшаб қолишини таъминлаш ва табиий муҳитни сақлаш мақсадларига қараб тобора кўпроқ мўлжал олиб, янги системали яхлитлик ва прогностик йўналиш касб этмоқда.

Шу муносабат билан фаннинг фалсафий муаммоларини ёритишда ҳозирги замон фанининг назарийлашуви ва диалектиклашуви масалалари алоҳида ўрин эгалламоқда.

---

¹ Ноосфера – табиат ва жамиятнинг ызаро алоқаси соҳаси бўлиб, унинг доирасида инсоннинг оқилона фаолияти Ер қурраси ривожланишининг асосий шалти бўлиб омилига айланади.

Мазкур жараён, масалан, назарий бўлимлари юксак даражага етиши натижасида уларнинг айрим натижаларини кўз билан кўриб бўлмайдиган квант механикаси ёки ҳозирги замон физикаси каби фанларнинг ривожланишида мураккаблик ва абстрактликнинг ўсишида намоён бўлаётир. Абстракт, мантиқий-математик ва белгили формаллаштирилган моделлар тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

А. Эйнштейн фан ривожланиши жараёнида «унинг мантиқий негизи тажриба натижаларидан тобора узоқлашиб боради ва асослардан тортиб то улардан келиб чиқадиган теоремаларгача бўлган фикрий йўқ тобора оғирлашиб ва узайиб боради», деб қайд этган эди. Фаннинг ривожланишига қараб, унинг назарий унсури аҳамияти ортиб боради, лекин бу эмпирия, тажриба, кузатиш ролининг камайиши учун асос бўлмайди. Фан назарийлашувининг чуқурлашиши фан ривожланишининг ҳар бир босқичида доим ўзига хос шаклга эга бўлади. Мазкур жараён математика, физика, кимёда ва бошқа табиий фанлар ва соҳаларда айниқса яққол кўзга ташланади. У ижтимоий-гуманитар билишда ҳам тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

«Абстрактликка мойиллик»ни В. Гейзенберг ҳам қайд этади. У мазкур жараённи ҳозирги илмий билишнинг ривожланишига хос ва ҳозирги замон фанида етакчи рол ўйнайди, деб ҳисоблайди¹.

Ҳозирги замон фанининг диалектиклашуви унинг ривожланишининг муҳим жиҳатларидан биридир. Фаннинг диалектиклашуви ҳозирги даврнинг муҳим қонуниятига айланмоқда ва илмий билимнинг барча соҳаларига, фақат «тарихий фанлар» – геология, биология, астрофизика, тарих ва ш.к.га эмас, балки барча фанларга тобора кенг кириб бормоқда. В. Паули қайд этганидек, «физика кундалик ҳаётининг ўзи физикада ривожланиш, шаклланиш жиҳатини биринчи ўринга чиқармоқда»². Бинобарин, фаннинг диалектиклашуви (унинг назарийлашуви сингари) муайян тарзда тарихий бўлиб, фаннинг предмети, унинг айна ривожланиш босқичининг ўзига хос хусусиятлари, замон ва бошқа омиллар билан белгиланади.

Ҳозирги замон фанининг ривожланишидаги мазкур жараённи сезмаслик ёки четлаб ўтиш мумкин эмас. Бугунги кунда дунёнинг аксарият олимлари, қоида тариқасида, диалектик тарзда фикрлайдилар, Бунда улар диалектика қонунларини тилга олмасалар ва таърифламасалар-да, соғлом фикр ва илмий интуицияга амал қиладилар.

Нихоят, дунёнинг ҳозирги манзараларидан яна бири бу диний манзарадир. И. Каримов қайд этиб ўтганидек, «XX аср ажойиб илмий кашфиётлар асри, инсон Коинот сирлари қўйнига кириб бораётган аср, ахборот ва ғоят улкан техникавий имкониятлар асри бўлди. Шу билан бирга бу асрнинг охири диний қадриятларнинг уйғониш даври, вазмин, беҳуда уринишлардан холи диний маънавиятга ўзига хос тарзда қайтиш даври бўлиб қолди»³.

¹ +аранг: Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М., 1997. – 260 б.

² Паули В. Физические очерки. – М., 1975. – 31 б.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср быса\асида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара==иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 33 б.

Дин ва фалсафа, эътиқод ва билимнинг ўзаро муносабатларини кўриб чиқар экан, таникли рус файласуфи Н.А. Бердяев улар бир-бирига халақит бермайди ва уларнинг бирортаси бошқасининг ўрнини боса ёки уни йўқ қила олмайди, деб қайд этган эди. Файласуф билим ва эътиқод чексиз, улар бир-бирини мутлақо чекламайди, деб кўрсатади. Илмий билим ҳам, эътиқод сингари, реал, лекин муайян даражада чекланган борлиққа кириш демакдир. Гарчи фан табиатни тушунишга тўғри ўргатса-да, у эътиқод, ваҳий, гоյ масалаларини ҳал қила олмайди, деб қайд этади Бердяев.

Ҳозирги жамиятда дин ролининг кучайиши фан ва дин, билим ва эътиқоднинг ўзаро нисбати масаласига олимлар эътиборини фаоллаштирди. Эътиқод тушунчаси икки маънода: айти пайтгача текширилмаган, исботланмаган нарсага ишонч ҳамда диний эътиқод маъноларида келади. Билим ва диний эътиқод тортишуви қуйидаги уч асосий ёндашувдан бирига келиши мумкин: билимнинг мутлақлаштирилиши ва эътиқоднинг тўла инкор этилиши; билимнинг зарарига эътиқоднинг ўсиши; иккала қутбни туташтиришга уриниш – бу, айтиқса, ҳозирги замон дин фалсафасида ўзининг ёркин аксини топган.

1.4. Курс предмети ва унинг ҳозирги замон фалсафий билим тизимидаги ўрни

Фан ривожланишининг ҳозирги босқичи дунёқарашларнинг муайян мўлжалларини ишлаб чиқишни назарда тутаяди. Мазкур мўлжалларнинг шаклланишида фалсафий тафаккур муҳим рол ўйнайди. Фалсафа ва фаннинг ўзаро муносабатлари муаммоси ана шундай муаммолардан биридир. Мазкур муаммонинг ҳал қилиниши ҳозирда жуда муҳим аҳамият касб этмоқда. У энг аввало шунда намоён бўладики, фанда, илмий билишда доим фалсафий, назарий-маърифий ва умумий методологик хусусиятга эга бўлган муаммолар юзага келади.

Шу муносабат билан мазкур курсни ўрганиш жараёнида муҳим ўрин тутадиган «муаммо» ва «масала» тушунчаларининг табиатига қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз.

Маълумки, тадқиқотчи учун муҳим амалий ёки назарий аҳамиятга эга бўлган муайян вазифани ҳал қилиш учун у маълум тўсиқ, қийинчиликни енгиб ўтиши талаб этилади. Аммо бир вазифанинг ҳал қилиниши доим ҳам кутилган натижани беравермайди, балки, қоида тариқасида, янги вазифанинг пайдо бўлишига олиб келади. Мазкур вазифа, ўз навбатида, кейинги вазифага ўтиш босқичи бўлиб хизмат қилади. Бу ҳолат фалсафий ва илмий билиш жараёнида айтиқса ёркин намоён бўлади. Бунда бир мақсадга эришилиши муқаррар тарзда навбатдаги, қоида тариқасида, янада юқорироқ мақсаднинг пайдо бўлишига олиб келади.

Бинобарин, билишнинг ривожланиш жараёнини тафаккурнинг бир муаммодан бошқа муаммоларга ҳаракатланишидан иборат диалектик жараён деб таърифлаш мумкин.

Шунга кўра, **муаммо** – объектив тарзда юзага келувчи, ҳал қилиниши қўйилган мақсадга эришишда муҳим, баъзан ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган **масала** ёки масалаларнинг яхлит мажмуи. Бунда ҳақиқий муаммони «сохта» муаммолардан, яъни муҳим бўлиб туюладиган масалалардан ажрата билиш керак.

Шу муносабат билан фан ва илмий билимнинг ривожланиш жараёнида юзага келувчи масалаларни тушуниб етиш ва ҳал қилишда фалсафанинг ролини аниқлаш ушбу курснинг муҳим вазифаларидан биридир.

Маълумки, фалсафа илмий муаммоларни ўз ҳолича ҳал қила олмайди. Аммо у илмий билишга методологик, эпистемологик, эвристик ва маънавий замин ҳозирлайди.

Шу боис ҳозирги даврда Табиат ва Инсон умумий асосларининг биронта ҳам муаммоси, биронта ҳам глобал илмий, техник ёки технологик муаммо ўз ҳолича, уни фалсафий жиҳатдан тушуниб етмасдан, дунёга эскича қарашлардан воз кечмасдан ва шу асосда янгича тафаккур, янгича дунёқарашни ишлаб чиқмасдан ҳал қилиниши мумкин эмас. Ҳозирги замон одамлари, И.А. Каримов таъбири билан айтганда, инсоният тарихида ҳеч қачон бир тизимдан мутлақо янги тизимга ўтиш силлиқ кечмаганини, бунинг учун жамият доимо муайян қийинчиликларни бошидан кечириши табиий ва объектив ҳол эканини амалда англаб олишлари зарур¹.

Бинобарин, ҳозирги замон фалсафий муаммоларининг моҳиятини тушунишда табиат ва умуман дунё масаласи эмас, балки уларга инсоннинг муносабати масаласи муҳим аҳамиятга эга.

Фалсафий муаммолар ёки, бошқача айтганда, фалсафий масалалар инсон, унинг тақдири, вазифаси, табиатга, жамиятга, ўзига нисбатан муносабати ҳақидаги масалалардир.

Бинобарин, фалсафий масалалар дунёқараш масалалари деб тушунилиши керак. Бу масалаларга ечимларни биз тафаккур келтирган далилларда, мушоҳадаларда топамиз. Бу ерда фалсафа ҳозирги замон фани муаммолари ва жараёнларини англаб етишда ҳам жуда муҳим рол ўйнайди. Бу шундан келиб чиқадики, биринчидан, фалсафа ва фан борликни билишнинг икки томони сифатида намоён бўлади, оқилоналик эса уларнинг билиш моҳияти негизи бўлиб хизмат қилади, иккинчидан, фалсафа ҳозирги илмий билимларни муайян даражада тартибга солади.

Хуллас, юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, **фаннинг фалсасий масалалари** бу фалсафа ва фаннинг диалектик алоқаси ва ўзаро боғланишини ёритувчи предмет бўлиб, унда фалсафа фан ва илмий билимларнинг методологик, эпистемологик ва аксиологик негизи ҳисобланади.

Бошқача қилиб айтганда, фаннинг фалсафий масалалари бу фалсафа ва фаннинг синтези, бирлиги демакдир. Мазкур бирлик умумий методологик асосда намоён бўлади ва билишнинг фалсафий асослар фанга уйғун қўшилиб,

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмо=да. – Т., Ўзбекистон, 1999. – 9 б.

ҳозирги илмий билимларни ўзига хос тарзда тартибга солувчи ривожланиш босқичида туради.

Шу муносабат билан ушбу курсда биз илмий билим ривожланишининг турли жиҳатларини кўриб чиқамиз. Бунда ҳозирги фанларнинг бир қанча тармоқларида фалсафий масалаларга алоҳида эътибор берилади. Бироқ, муайян фанларнинг фалсафий муаммоларини баён этиш билан бир қаторда, фалсафа ва фаннинг тарихий ривожланиши, бирликдан ҳар хиллик, ҳар хилликдан қарама-қаршилик сари ва, ниҳоят, ундан фалсафа ва илмий билим ривожланишининг ҳозирги босқичида уларнинг яқинлашуви зарурлигини тушуниб етишга ҳаракатланиши жараёнида уларнинг ўзаро муносабати масалаларига эътибор берилмаса, ушбу курс тўлиқ бўлмас эди, деб ўйлаймиз.

Шу боис мазкур масалаларга навбатдаги икки мавзу бағишланади. Уларда, биринчидан, фалсафа ва фаннинг ўзаро муносабати ёритилади, иккинчидан, фалсафий муаммоларнинг табиати ва уларнинг ҳозирги замон фанида намоён бўлиш хусусиятлари аниқланади.

Қисқача хулосалар

1. Биз бутун ҳаёт фан ва фан-техника тараққиёти ютуқлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳозирги замон постиндустриал, ахборот жамиятида яшайпмиз.

2. Фалсафа - ўз даври ва ўз халқининг ютуқларини мантиқий, абстракт-назарий шаклда акс эттирувчи даврнинг маънавий мағзидир. Фалсафа бутун борлиқни билишнинг методологик асосидир.

3. Фан ривожланишининг ҳозирги босқичи дунёқарашларнинг муайян мўлжаллари ишлаб чиқилиши назарда тутаяди. Мазкур мўлжалларнинг шаклланишида фалсафий тафаккур муҳим рол ўйнайди. Бу нуқтаи назардан И. Каримов, В. Вернадский, К. Поппер, Т. Кун ва б.нинг асарлари диққатга сазовордир.

Асосий тушунчалар

Дунёнинг манзараси – дунё ривожланишининг умумий хоссалари ва қонуниятлари ҳақидаги қарашларнинг яхлит системаси.

Фан - билиш фаолиятининг янги, объектив, системали тарзда уюшган билимлар ишлаб чиқишга йўналтирилган алоҳида тури.

Муаммо – объектив тарзда юзага келувчи, ҳал қилиниши қўйилган мақсадга эришишда муҳим ёки ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган масала.

Фан фалсафаси – дунёни илмий-фалсафий тушуниб етишнинг ҳозирги тармоғи.

Эпистемология – билим, унинг тузилиши, тузилмаси ва ривож-ланишини тадқиқ қилувчи фалсафий-методологик таълимот.

Саволлар

1. «Фаннинг фалсафий масалалари» курси нимани ўрганади?
2. Мазкур курс ҳозирги фалсафий ва илмий билим тизимида қандай ўрин эгаллайди?
3. Дунёнинг ҳозирги илмий манзараси қандай кўринишга эга?
4. Илмий билишда фалсафа қандай рол ўйнайди?
5. Фан ривожланиши ҳозирги босқичнинг ўзига хос хусусияти нимадан иборат?

Адабиётлар

1. *Каримов И.А.* Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократ-лаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т., Ўзбекистон, 2005.
2. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.
3. *Алексеев П.В., Панин А.В.* Философия. – М., 1998.
4. *Егоров В.С.* Философия открўтого мира. – Москва, Воронеж, 2002.
5. *Канке В.А.* Философия: Учебник. – М., 2004.
6. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – М., 1999.
7. *Ракитов А.И.* Философские проблемў науки. – М., 1997.
8. *Соифназаров И.С., Никитченко Г.В., Қосимов Б.У.* Илмий ижод методологияси. – Т., 2004.
9. Философия и методология науки: Учебник / Под ред. *В.И. Купцова.* – М., 1996.
10. Основў философии: Учебник / Под ред. *М.А. Ахмедовой и В.С. Хана.* – Т., 2004.
11. *Яскевич Я.С.* Философия в вопросах и ответах. – Минск, 2003.

2-МАВЗУ. ФАЛСАФА ВА ФАН, УЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

2.1. Фан ва илмий билимлар келиб чиқишининг фалсафий масалалари

Фан борлиқнинг табиий, ижтимоий қонунларини, шунингдек фикрлаш ва билиш қонунларини топишга йўналтирилган билимларни ишлаб чиқариш ва ривожлантириш демакдир. Фан инсон фаолиятининг бир соҳаси бўлиб, унинг мақсади тушунчалар, назариялар, гипотезаларнинг яхлит системаси ҳамда илмий билимнинг бошқа шакллари асосида объектив оламнинг нарсалари ва ҳодисаларини ўрганишдан иборат.

Ўз тузилиши, предмети ва билиш методига кўра фанлар табиий ва ижтимоий бўлади. Техник ва иқтисодий фанлар алоҳида гуруҳларни ташкил этадики, улар тўғрисида биз куйида муфассалроқ сўз юритамиз.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши, пировард натижада, моддий ва маънавий ишлаб чиқариш, жамият тараққиёти эҳтиёжлари билан белгиланади.

Фалсафа курсидан маълумки, тарихан фалсафа ва фан дастлаб антик натурфалсафа, онтология ва гносеология доирасидаги ягона таълимотнинг икки томони сифатида шаклланган. Шу даврда фалсафий ва илмий билимлар деярли ажратилмаган. Илк юнон файласуфлари илк олимлар ҳам бўлганлар.

Фан ва илмий билимларнинг келиб чиқиши ва шаклланишини тушунишда фан тарихи ва фалсафасида икки ёндашув – экстерналистик ва интерналистик ёндашувлар вужудга келди.

Биринчи ёндашув – *экстернализм* фаннинг пайдо бўлишини фақат ташқи омиллар – ўша давр ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг шарт-шароитлари билан белгиланувчи жараён деб тушунтиради.

Иккинчи ёндашув – *интернализм* эса, аксинча, фаннинг келиб чиқишини фақат билим ривожланишининг ички эҳтиёжлари билан боғлайди, билиш жараёнларини тавсифлаш масалаларига алоҳида эътибор беради.

Мазкур тушуниш, бизнинг назаримизда, илмий билим ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини бермайдиган бирёқлама тушунишдир. Бу ерда муҳим омил, фан генезисининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи – жамият эҳтиёжлари ҳисобга олинмаган. Замирида одамларнинг амалий фаолияти ётувчи жамият эҳтиёжлари фаннинг вужудга келиши ва ривожланишини белгилайди. Экстернализм ва интернализм каби омиллар масаласига келсак, улар фан генезисида, шубҳасиз, фаол намоён бўлади, лекин замирида жамият ҳужумкор ривожланишининг амалий эҳтиёжи ётувчи фан ва илмий билим шаклланиши ягона жараёнининг диалектик жиҳатдан бир-бирини истисно ётувчи ва бир-бирига боғлиқ бўлган икки томони сифатида амал қилади.

Тадқиқотчилар одатда фан мил. ав. I мингйиллик ўрталарида вужудга келган ва Қадимги Юнонистон фалсафий таълимотларида илмий билимларнинг ривожланиши билан боғлиқ деб қайд этадилар.

Илмий билимнинг муайян унсурлари милотдан бир неча минг йил олдин қадимги жамиятлар (шумер маданияти, майя маданияти, Қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон, Марказий Осиё ва б.)да шаклланган бўлса-да, бўлажак фаннинг илк асослари, куртаклари Қадимги Юнонистонда вужудга келди. Фан ҳали таркибий қисмларга ажралмаган, яхлит, бир бутун, анъанавий тарзда фалсафа деб номланган билим доирасида шаклланди. Алоҳида фан –

мантиқнинг таърифига Платон (мил. ав. V аср) диалогларидаёқ дуч келиш мумкин. Аристотель (мил. ав. V-IV асрлар) формал мантиқнинг яхлит системасини яратди, диалектик методни таърифлаб берди ва табиатшунослик, физика, социологиянинг жуда кўп соҳаларида фаннинг вужудга келишига замин ҳозирлади.

Бироқ, фаннинг пайдо бўлишини фақат /арбий Европа билан боғлаш тўғри бўлмайди. Бу ерда фан фақат европаликлар томонидан яратилган деган ғояни илгари сурувчи «европоцентризм»га берилиш ҳеч гап эмас.

Фан тарихининг таниқли тадқиқотчилари (Ж. Ниддам, А. Койре, В.И. Вернадский ва б.), /арбда XVI-XVII асрда содир бўлган илмий инқилобни инкор этмаган ҳолда, фан ва илмий билимларнинг вужудга келиши ва ривожланишига Шарқ буюк цивилизациялари қўшган катта ҳиссага муносиб баҳо берилмаслиги ва ҳатто инкор этилишига қарши чиқадилар. А. Койре ўрта асрлар араб (шу жумладан марказий Осиё) фалсафаси ўзига хос кўприк сифатида муҳим рол ўйнаганини, унинг ёрдамида Қадимги дунё илмий тафаккури арабийзабон файласуфлар томонидан ўрганилиб, /арбий Европага узатилганини эслатади. У «лотин /арбининг ўқитувчилари ва тарбиячилари араблар эди» деб қайд этади. Бироқ, кўпгина машҳур арабийзабон файласуф ва олимлар Марказий Осиёдан чиққанидан беҳабар бўлган А. Койре уларни араблар деб атади ва Форобий, Ибн Сино ёки Ибн Рушдсиз /арбий Европа ўша даврда Аристотель, Платон ва қадимиятнинг бошқа буюк мутафаккирлари таълимотларини ҳеч қачон тушунмаган бўларди, деб қайд этади. Зеро, Аристотель ва Платонни тушуниш учун қадимги юнон тилини билишнинг ўзи кифоя қилмайди, фалсафадан ҳам хабардор бўлиш керак. Қадимги лотин дунёси эса фалсафадан беҳабар эди¹.

Фан ижтимоий институт, яъни билимнинг мустақил тармоғи сифатида XVI аср – XVII асрнинг бошларида расмийлашди. Бу даврда Европанинг бир қанча мамлакатларида ижтимоий инқилоблар содир бўлди, улар саноат, савдо-сотик, қурилиш, ҳарб иши, денгизчилик ва ҳ.к.нинг ривожланишига катта туртки берди. Янги Давргача фан билим *системаси* сифатида шаклланиши учун шарт-шароит бўлмай, фаннинг ўзи эмас, балки фан унсурларигина мавжуд эди.

Ҳақиқий билимни тизимга солиш ва ундан самарали фойдаланишнинг янги шакли бўлган фан анча мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Маълумки, фан дастлабки даврда фалсафий тадқиқот доирасидан четга чиқмас, муайян фалсафий қоидалар ва ҳулосаларни далиллашнинг муҳим, баъзан эса – асосий шакли ҳисобланар эди. Айни вақтда, фан, фалсафий билимнинг таркибий қисми сифатида, борлиқни мувофиқ тарзда акс эттиришнинг ўзига хос шакллари, ҳақиқатни излаш, топиш ва исботлашнинг ўз шакллари ва методларини аста-секин ишлаб чиқа бошлади.

Бу жараён илмий тафаккурнинг эркинлиги муҳитини вужудга келтирган Уйғониш даврида айниқса ёрқин намоён бўлди. Илоҳий схоластика ва Птолемейнинг геоцентрик системасига асосланган ўрта асрлар ноилмий ва

---

¹ +аранг: Философия и методология науки. Под ред. В.И. Купцова. – М., 1996. – 48-50 б.

сохта илмий қарашлари таъсиридан аста-секин қутулиш айниқса муҳим аҳамият касб этди. Бу жиҳатдан Н. Коперник (1473-1543) таълимоти фанда бурилиш ясади. У ўз гелиоцентрик системаси ғоясини илгари сурди ва асослаб берди. Ўша давр табиатшунослиги (Бруно, Телезио, Галилей ва б.) ютуқлари таъсирида дунё ҳақидаги ғайриилмий қарашлар инкор этилди ва дунёларнинг кўплиги, уларнинг чексизлиги, табиатнинг ўз-ўзини ривожлантириши ҳақидаги ғоялар илгари сурилди. Улар XVII асрда табиатшуносликда содир бўлган инқилобга замин ҳозирлади. Бу инқилоб фалсафа ва фаннинг узил-кесил ажралишига, фан билимнинг мустақил тармоғига ва ижтимоий институтга айланишига олиб келди.

Шу даврда ва кейинги даврларда илмий билимнинг шаклланиши муаммоларини ёритишда фалсафа ва фан узоқ вақт бир-бирига жиддий таъсир кўрсатмасдан, мувозий ривожланганини эътиборга олиш керак. Шу боис Американи қайта кашф этишга, темир йўл бўлган жойда фалсафадан фанга сўқмоқ очишга уринишлар кўп бўлди. Гегель таъбири билан айтганда, Ф. Бэкондан бошлаб, Янги давр файласуфларининг хизмати шундан иборатки, улар эмпирик ва назарий билимлар орасидаги узилишни бартараф этиш мақсадида эмпиризм фанга олиб келмаганидек, эмпиризмсиз фан ҳам мавжуд эмас, деган ғояни илгари сурдилар¹. Тажриба ва мавхум фикр юритиш – ягона, лекин зиддиятли билиш жараёнининг икки томони. Анализ синтезсиз ва синтез анализсиз ҳақиқатга олиб келмаганидек, улар ҳам бир-бирисиз ҳақиқатга олиб келмайди.

Эмпирия, эмпиризм ва фалсафий дилетантизм муаммоси ана шундан келиб чиқади: агар, образли қилиб айтганда, олим дунёни микроскопдан қараб билса, файласуф уни телескопдан қараб билади. Рационалистларнинг хатоси шундаки, улар тажрибага менсимай қарайдилар. Агар файласуфлар кўпинча умумийдан хусусийга, абстрактдан муайянга ўтишга мажбур бўлган, ўрмон дарахтлардан ташкил топганини тушунмаган бўлсалар, табиат ҳодисаларини тадқиқ қилувчи олимлар умумийни тан олмасдан хусусий ҳолатларни ўрганишга берилдилар, дарахтлардан ўрмон ҳосил бўлишини тушунмадилар.

Тажрибага асосланган, эмпирик билимлар олимга маълумот, «хом» материал, фактлар, мисоллар беради. Бироқ, улар, қоида тариқасида, эмпириядан нарига ўтмайди, чуқур назарий тушунтиришларга ҳожат сезмайди, ривожланиш жараёнидаги қонуниятларни очишга, илмий тушунчаларни, нарсалар ва ҳодисаларнинг объектив алоқалари ва муносабатларини акс эттирувчи абстракцияларни аста-секин, лекин изчиллик билан таърифлашга ҳаракат қилмайди.

Фаннинг кучи ҳиссий маълумотлар ва оқилона билимлар бирлиги ва бир-бириги киришидадир. Шу боис уларни тушунтириш ва қарама-қарши қўйиш ўрнига, уларни бирлаштириш йўлларини қидириш керак. Бу вазифани тафаккур муваффақиятли бажаради. Тафаккур ҳиссиётдан устун туради, у биз сезги органларимиз ёрдамида олувчи билимларга фаол ва талабчанлик билан

¹ +аранг: Гегель Г. Т. IV. – М., 1959. – 12 б.

ёндашади. Муайян фанлар ва фалсафа ўртасида содир бўлган узилиш XX асрда муваффақият билан бартараф этила бошланди.

Агар XIX асрда фалсафа ва табиатшунослик ўртасида қарама-қаршилик мавжуд бўлган бўлса, ҳозирда бу зиддият бартараф этилмоқда.

Ҳозирги файласуфлар ҳақиқий фалсафа муайян фанларга таянмасдан мавжуд бўла олмаслигини яхши тушунадилар. Файласуфлар ва табиат ҳодисаларини тадқиқ қилувчи олимлар бир-бирларисиз ишлай олмасликларини ниҳоят тушуниб етмоқдалар. Бугунги кунда табиат ҳодисаларини тадқиқ қилувчи олимлар ҳам, файласуфлар ҳам Исаак Ньютоннинг: «Физика, метафизикадан кўрқкин», деган шиори амал қилган, файласуфлар эса, ўз навбатида, бунга генетика, кибернетика, информатика каби ҳозирги фанларни тўла инкор этиш билан жавоб берган қарама-қаршиликни онгли тарзда енгиб ўтдилар. Қарама-қаршилик ўрнида фалсафа ва табиатшунослик иттифоқи вужудга келди ва мустаҳкамланмоқда. Ўз даврида Гегель «тушунча ҳақида ҳар хил бемаза нарсаларни гапиришни, тафаккурнинг бу олий нуқтасига нисбатан нафрат уйғотишни, тушуниб бўлмайдиган нарсаларни ва тушунишнинг мавжуд эмаслигини эса, аксинча, илмийлик ва маънавиятнинг олий нуқтаси деб ҳисоблаш»ни ўз бурчи деб ҳисоблаган мутафаккирларни қаттиқ танқид қилган эди¹.

Шундай қилиб, кўриб турганимиздек, табақаланиш ва бирлашиш жараёнларининг диалектик уйғунлиги бутун фан тарихини қамраб олади. Ҳар бир босқичда илмий билиш фундаментал категориялар ва тушунчаларни билиш шакллариининг, тушунтириш методлари, принциплари ва схемаларининг муайян мажмуидан фойдаланади. Мисол учун, антик давр илмий тафаккурига билим олишнинг асосий усули сифатида *кузатиш* хосдир; Янги давр шароитида фан *экспериментга* ва *аналитик фикрлашга* таянади; ҳозирги фан ўрганилаётган объектларни яхлит ва кўп тарафлама қамраб олишга интилади. Умуман олганда, фанга ривожланишнинг экстенсив ва интенсив инқилобий даврлари алмашиши хосдир.

Бу ерда фан ва фалсафа ўртасидаги алоқа анча мураккаб хусусиятга эга эканини қайд этиб ўтиш ўринлидир. Фалсафа доим фанга нисбатан методологик ва дунёқарашни шакллантириш вазифасини муайян даражада бажаради. Аммо уни фан билан билимни назарий шаклда тузишга, мантиқий далиллашга интилиш ҳам бирлаштиради. Бошқа томондан, фанда ҳам, фалсафада ҳам мазкур ёндашувга нисбатан қарама-қарши фикрлар ва ёндашувлар мавжуд. Чунончи, позитивизм, сциентизм ва бошқа бир қанча концепциялар фалсафанинг илмий билишдаги ролини инкор этади, фалсафани фанга қориштириб юборишга ҳаракат қилади.

2.2. Фанларни таснифлаш ва даврийлаштириш

¹ +аранг: Гегель. Сочинения. Т. 1. – М., 1959. – 12 б.

Фанларнинг дастлабки муайян даражада изчил таснифини Аристотель таклиф қилган. У ўша даврда фалсафага мос келган барча билимларни уч қисмга: назарий, амалий ва ижодий билимларга ажратади.

Ўз навбатида, назарий билимларни Аристотель «биринчи фалсафа» – метафизика, математика ва физикага ажратади, бунда у метафизикага мавҳум фикр юритиш орқали англаб етиладиган олий асослар ҳақидаги фан деб қарайди.

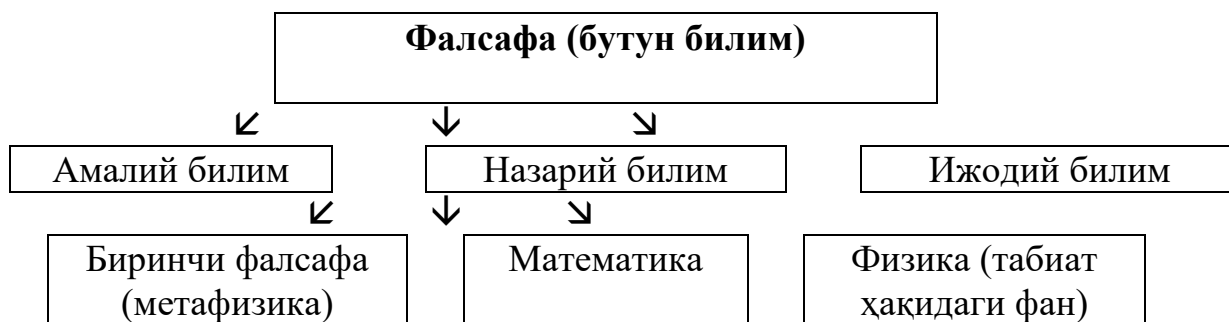
Аристотелдан кейин энг изчил фанлар таснифини таклиф қилган олимлар Марказий Осиёдан чиққан буюк мутафаккирлар – Форобий ва Ибн Синодир.

Биринчи мавзуда қайд этиб ўтганимиздек, Форобий Платон ва Аристотель таълимотига таяниб, фанларнинг ўз таснифини таклиф қилди: 1) тил ҳақидаги фан; 2) мантик; 3) математика; 4) физика (метафизика); 5) сиёсат; 6) ҳуқуқ; 7) теология. Аристотелдан фарқли ўлароқ, Форобий метафизикани «назарий тафаккур фанлари» билан «амалий тафаккур фанлари» ўртасидаги боғловчи бўғин деб кўрсатди.

Форобийнинг издоши Ибн Сино (980-1037) ўзи таклиф қилган фанлар таснифида назарий ва амалий фанларнинг алоқасига ўзига хос тарзда ёндошди, назарий фанларда бирламчи фанларни, яъни олий фан –метафизикага бўйсунувчи «соф» фанларни ажратди. Метафизика эса, ўз навбатида, «универсал» ва «илоҳий»га ажралади. Агар универсал метафизика табиий фанларнинг асосларини ўрганса, илоҳий метафизика эманация, яъни амалий фанларга ўтиш вазифасини бажаради.

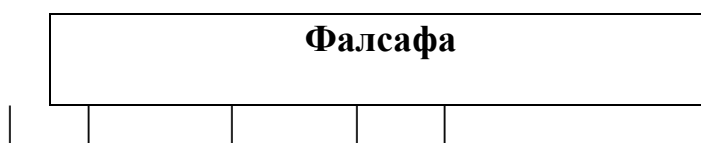
3-схема

Аристотель таклиф қилган фанлар таснифи (мил. ав. IV аср)

4-схема

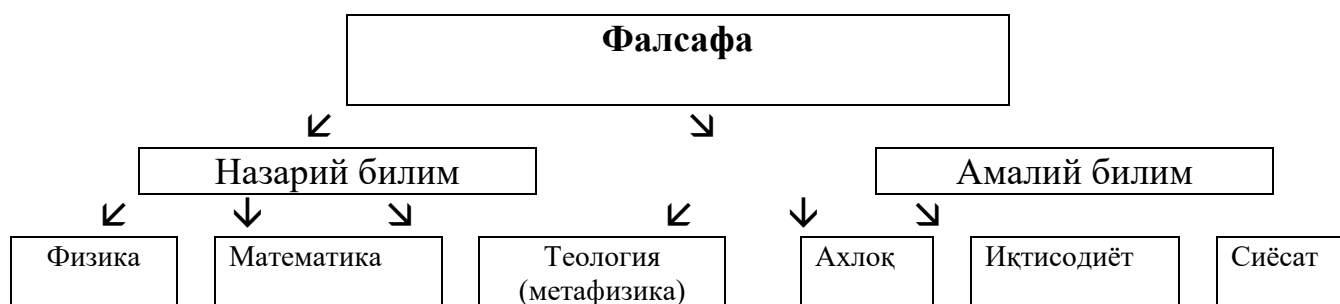
Форобий таклиф қилган фанлар таснифи (IX аср)

5-схема

Ибн Сино таклиф қилган фанлар таснифи (XI аср)

Кейинчалик, Янги даврда жамулжам ҳолда фанларнинг бутун тизимини ҳосил қилувчи фан соҳалари шартли равишда учта катта гуруҳга (кичик тизимга) – табиий, ижтимоий ва техник фанларга бўлина бошланди.

Бу гуруҳларнинг ҳар бири ўз предметлари ва методларига кўра фарқ қилади. Шу билан бирга, улар ўз тор доирасида биқиниб қолмасдан, бир-бири билан алоқа қилади, айрим фан соҳаларида гуруҳлар ўртасида оралиқ ҳолатни эгаллайди. Бундан ташқари, мазкур кичик тизимларнинг ҳар бири бир-бири билан боғланган муайян фанларнинг алоҳида тизимини ҳосил қилади. Бу уларни муфассал таснифлаш муаммосини тўла ҳал қилиб бўлмайдиган даражада мураккаблаштиради. Ҳозирги табиий фанлар предмети ва билиш методига кўра механика, физика, кимё, биология, геология ва ҳ.к.га бўлинади. Жамиятшунослик фанлари гуманитар ва ижтимоий фанлар (тарих, фалсафа, социология, иқтисодий назария, сиёсатшунослик ва ш.к.)га бўлинади.

Бироқ, шунга қарамай, фан, В.И. Вернадский таъбири билан айтганда, «...битта ва ягонадир. Фанлар сони муттасил кўпайиб бораётгани, янги фанлар вужудга келаётганига қарамай, уларнинг барчаси ягона илмий тузилиш билан боғланган ва мантиқан бир-бирига зид бўла олмайди»¹.

Фанни кўриб чиқишга нисбатан бошқа бир ёндашув **даврийлаштириш**, яъни фанларни навбатма-навбат келувчи муайян тарихий даврлар ёки босқичлар шаклидаги замон ўқи бўйлаб жойлаштиришдир.

Шу муносабат билан россиялик файласуф В.П. Кохановский фанларни даврийлаштиришнинг икки асосий турини қайд этади:

а) формал даврийлаштириш. Бунда фан тарихини ажратиш замирида муайян «белги» (ёки гуруҳ) ётади;

¹ +аранг: Вернадский В.И. О науке. Сочинения. Т. 1. – Дубна, 1997. – 401 б.

б) диалектик даврийлаштириш. Бунда тадқиқ қилинаётган фандаги барча қарама-қаршиликлардан ажратиб олиниши лозим бўлган асосий қарама-қаршилик даврийлаштириш негизи (мезони)ни ташкил этади².

В.П. Кохановский фан ривожланишининг уч асосий босқичини кўриб чиқади³:

а) **классик фан** (XVII-XIX асрлар). У объектив фикрлаш тарзи орқали, дунёнинг субъект томонидан ўрганилиши шартисиз, дунё ҳақида объектив-ҳақиқий билимлар олишни назарда тутди. Бу даврга қатъий белгиланган йўналтирилган чизиқли ривожланиш мос келади: ўтмиш ҳозирги даврни белгилайди, ҳозирги давр эса, ўз навбатида, келажакни белгилайди. Дунёнинг ривожланиш жараёнларини олдиндан мўлжаллаш ва башорат қилиш мумкин. Дунёнинг классик манзараси объектларни ўз ҳолича мавжуд нарсалар сифатида тавсифлайди;

б) **ноклассик фан** (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми). У классик фан объективизмини инкор қилувчи, объект билимлари билан субъект фаолиятининг воситалари ва операциялари хусусияти ўртасидаги алоқани англаб етувчи релятивистик ва квант назариясининг ишлаб чиқилиши билан боғлиқ. Фанда ноклассик фикрлаш тарзига ўтилиши табиатшуносликдаги янги кашфиётлар, айниқса, А. Эйнштейн ишлаб чиққан нисбийлик назарияси, шунингдек буюк физиклар – Н. Бор, Л. де Бройль ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган квант механикаси таъсирида амалга оширилди. Мазкур фан шаклининг моҳияти назариядан «статистик қонуният» номи билан ўрин олган детерминациянинг мослашувчанроқ схемаси юзага келиши билан боғлиқ;

в) **постноклассик фан** (XX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср боши). У объект ҳақида олинувчи билимлар хусусияти фақат билувчи субъект фаолияти воситалари ва операцияларига эмас, балки унинг қадриятлари ва мақсадларига ҳам боғлиқлигини ҳисобга олади. Тараққиёт муайян томонга қараб кетиши учун унга озгина таъсир кўрсатишнинг кифоялиги постноклассик ривожланишнинг муҳим жиҳатидир. Мазкур ёндашувни И. Пригожин ва унинг мактаби ишлаб чиққан.

Ҳозирги замон постноклассик фанида тартиблилик ва хаос, структуравийлик ва стохастиклик объектив ва тенг деб эътироф этилади. Бунда хаос ва стохастикликка деструкция деб эмас, балки ҳолат деб қаралади. Билимга субъектив фаолиятнинг муттасил аралашуви постноклассик фаннинг муҳим белгисидир.

Ҳозирги постноклассик босқичга фаннинг шаклланиш ва ўз-ўзидан ташкил бўлиш парадигмаси мос келади. Фан янги қиёфасининг асосий жиҳатларини **синергетика** ифодалайди. Синергетика ҳар хил табиатли системаларда кечадиган фаннинг ўз-ўзидан ташкил бўлиш жараёнларининг умумий принципларини ўрганади. «Синергетик ҳаракат»га қараб мўлжал олиш

² +аранг: Кохановский В.П. Философия и методология науки. – М., 1999. – 40 б.

³ Ёша ерда.

борлиқнинг муҳим хусусиятлари - тарихий давр, системалилик (яхлитлик) ва ривожланишга қараб мўлжал олиш демакдир.

Шу билан бирга, фан ривожланишидаги мазкур уч давр ўртасида хитой девори йўқлигини ҳам эътиборга олиш керак. Фан тарихида улар ўртасида тўғридан-тўғри қарама-қаршилиқ мавжуд деган нодиалектик ёндашувдан келиб чиқиш ярамайди. Бу ерда олдинги босқичларнинг ҳар бири қайта тузилган, такомиллашган кўринишда диалектик инкор этиш механизмига кўра кейинги босқич таркибидан ўрин олишини билиш керак. Масалан, ноклассик фан классик фанни тугатмади, балки ундан ҳозирги фаннинг ривожланишига имконият яратган барча билимларни олиб, унинг амал қилиш соҳасини чеклади, холос. Ноклассик фан ўрнини постнокклассик фан эгаллаши жараёни ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Фан тарихини яна икки асосга кўра даврийлаштириш мумкин:

а) **аналитик** босқич. Унга классик ва ноклассик табиатшунослик киради. Бу ерда эмпирик билимлар назарий билимлардан очиқ-ойдин устун бўлган шароитда фанларнинг узлуксиз табақалашуви содир бўлади;

б) **синтетик**, интегратив босқич. У постнокклассик табиат-шуносликка мос келади. Фанлараро илмий муаммоларнинг юзага келиши ва туташ фанлар (астрофизика, биокимё, психофизика ва б.)нинг шаклланиши унинг ўзига хос хусусиятидир.

2.3. Фан – билимлар ривожланишининг умумий шакли

Маълумки, ҳозирги шароитда фанни ва унинг ривожланишини бошқаришни оқилона ташкил этиш муҳим аҳамият касб этмоқда. 2002 йил мартда эълон қилинган Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг «Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармонида шу ҳақда сўз юритилади¹.

Ижтимоий онг шаклларида бири ҳисобланган фан унинг бошқа шакллари билан чамбарчас боғлиқ. Ижтимоий онг шаклларидаги умумий жиҳати шундаки, улар борлиқни абстракт тушунчалар, гипотезалар, назариялар ва ҳ.к.да акс эттиришнинг ҳар хил усулларида.

Фаннинг жамият ишлаб чиқарувчи кучига айланиши фаннинг ўзида содир бўлган сифат ўзгаришлари билан чамбарчас боғлиқ. Алоҳида олимлар ёки олимлар кичик гуруҳларининг классик фани ўрнини «катта фан» деб номланган қудратли ижтимоий организм эгаллади.

«Катта фан» мураккаб организмнинг шаклланиши ҳозирги замон фанига хос бўлган тадқиқотларнинг ривожланишига туртки беради. Ҳозирда жамият ҳаёти ва фаолиятига тобора фаолроқ аралашаётган фанлар ҳаммининг диққат марказидадир. Ижтимоий организм ҳисобланган фан доирасида одамлар ўртасидаги муносабатларнинг мураккабланишуви уни ижтимоий-психологик таҳлил қилиш муаммоларини илгари сурмоқда.

¹ «Халқ сўзи». 15 март, 2002 й. 53-сон.

Ўз моҳиятига кўра илмий билимни шакллантириш воситаси бўлган фан айна вақтда ижтимоий институт сифатида энг аввало инсонни, олимни, унинг билимлари, малакаси ва тажрибасини ўз ичига олади. Шу боис илмий билимнинг шаклланиши муайян нормалар ва қоидаларни назарда тутадими, уларга риоя қилиниши фаннинг маънавий ишлаб чиқариш муайян тури ва ижтимоий онг муайян тури сифатидаги ўзига хосликларини белгилайди.

Табиий ҳодисаларни тадқиқ қилган машҳур файласуф олим В.И. Вернадский ўз даврида фан инсон, олимдан четда мавжуд эмаслигига алоҳида эътиборни қаратган эди. Илмий тафаккур ҳам шахсий, ҳам ижтимоий ҳодисадир. У инсондан ажралмасдир. «Шахс энг чуқур абстракция ҳолатида ҳам ўзи яшайдиган майдондан чиқа олмайди, - деб қайд этади олим. – Фан реал ҳодиса бўлиб, инсоннинг ўзи каби ноосфера билан чамбарчас боғлиқ»².

Бинобарин, фан фақат билим, бойликлар манбаи эмас. У шундай бир касб турини намойиш этадики, унда ҳалоллик, объективлик касбий ахлоқнинг муҳим унсурлари ҳисобланади. Тўғри, олимларни идеаллаштириш ярамайди. Афсуски, улар орасида ғирром, худбин одамлар ҳам йўқ эмас. Шу боис фанга жамият ҳаётининг ҳамма ҳақиқат ва эзгуликка беминнат хизмат қиладиган соҳаси деб қарамаслик керак. Фанда ҳам ҳамма нарса учрайди. Шу маънода буюк Эйнштейннинг куйидаги сўзларига қўшилиш керак: «Фан олами жуда мураккабдир. Унга ҳар хил одамлар ташриф буюради, уларни бу ерга ҳар хил маънавий кучлар бошлаб келади. Айримлар фан билан ўз тафаккурининг даъватига кўра шуулланади; улар учун фан тўлақонли ҳаёт кечириш ва ўз иззат-нафсини қондиришга имкон берувчи спорт ҳисобланади. Бу ерда бошқа одамлар ҳам учрайди: улар ўз тафаккури меваларини бу ерда фақат манфаатдорлик нуқтаи назаридан қурбон келтиради. Агар Худо элчиси фаришта бу ерга келиб, ундан мазкур икки тоифага мансуб шахсларни қувиб чиқарганида, фан олами ҳувиллаб қолган бўлур эди»¹.

Шундай қилиб, вазифаси борлиқ ҳақидаги билимларни тузиш ва тизимга солишдан иборат бўлган инсон фаолиятининг ўзига хос соҳаси – фан ўз ривожланишининг ҳозирги шароитида илмий билим идеаллари ва нормаларини тартибга солиш ва шакллантиришга, унинг тузилишини кадриятлар, мўлжаллар ва ижтимоий анъаналар билан бойитишга қодир алоҳида механизмларга жуда муҳтож бўлиб қолмоқда. Бу вазифани ҳозирги босқичда фаннинг фалсафий асослари бажармоқда. Улар воситасида фан идеаллари ва нормалари ҳақидаги ҳозирги қарашлар, шу жумладан муайян тарихий даврнинг илмий билимлари ва маданияти асосланмоқда.

Дунёнинг умумий илмий манзараси ва илмий тадқиқот нормалари ўрнини эгалламасдан, фаннинг фалсафий асослари, айна вақтда, дунёнинг илмий манзараси илмий-фалсафий дунёқараш билан мувофиқлашувини таъминламоқда, фан ва фалсафани бирлаштирувчи ўзига хос куч бўлиб хизмат қилмоқда.

² +аранг: Вернадский В.И. О науке. Сочинения. Т. 1. – Дубна, 1997. – 464 б.

¹ И=тибос =уйидаги китобдан олинди: Кохановский В.П. Философия и методология науки. – М., 1999. – 14-15 б.

Ҳозирда фан билимларнинг жуда катта соҳасини қамраб олади. В.И. Купцов маълумотларига қараганда, у бир-бири билан алоқа қилувчи 15 мингтага яқин фан соҳаларини қамраб олади. Олимлар сони ҳам кескин кўпайди. XX аср охирига келиб уларнинг сони 5 млн. кишидан ошиб кетди. Бу миқдор ҳар 10-15 йилда икки баравар ошмоқда. Ҳозирда бу миқдор Ер куррасида ҳамма замонларда яшаган барча олимларнинг қарийб 90% ни ташкил этади².

Ҳозирда жамият ҳаёти ва фаолиятига тобора фаолроқ аралашаётган фанлар ҳаммининг диққат марказидадир, уларнинг инсон фаолияти воситалари билан яқин алоқасига эса табиий бир ҳол деб қаралмоқда. Ижтимоий организм ҳисобланган фан доирасида одамлар ўртасидаги муносабатларнинг мураккаблашуви уни ижтимоий-психологик таҳлил қилиш муаммоларини илгари сурмоқда. Бу эса фан фалсафасидан методологик аниқликни, фикрнинг мантиқий изчиллигини, илмий ижодга эклектик ва догматик муносабатдан чекинишни, ошкораликни, танқидий фикрлашга мойилликни тақозо этади.

Қисқача хулосалар

1. Фан – борлиқнинг қонуниятларини ўрганиш, билим олиш, олинган билимларни ўрганиш, сақлаш ва улардан ижодий фойдаланишга йўналтирилган ривожланувчи, ўсиб боровчи билим системаси.

2. Илмий билишни (эпистемологияни) таҳлил қилишга нисбатан икки хил ёндашув – фан ўсишининг ташқи омилларини кўриб чиқувчи экстернализм ва илмий билим ривожланишининг ички сабабларини ўрганувчи интернализм мавжуд. Иккала ёндашув ҳам диалектик бирликда бўлиб, бир-бирини тўлдиреди ва тақозо этади.

3. Фан ҳозирги талқиндаги ижтимоий институт сифатида Янги даврда, иқтисодиётда бозор муносабатлари шаклланган, жамиятда буржуа инқилоблари содир бўлган даврда шаклланди.

Асосий тушунчалар

Билим – инсон онгида акс этган объектив борлиқ.

Билиш – билим олиш ва унинг ривожланиши, муттасил чуқурлашуви жараёни.

Илмийлик мезони – борлиқнинг объектив қонунларини билиш.

Сциентизм – жамият тараққиётида фан энг муҳим рол ўйнайди деган фикрга асосланган таълимот.

Антисциентизм – жамият тараққиётида фаннинг аҳамиятини инкор этувчи таълимот.

Саволлар

1. Фан нима? У қачон ва нима учун вужудга келди?

² +аранг: Философия и методология науки. Под ред. В.И. Купцова. – М., 1996. – 58 б.

2. Фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати қандай?
3. Фаннинг вужудга келиши ва ривожланишининг асосий босқичларини айтиб беринг.
4. Фанларнинг ҳозирги таснифи нимага асосланади?
5. «Фан – ижтимоий институт» деган тушунча нимани англатади?

Адабиётлар:

1. *Бернал Дж.* Наука в истории общества. – М., 1958.
2. *Вернадский В.И.* О науке. – Дубна, 1997.
3. *Гайденко П.П.* Эволюция понятия науки. – М., 1980.
4. *Канке В.А.* Философия: Учебник. – М., 2004.
5. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – М., 1996.
6. Наука в зеркале философии XX в. – М., 1992.
7. Основы философии: Учебник / Под ред. *М.А. Ахмедовой и В.С. Хана.* – Т., 2004.
8. *Поппер К.* Логика и рост научного знания. – М., 1983.
9. Психология науки. – М., 1998.
10. *Соифназаров И.С., Никитченко Г.В., Қосимов Б.У.* Илмий ижод методологияси. – Т., 2004.
11. Философия и методология науки: Учебник / Под ред. *В.И. Купцова.* – М., 1996.
12. *Яскевич Я.С.* Философия в вопросах и ответах. – Минск, 2003.

3-МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ МУАММОЛАР ТАБИАТИ ВА УЛАРНИНГ ФАНДА НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1. Фалсафий муаммолар тушунчаси

Олдинги мавзудан бизга маълумки, фан, илмий билим инсоннинг билимларни ишлаб чиқиш, тизимга солиш ва текшириш борасидаги фаолиятининг натижасидир. Бошқача қилиб айтганда, фан борлиқ жараёнлари ва ҳодисаларини тавсифлаш, тушунтириш ва башорат қилишга йўналтирилган билимларни ишлаб чиқариш ва ривожлантириш демакдир. Унинг куртакларига қадимги фалсафий таълимотлар ва назариялардаёқ дуч келиш мумкин.

Маълумки, ҳар қандай билим, шу жумладан фалсафий билим ҳам нафақат ташқи дунёнинг инсонга таъсири натижаси, балки унинг муайян билиш фаолияти натижаси ҳамдир. Бу ерда бир хилда асосли бўлган икки фикр ўртасида ўзига хос қарама-қаршилик кўзга ташланади. Шу нуқтаи назардан биз ўзининг вужудга келиши ва дастлабки ривожланиш жараёнида фалсафа мазкур икки томоннинг диалектик бирлигини акс эттирган, нафақат билим, балки уни билиш методологияси, усули ҳам бўлган, деб дадил айта оламиз. Қадимда уни қизиқтирган ҳар қандай масала, шу жумладан муайян илмий жиҳатларга эга масалалар ҳам фалсафий жиҳатдан англаб етилган.

Шу муносабат билан фалсафий билимнинг вужудга келиш ва ривожланиш жараёни айни вақтда уни билиш методлари ва усулларининг шаклланиш жараёни ҳам ҳисобланади. Фалсафий билимнинг асосий қоидаларидан бири – «Нима бор?» доим «Нима учун бор?» деган бошқа бир муҳим қоида билан бирга келади. Бу, ўз навбатида, уни аниқлаш учун зарур билимларнинг шаклланишига олиб келади. Фалсафий хусусиятга эга бўлган масалалар шу тариқа юзага келади. Фалсафа ана шу масалаларни нафақат ўртага ташлайди, балки ўзининг ҳақиқатни билишга интилиши жараёнида уларни тушуниб етишга ҳам ҳаракат қилади.

Бу ўринда инсон билими тарихий тараққиётининг бир ўзига хос хусусиятини қайд этиб ўтиш керак. Маълумки, инсон билими муайян ва абстрактнинг бирлиги тарзида шаклланган. Бу икки жиҳат доим, айниқса, фалсафа ривожланишининг қадимги даврида бир-бири билан анча яқин боғлиқ бўлса-да, бу уларни фарқламаслик учун асос бўла олмас эди. Мазкур билиш антиномик хусусиятга эга деган ўз фикрини асослар экан, Гегель «қадимги ёки янги фалсафий таълимотларнинг илк асослари – сув ёки материя ёки атомлар – нарсанинг эмас, балки фикрнинг умумий, идеаллаштирилган моҳиятидир..., ҳатто фалсафий сув ҳам ана шундай нарса эмас; зеро, у айни вақтда эмпирик сув ҳам ҳисобланса-да, у, бундан ташқари, «ўзида» мавжуддир ёки бошқа барча нарсаларнинг моҳиятидир», деб қайд этади¹.

¹ +аранг: Гегель Г. Соч., Т. 5. – М., 1937. – 159 б.

Билишнинг фалсафий масалалари ана шу тариқа юзага келади. Уларга жавобни инсон дастлаб ўз тафаккурининг далиллари ва мушоҳадаларидан излаган.

Шу билан бирга, фалсафа доим, вужудга келган пайтидан бошлаб, системали, далилли ва текшириладиган билим сари интилади, аммо бунга фақат фалсафий муомалага илмий мўлжаллар киритилган тақдирдагина эришиш мумкин. Аниқроғи, илмий билимнинг аксарият унсурлари, чунончи: қоидалар ва хулосаларнинг далилланганлиги, системалилиги ва текширилганлиги фалсафанинг ўзида шаклланади ва аста-секин илмий қоидаоар ва хулосаларга айланади. Бошқача қилиб айтганда, фалсафий билим шаклланишининг дастлабки босқичида, шунингдек қолган тарихий босқичларда ҳам фалсафий ва илмий билимлар бир-бирини тақозо этган ва тўлдирган.

Илк фалсафий муаммолар, яъни билишнинг ўз борлиғи асосий жумбоқларига жавоб излаш ва топишга (онтологик жиҳат), дунёни ва унинг қонуниятларини билиш имконияти муаммосига (гносеологик, эпистемологик жиҳатлар), дунёга қадрият деб ёндашиш муаммосини аниқлашга (аксиологик жиҳат), инсон ҳаётининг моҳияти ва мазмунини аниқлашга (антропологик жиҳат) йўналтирилган масалалари аста-секин шаклланди ва расмийлашди.

Ўзининг намоён бўлиш шаклига кўра фалсафий бўлган бу муаммолар аста-секин илмий билимлар билан бойиб борди ва фалсафа *метафанга*, яъни илмий билимни англаб етишнинг негизига айланиши учун замин ҳозирлади.

Шундай қилиб, фалсафий муаммолар, биз биринчи мавзуда қайд этиб ўтганимиздек, қўйилган фалсафий-дунёқараш вазифаларининг ҳал қилиниши кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган масалалар тизимидир.

Шу муносабат билан «муаммо» ва «масала» тушунчаларининг мазмуни ва моҳияти масаласига ойдинлик киритиш муҳим аҳамиятга эга. Хўш, бу тушунчалар ўз мазмунига кўра ўхшаш, айний, бир хилми ёки улар ўртасида муҳим ёки аҳамиятсиз фарқлар мавжудми? Бизнинг назаримизда, бу икки тушунча қўйилган масалалар хусусиятини акс эттиришда кўп жиҳатдан бир хил бўлиб, амалда айни бир тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилади. Муаммо деганда эртами, кечми ҳал қилинадиган нарса тушунилади, «масала» тушунчасининг мазмунига ҳам шундай маъно юкланади. Бироқ, мазкур тушунчалар мазмунан кўп жиҳатдан мос келгани ҳолда, кўпинча муайян зиддиятнинг турли ҳолатлари ёки жиҳатларини ифодалаш учун қўлланилади. Масалан, фанларга фалсафий муносабатни ифодалаш учун биз «фаннинг фалсафий масалалари» иборасини қўлаймиз. Бу ерда «масала» тушунчаси мазкур иборанинг мазмунига кўпроқ мос тушади. «Муаммо» тушунчаси фанда ва илмий билишда кўпроқ қўлланилади, лекин у фалсафада ҳам анча кенг тарқалган (масалан, онг муаммоси). Бинобарин, бу тушунчалар муайян ҳолатларда мазмунан тўғри бўлиши, айрим ҳолатларда эса мазмунига унча мос келмаслиги мумкин. Айрим ҳолларда «масала» «муаммо»га қараганда кенгроқ маънога эга бўлиши, бир қанча муаммоларни ўз ичига олиши ҳам мумкин.

Фалсафий муаммоларнинг табиати ҳақида сўз юритар эканмиз, биз фан билимнинг мустақил тармоғи ва ижтимоий институтга айлангунга қадар (XVI-XVII асрлар) фалсафий ва илмий билимлар ўртасида аниқ тафовут мавжуд бўлмаганини, улар борлиқни объектив тарзда акс эттириб, бир умумий муаммо сифатида бирликда намоён бўлганини ёдга олишимиз керак. Масалан, фалсафанинг дунё моҳияти, унинг келиб чиқиши, тузилиши ва ривожланиши ҳақидаги онтологик муаммолари айтилиш вақтида илмий масалалар ҳам ҳисобланган.

Бу Уйғониш даврида илмий билимларнинг ривожланишида айниқса аниқ намоён бўлди. Мазкур давр олдинги фалсафий билим натижаларини кўриб чиқди ва янги, илмий билимнинг ривожланиш йўллари белгиланди.

Бу даврни, таъбир жоиз бўлса, фалсафа ва фаннинг тенглиги даври деб тавсифлаш мумкин. Уйғониш даврининг атоқли вакиллари (Н. Коперник, И. Кеплер, Ж. Бруно ва б.) «соф» (анъанавий талқиндаги) файласуфлар эмасди, лекин ҳали «соф» олимларга ҳам айланмаганди, чунки уларнинг илмий кашфиётлари ва таълимотларида фалсафий рационализм ва фалсафий анъаналар таъсири ҳали катта эди.

Польшалик буюк олим ва астроном *Николай Коперник* (1473-1543) Птолемейнинг фан ва динда ҳукмрон бўлиб келган геоцентрик системасини рад қилувчи гелиоцентрик системани таклиф қилди. Коперник ўз системасида Ерни оддий сайёралардек Қуёш атрофида ва ўз ўқи атрофида айланади деган фикрни илгари сурди.

Иоганн Кеплер (1571-1630) ижоди ҳам эски ва янги белгиси ва таъсири остида кечди. Ўз кузатишлари ёрдамида Кеплер Коперникнинг Қуёш системаси тузилиши ҳақидаги моделига аниқлик киритди. Кейинчалик Коперник ва Кеплер моделлари ривожланаётган табиатшунослик кашфиётлари билан илмий исботланди.

Шундай қилиб, Уйғониш даврида фалсафий билим нафақат тўхтаб қолмади, балки ўша даврнинг буюк материалист файласуфлари *Ф. Бэкон* (1561-1626), *Р. Декарт* (1596-1650), *Б. Спиноза* (1632-1677), *Г. Лейбниц* (1646-1716) ҳамда Уйғониш даври ва Янги давр фалсафий материализми ва классик рационализмнинг ривожланишида ўчмас из қолдирган бошқа олимлар ижодида ривожланди.

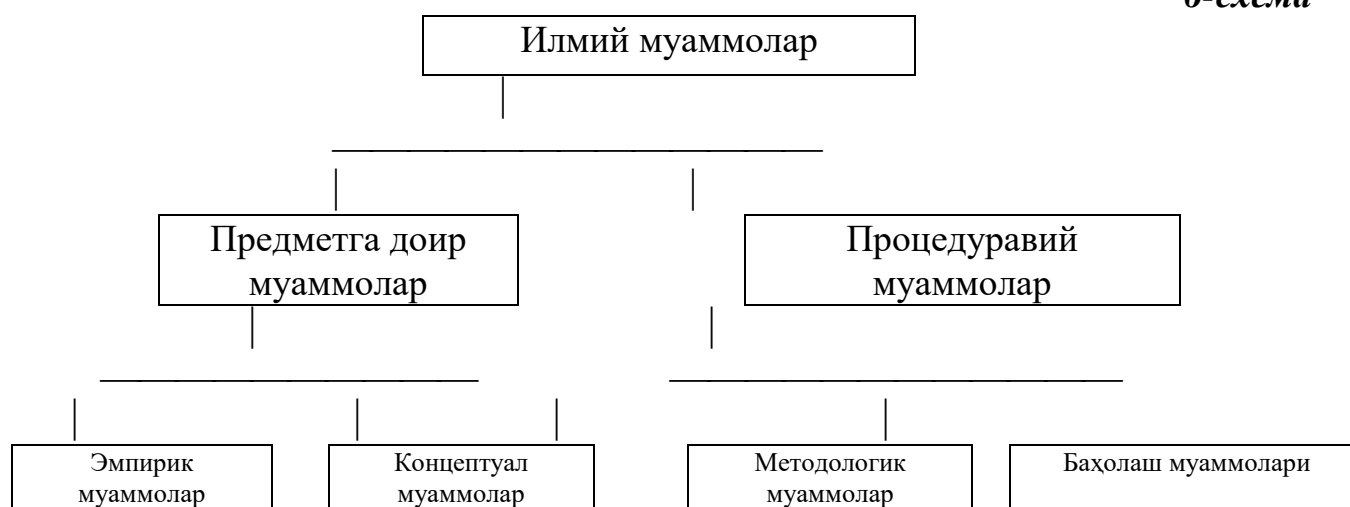
Бинобарин, Европада Уйғониш даври шундай бир босқич бўлдики, ундан кейин фанда, айниқса, табиатшуносликда содир бўлган инқилоб илмий муаммоларнинг ривожланишига янги туртки берди. Табиатни билиш фалсафани пешқадамликдан иккинчи ўринга суриб қўйди. Фалсафа ўзининг материалистик позициясини ҳам бой берди, унинг ўрнини табиий фанлар эгаллади. Уйғониш даврида фалсафий материализм айрим ҳолларда табиатшуносликдаги муаммоларни ҳал қилишдан жамиятшунослик ва ижтимоий фанлар соҳасидаги муаммоларни ҳал қилишга ўтди.

Бу мисол «муаммо» тушунчаси фалсафада ҳам, фанда ҳам кенг қўлланишини кўрсатади. Фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати мавзумиз учун алоҳида аҳамият касб этади. Фалсафий ва илмий муаммолар ўртасида ҳали

аник чегара мавжуд бўлмаган қадимги даврда уларга одатда бир умумий муаммо деб қаралар эди. Кейинчалик, фалсафий билимга фаннинг таъсири кучайишига қараб, Уйғониш даврида (XV-XVII асрларда) ва, айниқса, Янги даврда фалсафий муаммолар узил-кесил ўз предмети атрофида жамланди. Бу муаммоларни беш гуруҳга ажратиш мумкин: 1) онтологик муаммолар; 2) гносеологик муаммолар; 3) аксиологик муаммолар; 4) антропологик муаммолар; 5) проностик муаммолар. Илмий масалалар эса, фалсафа таъсиридан ажралиб чиқиб, ўз муаммолари атрофида жамлана бошлайди. Илмий муаммолар ёки илмий билим муаммолари шу тариқа вужудга келади.

Илмий муаммоларни ҳар хил кичик синфларга таснифлаш мумкин. В.Н. Карповичнинг қуйидаги схемада келтирилган таснифини кўриб чиқамиз¹.

6-схема

Бу ерда кўриш мумкинки, илмий муаммолар предметга доир ва процедуравий муаммоларга бўлинади. Предметга доир муаммолар деганда ўрганилаётган объектларга тааллуқли муаммолар, процедуравий муаммолар деганда эса – билим олиш ва уни баҳолаш усуллари тааллуқли муаммолар тушунилади. Ўз навбатида, предметга доир муаммоларни эмпирик ва концептуал муаммоларга, процедуравий муаммоларни эса – методологик ва баҳолаш муаммоларига ажратиш мумкин. Эмпирик муаммоларни ҳал қилиш учун предмет билан муайян амалларни бажариш, шунингдек материални соф назарий таҳлил қилиш керак. Ваҳоланки, концептуал муаммолар борлиққа бевосита мурожаат қилишни тақозо этмайди. Предметга доир муаммолардан фарқли ўлароқ, процедуравий муаммолар ҳар доим концептуал хусусиятга эга бўлади; процедуравий муаммоларни фарқи шундан иборатки, методологик муаммолар баҳолаш тарзида ҳал қилиниши мумкин эмас, айти вақтда, баҳолаш муаммолари фанга муайян кўрсаткичлар ва қоидаларни киритади.

Маълумотлар излаш асосий эмпирик муаммо ҳисобланади; эмпирик муаммоларга кузатиш, эксперимент, ўлчаш каби илмий методлар ёрдамида жавоб топиш мумкин. Концептуал муаммолар олдин жуда кўп маълумотлар

¹ +аранг: Карпович В.Н. Проблема. Гипотеза. Закон. – Новосибирск, Наука, 1980.

олиниши билан боғлиқ бўлиб, уларни уюштириш ва талқин қилиш, оқибатларни келтириб чиқариш ва гипотезалар тузиш, мантиқий изчиллик талабига мувофиқ қарама-қаршиликларни бартараф этишдан иборат. Методологик муаммолар асосан тадқиқотни режалаштириш билан боғлиқ: уларни ҳал қилишда муайян битимлар тузилади, муаммони ҳал қилиш, кузатишлар ва экспериментлар ўтказиш тартиби, мўлжалланган концептуал процедуралар ва ш.к. белгиланади. Баҳолаш муаммолари эмпирик маълумотлар, гипотезалар, назариялар ва ш.к.га, ҳатто муаммонинг ўзига, унинг англаб етилганлиги, тўғри тузилганлиги ва ўринлилиги даражасига баҳо бериш билан боғлиқ.

Муаммо тўғри қўйилган деб ҳисобланиши учун у қуйидаги шартларга жавоб бериши керак (аммо мазкур шартларнинг бажарилиши тадқиқотнинг сўзсиз муваффақиятини таъминлай олмайди, лекин, ҳар қалай, вақтни беҳуда сарфлашдан сақлайди):

- a) тадқиқ қилинаётган муаммо киритилиши мумкин бўлган муайян дастлабки илмий билим (маълумотлар, назария, методика)нинг мавжудлиги;
- b) муаммо расман тўғри тузилганлиги;
- c) муаммонинг ўринлилиги, яъни унинг асослари сохта бўлмаслиги керак;
- d) муаммонинг муайян даражада чекланганлиги, лекин глобал хусусиятга эга эмаслиги;
- e) ечимнинг мавжудлиги шартига ишора ва унинг ягоналиги;
- f) оқилона ечим белгилари ва ечимнинг оқилоналигини текшириш усуллари белгиланганлиги¹.

Шуни қайд этиш керакки, пировард натижада барча илмий муаммолар ҳам ўз ечимини топавермайди; айрим муаммолар қўйилганидан кейин узок вақт мобайнида ҳал қилинмай қолади, айримлари эса ечими йўқ муаммолар бўлиб чиқади.

Шу нуқтаи назардан мавзумизда фалсафа ва фан ўртасида фикр алмашиш жараёнини янги қиёфада давом эттираётган алоқаларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Бунда фаннинг ва илмий кашфиётларнинг фалсафий жиҳатдан тушуниб етилиши айниқса муҳимдир. Шу муносабат билан билимнинг бу икки шакли ўртасида антик даврдаёқ вужудга келган соҳалар, чунончи: фан фалсафаси, дин фалсафаси, маданият фалсафаси ва ҳ.к. алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, фан фалсафасида муайян фанлар (математика, физика, табиатшунослик ва б.)нинг фалсафий масалалари намоён бўладики, уларнинг бир қисми курсимизнинг таҳлил предметини ташкил этади.

Шундай қилиб, муайян фанларнинг фалсафий масалалари фалсафанинг улар ҳисобига муайян даражада бойиши муаммолари эмас, балки фан натижаларини реконструкция қилиш, фалсафий умумлаштириш ва назарий ифодалаш муаммоларини қўйиш ва ҳал қилиш жараёнида муқаррар тарзда қўндаланг бўладиган назарий ва илмий билим янада ривожланишининг

¹ +аранг: Карпович В.Н. Проблема. Гипотеза. Закон. – Новосибирск, Наука, 1980. – 124 б.

классик масалаларидир. Бунда фалсафа муайян фанларнинг методологияси вазифасини бажаради.

3.2. Фалсафа ва фанда метод ва методология муаммоси

Метод (юнон. – билиш усули) – сўзнинг кенг маъносида «муайян нарсага олиб борувчи йўл», субъектнинг исталган шаклдаги фаолият усули. «Методология» тушунчаси иккита асосий маънога эга. Биринчи маъноси – муайян фаолият соҳаси (фан, сиёсат, санъат ва ш.к.)да қўлланиладиган маълум усуллар тизими; иккинчи маъноси – бундай тизим ҳақидаги таълимот, методнинг умумий назарияси, амалдаги назария.

Методнинг асосий вазифаси – билиш ёки муайян объектни амалда ўзгартириш жараёнини ичдан ташкил этиш ва тартибга солиш. Шу боис метод билиш ва амалиётнинг муайян усуллари, қоидалари, алгоритмлари ва нормаларига боғланибгина қолмасдан, балки у ёки бу соҳада муайян вазифани ҳал қилишга ва маълум натижага эришишга субъектни йўналтириши лозим бўлган кўрсатмалар, тамойиллар, талаблар тизими сифатида ҳам намоён бўлади. Метод ҳақиқатни излаш жараёнини тартибга солади, куч ва вақтни тежаш, мақсад сари қисқа йўлдан бориш имконини беради. Ҳақиқий метод билиш ва амалиёт субъектига тўғри йўл кўрсатувчи ўзига хос йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади.

Тарихан фалсафа методлари қадимда шакллана бошлаган. Уларнинг илдизлари эса амалий фаолият бориб тақалади.

Метод муаммосини ишлаб чиқишда Сукрот, Платон ва Аристотель алоҳида ўрин тутаяди. Аристотель мулоҳаза тузиш тамойилларини, мавҳум фикр юритиш ва далиллаш қоидаларини таҳлил қилди, ҳақиқатнинг тагига етишда индукция ва дедукциянинг родини кўрсатиб берди. Методология учун муҳим аҳамиятга эга бўлган билишнинг ташкил этувчи шакллари – категориялар, уларнинг диалектикаси ҳақидаги таълимот муаллифи ҳам Аристотелдир.

Билишнинг кейинги тараққиёти жараёнида фикрлаш методларининг ривожланиши ва бирлашуви, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, методлар ҳақидаги таълимот – методологиянинг вужудга келишига олиб келди. Методология нафақат фалсафада, балки фанда ҳам билиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Агар фалсафа ва илмий билимлар тараққиёти жараёнида билиш методларининг ривожланиш тарихига мурожаат этадиган бўлсак, фалсафада ҳам, илмий билимларда ҳам дастлаб айна бир методлардан фойдаланилганининг гувоҳи бўламиз. Кейинчалик, муайян фанлар фалсафадан ажралиб чиқишига қараб, улар билишнинг фалсафий методларини ўзлаштириб, улардан ўз тадқиқотларида фойдалана бошладилар. Буни экспериментал фанлар шакллана бошлаган XVII асрда илмий билимларнинг ривожланиши мисолида кузатиш мумкин. Шу даврда индукция, дедукция, гипотеза каби

методлар ва, ниҳоят, гипотетик-дедуктив метод ўзини айниқса ёрқин намоён этди.

Фалсафа ва фан ривожланиш тарихидан маълумки, метод муаммоси ҳар доим икки нуқтаи назардан: илмий методларнинг фалсафий асослари ҳақидаги масала ва фалсафий метод, унинг фалсафий фикр юритиш усуллари ҳақидаги масала нуқтаи назаридан муҳокама қилинади. Бинобарин, фалсафада методологик муаммо таҳлилининг мазкур иккала жиҳати ҳам бир-бирини тақозо этади.

Қадимда фалсафа билим методологияси эмас, балки билимнинг ўзи бўлган, деган қараш мавжуд. Бу ерда, бизнинг назаримизда, шуни қайд этиш керакки, фалсафа ўшанда ҳам, ҳозир ҳам билим методологияси ва айни вақтда билимнинг ўзи бўлган, илмий билишнинг мазмунини ва унга нисбатан методологик функцияни бажарган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолаётир. Бу фалсафа доим муайян фанлар ўз зиммасига олмайдиган алоҳида дунёқараш функциясини бажаргани ва бажараётгани билан белгиланади. Фалсафа умуман дунё ҳақидаги маълумотларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки асосий мўлжалларни белгиловчи ёндашувлар тизимидир.

Буни қуйидаги мисолда кўриш мумкин. Маълумки, билиш методларидан бири – гипотезанинг шаклланиш жараёни тугалланган билим пайдо бўлганини англатмайди. Гипотеза тўғри ё нотўғрилиги тажриба йўли билан аниқланади. Шундан келиб чиқиб, биз гипотеза тўғри бўлган ҳолда мавжуд бўлиши керак бўлган нарсалар ҳақида муайян хулосалар чиқаришимиз мумкин. Бу ҳолда гипотезанинг моҳиятини тасдиқловчи ёки рад этувчи гипотетик-дедуктив метод қўлланади. Гипотеза тасдиқланган тақдирда, унга назария деб қаралади ва у нафақат муайян жараёнларни тушуниш, балки уларни назорат қилиш имкониятига ҳам эга бўлади.

Шундай қилиб, гипотетик-дедуктив метод ўз мазмуни ва мақсадларига кўра кейинроқ вужудга келган, мантиқ ва фан методологиясида кузатишлар ва экспериментлар маълумотларига асосланиб, илмий фикрларнинг ҳақиқийлигини аниқлаш жараёнини ифодалаш учун (неопозитивизм Вена мактаби, Л. Витгенштейн) қўлланиладиган *верификация* методига жуда яқин деб айтишимиз мумкин. Аммо XX асрнинг машҳур файласуфи К. Поппер фанда илгари сурилувчи фикрларни *фальсификация қилиш мумкинлиги* ҳақидаги ғояга асосланган фалсафий концепциясида верификация методига шубҳа билдирди.

Методологиянинг ривожланишига немис классик фалсафаси (И. Кант, Г. Гегель) ва диалектик материализм (К. Маркс) катта ҳисса қўшди. Улар тегишинча идеалистик ва материалистик асосларда диалектик методни жуда чуқур ишлаб чиқдилар.

Ҳар бир метод, шубҳасиз, жуда муҳим ва керакли нарса. Аммо илмий ёки бошқа фаолиятда методдан қўлланма сифатида эмас, балки фактларни «бичиш» учун тайёр қолип сифатида фойдаланиладиган бўлса, у самара бермайди ва ҳатто фойдасиз бўлиб чиқади. Ҳар қандай методнинг асосий вазифаси – тегишли принциплар асосида билимни ўстириш йўли билан муайян

илмий ва амалий муаммолар муваффақиятли қилинишини таъминлашдан иборат.

Шуни қайд этиш керакки, метод ва методология масалалари фақат фалсафа ва фан доираси билан чекланмайди, балки ундан четга чиқади ва кенг ижтимоий-маданий жиҳатдан намоён бўлади.

Методология билишнинг умумий назарияси сифатида фалсафа, фанда ва одамлар фаолиятининг бошқа шаклларида кашф этилган методлар, воситалар ва усулларнинг ишлаб чиқилиши асосида шаклланди. Дастлаб у фалсафа доирасида, айниқса, унинг гносеология, эпистемология ва диалектика каби бўлимларида ишлаб чиқилди.

Методология маълум маънода диалектикадан кенгрокдир, чунки у методологик билимнинг нафақат умумий даражасини, балки бошқа даражаларини, уларнинг ўзаро алоқалари, модификацияси ва ҳ.к.ни ҳам ўрганади.

Бу нуқтаи назардан методология *билиш назарияси* тарзида намоён бўлади, чунки билиш шакллари ва методларини тадқиқ қилиш билангина чекланмасдан, балки, бир томондан, билиш табиати муаммоларини, иккинчи томондан эса – билимнинг борлиққа, субъектнинг билиш объектига муносабатини, билиш имкониятлари ва чегараларини, унинг ҳақиқийлиги мезонларини ва ҳ.к.ни ўрганади.

Методология маълум маънода гносеологиядан ҳам кенгрокдир, чунки унинг амал қилиш доирасига нафақат билиш методлари, балки билиш фаолиятининг бошқа шакллари ҳам киради. У мантиқ (формал мантиқ) билан туташади ва тайёр билимнинг тузилишини аниқлашга, унинг формал алоқалари ва унсурларини символлар ва формулалар тилида тавсифлашга асосий эътиборни қаратади.

Янги давр (XVI-XVII асрлар)дан эътиборан методологик ғоялар нафақат фалсафада, балки унинг негизида, вужудга келаётган ва ривожланаётган муайян фанлар – механика, физика, кимё, тарих ва б. доирасида ҳам ишлаб чиқиладиган бўлди. «Методология бўлими» ҳар бир фаннинг зарур таркибий қисмга айланди. Инсон фаолиятининг юқорида зикр этилган ранг-баранг турлари доим методларнинг ранг-баранг мажмуини белгилайдики, уларни турли асосларга (мезонларга) кўра таснифлаш мумкин.

Энг аввало, маънавий, идеал (илмий) методларни ва амалий, моддий фаолият методларини ажратиш лозим. Ҳозирда методлар, методология тизими илмий билиш доираси билангина чеклана олмаслиги, у мазкур доирадан чиқиши ва амалиёт соҳасини ҳам қамраб олиши лозимлиги аён бўлиб қолди.

Ҳозирги замон фан фалсафасида методологик билимнинг кўп даражали концепцияси анча муваффақиятли «ишламоқда». Ундан биринчи навбатда *фалсафий методларни* ажратиш керак. Айрим фалсафий методлар тарихан шаклланган (диалектика, метафизика) бўлса, айримлари охириги ўн йилликларда вужудга келган (аналитик, интуитив, феноменологик, герменевтик методлар, синергетика).

Методларнинг бошқа гуруҳига ҳозирги замон фанида кенг қўлланиладиган *умумилмий методлар ва ёндашувлар* киради. Мазкур методларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар фалсафа билан ижтимоий фанларнинг назарий-методологик қоидалари ўртасида «оралиқ методология» сифатида намоён бўлади. Ҳозирги замон ўз-ўзидан ташкил бўлиш назарияси – синергетика табиий ва яхлит ижтимоий системаларни билишга йўналтирилган бўлиб, бунга у фалсафий ва муайян фанларга оид билимлар бир-бирига ўтишига асосланади.

Учинчи гуруҳни *муайян фанларнинг методлари* ташкил этади. Улар муайян фанлар (механика, кимё, физика, биология ва б.)да қўлланиладиган билиш усуллари, принциплари, тадқиқот усуллари мажмуини ифода этади.

Ҳозирги илмий-фалсафий концепцияларда, айниқса, позитивизмда фалсафанинг фанни методологик таҳлил қилиш негизи сифатидаги роли инкор этилиб, унинг ўрнига соф илмий методлар («фан ўзи ўзига фалсафа»), соф илмий таҳлилни қўллашга ҳаракат қилинмоқда. Чунончи, мантиқий позитивистлар ўтган асрнинг 20-йилларида фан мантиғини ишлаб чиқиш шиори билан чиқдилар. Фан мантиғи деганда улар фан тилини таҳлил қилишни тушундилар. Аммо улар фалсафани илмий билим таҳлили билан алмаштира олмадилар. Бунинг сабаблари мавзунинг охири қисмида ёритилган.

3.3. Фанни методологик таҳлил қилиш

Илмий билим ва билишни фалсафий таҳлил қилиш муаммоси фалсафанинг фанга муносабатининг муҳим жиҳатларидан биридир. Шу маънода фалсафа фанга сиртдан, инсоннинг дунёга муносабатининг мумкин бўлган усуллари ва типлари нуқтаи назаридан қараш имконини берувчи фан таҳлили шакли ҳисобланади. Бунда фалсафа фаннинг ўзи ўзини билиш воситаси, шарти бўлиб хизмат қилади. Шу маънода мазкур муаммо фалсафа ва фан ўзаро нисбати масаласининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Бунда фанни методологик таҳлил қилишда фалсафа муҳим рол ўйнаши шубҳасиздир.

Ҳозирги замон фанининг ривожланиши шундан далолат беради. У илмий билим табиатини, унинг механизмлари ва жараёнларининг илмий жиҳатларини фалсафий тадқиқ қилиш вазифасини қўяди. Бу фанни методологик таҳлил қилиш деб номланади. Илмий билишни методологик таҳлил қилишда биз инсон иродаси ва онгидан ташқарида кечадиган табиий жараёнларга эмас, балки билишнинг фанга маълум воситалари ва усулларидан (онгли, онгсиз тарзда) фойдаланилиши билан тавсифланадиган инсон фаолиятига дуч келамиз.

Фанни методологик таҳлил қилишнинг кўп жиҳатлилиги, таҳлил даражалари ва типлари, усуллар ва ёндашувларнинг ранг-баранглиги фанни методологик таҳлил қилиш ҳозирги ҳолатининг ўзига хос хусусиятидир. Илмий билимни методологик таҳлил қилишнинг ўзида вазиятни тадқиқ қилиш, унинг даражаларини ва улар ўртасидаги муносабатларнинг типларини аниқлаш фанни методологик таҳлил қилиш янада ривожланиши ва унинг олдида турган вазифалар муваффақиятли ҳал қилинишининг муҳим шартидир. Турли илмий

мактаблар, оқимлар, йўналишлар методологик ёндашувлари, илмий фикрлаш услубларининг ҳар хиллиги билан бир-биридан фарқ қилади.

Фанга илмий билимни яратувчи система деб қараш методологик таҳлилнинг предмети ташкил этади. Шу боис фаннинг ўзига хос жиҳатлари айнан методологик таҳлил натижасида ўз талқинига эга бўлади.

Методологик таҳлил фанни бир томондан, лекин унга хос бўлган томондан – Билимга, Ҳақиқатга эришиш воситаси сифатида кўриб чиқиш усулидир. Бунда у муайян бир «жуда муҳим метод»га боғланиши мумкин эмас. Олим ҳеч қачон фақат битта таълимотга, битта фикрлаш методига, ёлғиз фалсафага таянмаслиги керак. Ҳозирги замон фанида фикрлаш услуби замирида танқидий фикрлаш, догматизм ва схоластикадан тўла чекиниш ётади. Методология – эвристик имкониятлари чексиз бўлган усуллар, принциплар, амал қилиш соҳалари, йўналишларнинг жўшқин, яхлит, тартибга солинган мураккаб тизимидир.

Билиш тарихи шуни кўрсатадики, билимлар, шу жумладан илмий билимлар доим жамият эҳтиёжлари билан белгиланади ва шу боис кишилик тараққиётининг ҳар бир босқичида ўзига хос тарзда акс этади. Масалан, XX аср охири – XXI аср бошларида эпистемологик қарашларнинг ривожланиши шу билан белгиланадики, мазкур жараён ахборот жамияти шароитида кечади ва «постноклассик» фан маълумотларига таянади.

Илмий билим ривожланишининг ҳозирги босқичида методологик плюрализм тобора муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Фан муайян вазиятда кўпроқ даражада самара берувчи ҳар қандай методлар ва усуллардан фойдалана бошламоқда. Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, булар, энг аввало, фалсафий методлар – диалектик, герменевтик, феноменологик методлардир. Улар қаторига умумилмий методларни, чунончи: структуравий-функционал метод, системали метод, эҳтимоллик методи ва бошқа методларни ҳам киритиш мумкин. Айни вақтда, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, идеаллаштириш, формаллаштириш, аналогия, моделлаштириш каби умумий мантиқий методлар ҳам билишда ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Юқорида қайд этилган методлар билан бир қаторда, фалсафада сўнгги йилларда бир қанча янги таълимотлар ва йўналишлар вужудга келмоқдаки, уларда фалсафий ва илмий билимларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирини тақозо этиши муаммоларини янгича нуқтаи назардан тушуниб етишга ҳаракат қилинмоқда (Р. Карнап мантиқий позитивизми, К. Поппернинг фальсификация қилиш назарияси, Т. Куннинг парадигмалар ўзгариши назарияси, П. Фейерабенднинг эпистемологик анархизми ва б.).

Фандаги янги кашфиётлар янгича фалсафий ёндашувларни ҳам белгилаб бермоқда. Тарих тажрибаси шуни кўрсатадики, фалсафа, қоида тариқасида, инсон томонидан ишлаб чиқилган илмий билимлар мажмуига таянади, фан эса, ўз навбатида, фалсафанинг фундаментал қоидаларидан методологик асос сифатида фойдаланиб келади.

Маълумки, фаннинг асосий мақсади – объектив дунёни билиш, айни вақтда, унинг зарур шарт ва воситаси сифатида, илмий билимнинг ўзини ҳам

таҳлил қилишни назарда тутати. Шу боис илмий билишни тадқиқ қилиш фан воситалари ва методлари ёрдамида амалга оширилади. Бинобарин, илмий билишни тадқиқ қилиш фаннинг ўзини ўзи билиш усулидир. Бошқача қилиб айтганда, мазкур жараён фанни методологик таҳлил қилиш ҳисобланади. Фанга илмий билимни яратувчи система деб қараш методологик таҳлилнинг предметини ташкил этади. Бу XIX аср ўрталаридаёқ фан – «ўзига ўзи фалсафа» ва ўз тепасида қандайдир фалсафа туришига муҳтож эмас деган фикрнинг илгари сурилишига тўртки берди (О. Конт).

Бироқ, чиндан ҳам шундайми? Ҳозирда фан фалсафаси билан фанни методологик таҳлил қилишнинг ўзаро нисбати қандай? Умуман, фан, фалсафа ва методологиянинг ўзаро муносабатлари муаммолари мавжудми? Фактларга мурожаат этамиз. Маълумки, Қадимги Юнонистон давридан бошлаб илмий билиш табиатини илмий жиҳатдан тушуниб етиш фалсафа доирасида, фалсафий-гносеологик концепциялар нуқтаи назаридан амалга оширилган ва уларнинг тадрижий давоми бўлиб хизмат қилган. Янги даврда мантиқ ва фан методологияси устида олиб борилган тадқиқотлар (Декарт, Лейбниц) ҳам умуман олганда фалсафий тизим доирасидан ўрин олган.

Ҳозирги даврда ўз методларига эга ва фалсафадан нисбатан мураккаб бўлган махсус илмий методологик тадқиқотларнинг ривожланиши айрим олимлар ва файласуфларни фалсафанинг фанга ҳар қандай таъсиридан воз кечиш ҳақидаги фикрни илгари суришга даъват этди.

Гарчи ҳозирги замон фанида ҳар қандай методологик таҳлил ҳам унинг фалсафий таҳлили (аксиоматик система, тушунтириш, далиллаш ва б.) бўла олмаса-да, мантиқий-методологик таҳлил жараёнининг чуқурлашуви муқаррар тарзда фаннинг бир қачан фалсафий масалалари қўйилишига олиб келмоқда. Уларни биз кейинги мавзуларда кўриб чиқамиз.

Шундай қилиб, фанни методологик таҳлил қилиш, билишни акс эттиришнинг соф фалсафий ёки соф илмий усули бўлмай, илмий билимнинг ўзини таҳлил қилиш асосида объектив дунёни билишни ўз тадқиқоти вазифаси деб белгилайди. Бунда тадқиқотчи инсон иродаси ва онгидан ташқарида кечадиган табиий жараёнлар билан эмас, балки, биринчидан, фан ва илмий билимнинг мавжудлик ҳолатидан фалсафий ёндашувни тақозо этувчи илмий билиш моҳиятининг таҳлили сари, иккинчидан, фалсафий билимнинг ўзини методологик таҳлил қилишдан фалсафанинг ўз табиатини ўз муаммоларини ҳал қилишда унинг имкониятлари нуқтаи назаридан англаб етишнинг зарурлиги сари ҳаракат қилувчи инсон фаолияти билан муносабатга киришади.

Қисқача хулосалар

1. Инсоният билими ўз тараққиётида муайян ва абстрактнинг диалектик бирлигини ифода этади ва ҳақиқатни, борлиқнинг моҳиятини тушуниб етишга ҳаракат қилади.

2. Фалсафа вужудга келган пайтдан бошлаб системали, исботланадиган, ишончли, текширилган (верификация ва фальсификация қилинадиган) билимга интилади. Барча тарихий босқичларда фалсафий ва илмий билиш бир-бирини белгилаб ва тўлдириб келади.

3. Ўз тадқиқотчилик, ижодий фаолиятида ҳақиқий олим билишнинг бир методига ёки методлар гуруҳига эмас, балки фалсафа ва фан методологияси эпистемологик салоҳиятининг бутун қудратига, танқидий фикрлашга, илмий тадқиқот усуллари ва ёндашувларининг ранг-баранглигига ва бағрикенгликка таянади.

Асосий тушунчалар

Метод - қўйилган мақсадга эришишга йўналтирилган амалий ёки назарий фаолият усули.

Методология – билиш методлари ва шаклларида ҳақидаги фалсафий таълимот.

Фикрлаш – билишнинг олий шакли, борлиқнинг тушунчалар, мулоҳазалар ва мушоҳадалардаги мантиқий инъикоси.

Муаммо – ечими муайян амалий ёки назарий аҳамиятга эга бўлган тўсиқ, масала, вазифа. Бошқача қилиб айтганда, бу билмаслик ҳақидаги билим, жавоб топиш керак бўлган саволдир.

Илмий муаммо – айти шунинг ўзи, лекин фанга татбиқан олганда.

Саволлар

1. Фалсафий муаммо (масала) деганда нима тушунилади?
2. «Фаннинг фалсафий масалалари» тушунчаси нимани англатади?
3. Илмий билишда метод ва методология қандай рол ўйнайди?
4. Билиш жараёнида фалсафа ва фаннинг ўзаро нисбати қандай?
5. Илмий билимда верификация ва фальсификация қилиш методларининг бирлиги ва фарқи нимада намоён бўлади?

Адабиётлар:

1. Гегель Г. Сочинения. – М., 1937.
2. Канке В.А. Философия: Учебник. – М., 2004.
3. Карпович В.П. Проблема. Гипотеза. Закон. – Новосибирск, 1980.
4. Кохановский В.П. Философия и методология науки. – М., 1999.
5. Перегудов А.В., Саидов М.Х., Аликулов Д.Е. Методология научного творчества. – Т., 2002.
6. Понпер К. Открўтое общество и его враги. Т. 1. – М., 1992.
7. Ракитов А. Философские проблемў науки. – М., 1977.
8. Соифназаров И.С., Никитченко Г.В., Қосимов Б.У. Илмий ижод методологияси. – Т., 2004.

9. Яскевич Я.С. Философия в вопросах и ответах. – Минск, 2003.

4-МАВЗУ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИЛМИЙ БИЛИМЛАР ШАКЛЛАНИШИНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ (VII-XII, XIV-XV асрлар)

4.1. Даврнинг умумий тавсифи

Илк ўрта асрлар мусулмон Шарқи халқларининг бой маданий ва илмий меросида Шарқ олимлари ижоди, илмий ва фалсафий фикри муҳим ўрин эгаллайди. Бу олимлар орасида Марказий Осиё вакиллари алоҳида ўрин тутди. Форобий, Ибн Сино, Хоразмий каби буюк файласуф ва алломаларнинг асарлари жаҳон цивилизи-зациясининг олтин хазинасидан ўрин олган, жаҳон фани ва маданияти тарихида ўчмас из қолдирган.

Бу ҳақда ва Марказий Осиё халқлари тарихидаги бошқа ёрқин ҳодисалар ҳақида И.А.Каримов ўзининг кўпгина асарлари ва маърузаларида сўз юритади. Республика тарихчи олимлари билан суҳбатда Президентимиз: «Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган»¹, деб алоҳида қайд этиб ўтди.

Таниқли тарихчилар, файласуфлар ва бошқа олимларнинг қатор тадқиқотлари ва илмий изланишлари мусулмон Шарқидаги илк ўрта асрлар даври ўз тарихий аҳамиятига ва жаҳон маданиятига қўшган ҳиссасига кўра Европа Уйғониш даври билан тенг эканлигидан далолат беради².

Ўша даврни тадқиқ қилган олимлардан бири Р. Баҳодиров илк ўрта асрлар мусулмон Шарқининг ривожланишини объектив таҳлил қилиш мусулмон Шарқи маънавиятини фақат хурофот ва мистицизмга йўғрилган эди деб кўрсатишга ҳаракат қилган ва ҳаракат қилаётган турли европоцентристик концепцияларни далиллар ёрдамида танқид қилиш ва фош этишнинг долзарблиги нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади³.

Боз устига, /арбда христиан дини ва илоҳиётининг якка ҳукмронлиги ўрнатилиши натижасида антик фалсафий ва илмий мероснинг катта қисми йўқотилган бир вақтда, Шарқда, арабийзабон дунёда эллинлар маданиятининг

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ыз =ылимиз билан =ураимиз. Т. 7. – Т., Ўзбекистон, 1999. – 128 б.

² +аранг: Беляев Е.С. Арабы, ислам и Арабский халифат и раннее средневековье. – М., 1966; Бертельс Е.С. Суфизм и суфитская литература. Избранные труды. – М., 1965; Болтаев М.Н. Абу Али ибн Сина – величайший мыслитель, ученый энциклопедист средневекового Востока. – Т., 1980; Великие ученые Средней Азии и Казахстана (VIII-XIX вв.). – Алма-Ата, 1965; Джанматова Х.И. Ал-Кинди. – Т., 1972; Мышинов И. Ёрта Осиёда, Ёрта асрдаги ил\ор табиий илмий ва фалсафий фикрлар тарихига оид. 3 жилдли. – Т.: Фан, 1972; Хайруллаев М. Уй\ониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Т., 1971; Джумабаев Ю. Из истории этической мысли в Средней Азии. – Т.: Фан, 1975; Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане. – Т., 1997; Баҳадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусулманском Востоке. – Т.: 2000 ва б.

³ +аранг: Баҳадиров Р.М. Қырқатилган асар. – 6 б.

тикланиши содир бўлди. VII асрдан бошлаб, фалсафий ва илмий тараққиёт маркази шу ерга кўчиб ўтдики, бу антик фалсафа ва фаннинг нафақат сақлаб қолинишига, балки илмий жиҳатдан янада ривожланишига ҳам имконият яратди. Арабийзабон мутафаккирлар эллинистик меросни ижодий ўзлаштириш ва уни янада ривожлантириш ишига катта ҳисса қўшдилар. Бу ўзлаштириш XVII асрда Европада илмий инқилоб бошлангунга қадар Шарқ ва /арбнинг кўпгина мамлакатлари фалсафий ва илмий маданиятида пешқадамлик қилган янги арабийзабон илмий анъананинг манбаи бўлиб хизмат қилди.

Марказий Осиё ислом дунёсида янги фалсафий ва илмий билим шаклланган марказлардан бирига айланди. Бу ердан чиққан буюк алломалар ва мутафаккирлар арабийзабон Шарқда фалсафа ва фаннинг шаклланиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Бунга Араб халифалигига Марказий Осиёнинг кўшиб олиниши ва бу ерда ислом динининг тез тарқалиши имконият яратди. Айни вақтда, тарихий фактлар Марказий Осиё араблар истилосига қадар ҳам маданият, санъат ва ҳунармандчиликнинг ривожланиш даражаси катталиги билан ажралиб турганини кўрсатади. Шу боис бу ерда ўз ривожланиш даражасига кўра тенг бўлган икки маданият учрашгани ва чапишгани тўғрисида сўз юритиш ўринли бўлади деб ўйлаймиз. Бу фикрга юқорида зикр этилган шарқшунос олимлар ва тарихчиларнинг аксарияти қўшилади ва, жумладан, шундай деб қайд этади: «Марказий Осиёда ислом дини тарқалишидан олдинги давр ўзига хос хусусиятга эга бўлган ва ижтимоий-маданий ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасининг юқорилиги билан тавсифланган. Бу ерда ўрхун, сўғд, хоразм ёзувлари, санъати, ҳунармандчилиги, меъморчилиги намуналари тарқалганлиги шундан далолат беради»¹.

Табиийки, араблар истилоси Марказий Осиёда дастлаб маҳаллий халқларнинг тегишли қаршилигига учради, айрим ҳолларда бу қаршилик анча қаттиқ бўлди. Бироқ, шу билан бирга, мазкур минтақанинг Араб халифалигига кўшиб олиниши ўлканинг иқтисодий ва маданий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Бу хусусан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик, ички ва ташқи савдонинг ўсишида намоён бўлди.

Марказий Осиё ҳудудида ислом динининг тез тарқалиши ўлка халқларининг саводхонлик даражаси нисбатан ошишига олиб келди. Бунга умумий ёзувнинг жорий этилиши имконият яратди.

Кўриб турганимиздек, ислом маданияти фақат араб олами билан боғлиқ бўлмаган. Араб истилочилари бўйсунган халқлар маданияти билан яқин алоқага киришди, бунинг натижасида уларнинг ўзаро қўшилиши ва бойиши содир бўлди.

Бинобарин, бу давр маданияти нафақат араблар, балки араб тили ва маданияти таъсирида шиклланган Марказий Осиё, Эрон, Кавказорти, Шимолий

---

¹ Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. – Т.: 2000. – 6 б.

Ҳиндистон, Шимолий Африка ва бошқа минтақалар халқларининг ҳам маданиятидир.

Яқин ва Ўрта Шарқ арабийзабон маданиятининг ривожланишида Араб халифалигига қўшилган халқларнинг қадимги илмий-фалсафий анъаналари, чунончи: ҳинд математика ва тиббиёт мактабининг муайян ғоялари, уларнинг стихияли-материалистик тенденциялари; собийлар ва Ўрта Осиёда яшаган бошқа халқларнинг қадимги астрономик таълимотлари, зардуштийликнинг икки асос: яхшилик ва ёмонлик, нур ва зулмат ўртасидаги кураш ҳақидаги дуалистик ғоялари ва ҳ.к. катта рол ўйнади.

Халқлар маънавий ҳаётининг ривожланишида Қадимги Юнонистон табиий илмий ва фалсафий анъаналарини ўрганиш муҳим ўрин эгаллади. Бу анъаналар ўрта асрлар Шарқ ривожланаётган феодал жамияти эҳтиёжларини қондириш учун кенг жалб қилинди ва улардан фойдаланилди.

Қадимги Юнонистоннинг барча фалсафий мактаблари орасида Аристотель мероси ўрта асрлар Шарқ тафаккурига айниқса кучли таъсир кўрсатди. Аристотель асарларини, шунингдек бошқа қадимги юнон олимларининг асарларини таржима қилиш ва шарҳлаш ўша даврда араб Шарқидаги илк ўрта асрлар жамияти илмий ва фалсафий фаолиятининг муҳим таркибий қисмига айланди.

Шундай қилиб, илк ўрта асрларда кўпгина халқлар маданиятларининг синтези негизида бой арабийзабон илмий ва фалсафий тафаккур шаклланди. Бунда Шарқнинг турли халқлари вакиллари – ал-Қандий, ал-Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Рушд, ал-Марвозий, Ибн Сино, Беруний, Муқаффа, Равондий, Низомий, Закария ар-Розий, Ибн Божа, Ибн Туфайл ва ўша даврнинг бошқа қомусчи олимлари фаол иштирок этди.

Ўша давр мусулмон Шарқида маънавий маданият ва илмий фалсафий билимлар ривожланишини шартли равишда уч босқичга ажратиш мумкин:

1. Ислом диний фалсафаси ва фани шаклланган ва ривожланган давр (VII-XI асрлар).

2. Арабийзабон олимларда дунёвий фалсафий ва илмий қарашлар шаклланган ва ривожланган давр (IX-XII асрлар). Бу давр Шарқ Ренессанси даври номи билан машҳур.

3. Ислом илоҳиёти, айниқса, сўфизм, шунингдек Амир Темур ва темурийлар даври дунёвий маданияти ва фани ривожланган давр (XIV-XV асрлар). Бу даврда фалсафий ва илмий билимлар собиқ метрополиянинг кучли таъсиридан холи бўлган хусусий илмий-фалсафий заминда ва асосан маҳаллий тиллар негизида шаклланди.

7-схема

Илк ўрта асрларда мусулмон Шарқида илоҳиёт, фалсафа ва фаннинг шаклланиши ва ривожланиши босқичлари

Сехмадан кўришиб турганидек, мусулмон Шарқида диний таълимот ва фанлар, фалсафий билимлар ўзига хос тарзда, Араб халифалиги ривожланишининг тарихий шарт-шароитлари билан боғлиқ ҳолда шаклланди. Бу жараёни икки босқичга: диний ва дунёвий босқичларга ажратиш мумкин. Мазкур босқичлар шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар айна бир замон ва маконда амалга оширилди, аммо бир-бирига жиддий таъсир кўрсатмади ва инсон билимининг икки қарама-қарши томонларини ифода этди.

Учинчи босқичда маданият, маънавият ва фан Марказий Осиёда араблар ҳукмронлигидан кейин вужудга келган, лекин ўлканинг маънавий, маданий ва илмий ҳаётига араблар таъсирини маълум даражада сақлаб қолган нисбатан мустақил шарт-шароитларда ривожланди. Бу Амир Темур ва темурийлар даври бўлиб, у Марказий Осиё маданий ва илмий тарихининг ривожланишида арабларнинг бевосита таъсиридан деярли холи бўлган, туғаб бораётган Шарқ Ренессанси даври деган ном олган учинчи босқични ташкил этади.

4.2. Мусулмон Шарқида ислом илоҳиётининг шаклланиши ва ривожланиши (VII-XI асрлар)

Янги дунё дини – исломнинг шаклланиши фақат илоҳиёт илмининг ривожланишида ижобий рол ўйнаб қолмай, балки табиий фанларнинг шаклланишига ҳам маълум даражада замин ҳозирлади.

VII-VIII асрлар оралиғидаёқ илк илоҳиёт тўғрақлари ва мактаблари пайдо бўлди. Уларда дини таълимотнинг турли масалалари юзасидан баҳслар, мунозаралар ўтказилар эди. Қуръони каримни ҳар қандай фаннинг илк ва ягона асоси деб ҳисоблаган ислом дини пешволари бир қанча диний таълимотлар ишлаб чиқдилар. Уларнинг асосийлари ўша даврда фикҳ ва калом эди.

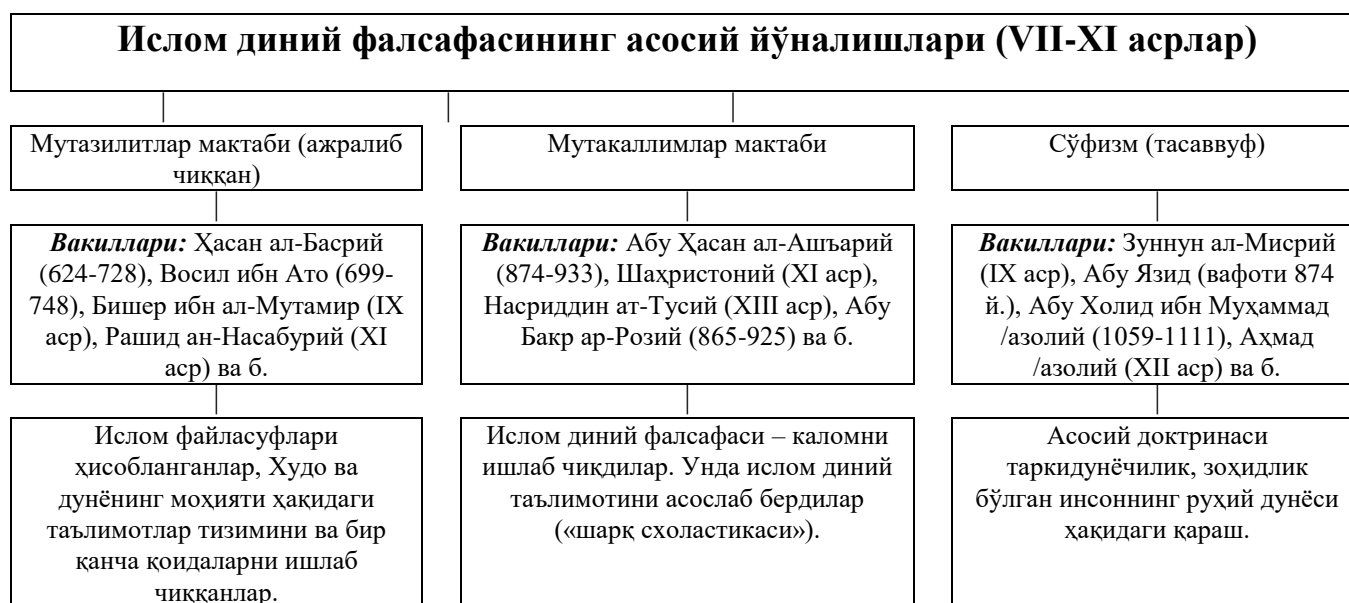
Фикҳ (араб. – чуқур тушуниш, билиш) - мусулмонларнинг хулқ-атвор қоидалари тўғрисидаги ислом доктринаси (ҳуқуқ-шунослиги), ислом ижтимоий меъёрлари мажмуаси. Сунна, ижмо ва қиёсга асосланади. Фикҳда мусулмон ҳуқуқининг асослари ва илк манбалари кўриб чиқилади. Шариат асосчиси ва ифодачиси бўлган фикҳда ҳар бир мусулмоннинг бутун ҳаётини бешиқдан қабргача кузатиб борувчи ислом ҳуқуқи нормалари, ахлоқ қоидалари, диний кўрсатмалар ўз аксини топган.

Калом (араб. равон нутқ, жумла, гап, сўз) – ислом илоҳиёт илми. VIII асрда таниқли илоҳиётчи ал-Ашъарий (873-935) томонидан асос солинган. Калом ислом диний таълимотини асослашга ҳаракат қилади. Калом тарафдорлари мутакаллимлар дейилади. Калом таърифида бир неча хил фикрлар айтилган. Энг қадимги таъриф Абу Наср Форобийга тегишли бўлиб, у: «Калом синоати ила миллатнинг асосчиси айтган чегараланган гап ва ишларга нусрат берилур ва унга хилоф қилган барча сўзларни беҳудага чиқарилур», деган¹.

Калом, бир томондан, исломнинг диний-фалсафий моҳиятини, иккинчи томондан эса – мусулмон мафкурасининг диний-догматик асосини ифодалар эди.

Ислом илоҳиёт илми ва фалсафасининг асосий мазмуни ва йўналиши қуйидаги схемада келтирилган.

8-схема

4.3. Илк Шарқ Ренессанси даври илмий-фалсафий фикрлари шаклланишининг баъзи бир хусусиятлари

Арабийзабон маданият, фалсафа ва фан ривожланишидаги бу давр уч хусусият билан тавсифланади. Биринчидан, арабийзабон фалсафа ва фан дастлабки даврда қадимги юнон файласуфлари асарлари ва таълимотларининг кўп сонли таржималари асосида шаклланди. Эллинистик фалсафий ва илмий аъёналар ўзлаштирилди. Фалсафий ва илмий асарлар таржима қилиниши ҳисобига араб тили юнон тилидаги тушунчаларга мос фалсафий ва илмий

¹ +аранг: Ислом. Энциклопедия. – Т., «ЎЗМЭ» Давлат илмий нашриёти, 2004. – 134 б.

тушунчалар билан бойиб борди. Бу X асрдаёқ фалсафий ва илмий билимнинг турли жиҳатларига оид кутубхоналар тармоғи яратилишига олиб келди. XI асрдаёқ Бағдоддаги кутубхонада 100 000 тага яқин қўлёзма тўпланди. Ваҳолапки, Европа марказларида ўша даврдаги энг катта кутубхоналар фонди ҳам 2-3 мингта қўлёзмадан ошмас эди.

Иккинчидан, араб Шарқида фалсафий билим тизимида математика, тиббиёт, оптика, астрономия, кимё (алхимия), география каби фанлар ва илмий билимлар сифат жиҳатидан янги асосда шакллана бошлади. Илк ўрта асрларда олти юз йилдан кўпроқ давр мобайнида арабийзабон олимлар техник ва илмий жиҳатдан /арбдан олдинда бордилар. Шулардан бири – араб файласуфи ар-Розий (865-925) машҳур табиб, кейинчалик /арбий Европада кенг тарқалган тиббий мавзудаги бир қанча дарсликлар муаллифи эди. Унинг шогирди ва издоши Ибн Сино (980-1037) ўзининг шоҳ асари «Тиб қонунлари»да юнон, араб ва Марказий Осиё тиббиётининг энг яхши анъаналарини синтез қилди. Бу асар Европада XIII асргача тиббиёт бўйича асосий дастуриламал бўлиб қўлланиб келинди ва ҳозир ҳам ўз амалий аҳамиятини йўқотгани йўқ. Буюк аллома ал-Фарғоний (IX аср) астрономия муаммоларини ишлаб чиқишга катта ҳисса қўшди. У астрономияга оид билимларни тизимга солди, айрим илмий муаммолар ечимини эса Коперникдан ҳам олдинроқ топди. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий алгебра асосларини яратди.

Нихоят, учинчидан, ортодоксал черков фалсафий ва илмий фикрнинг христиан католик динига мос келмайдиган ҳар қандай кўринишларини қаттиқ таъқиб қилган /арбдан фарқли ўлароқ, Шарқда фалсафий ва дунёвий фанларнинг ривожланиши тақиб ва таъқибга учрамади, аксинча, маълум даражада рағбатлантирилди. Бу даврда, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, дунёвий фанлар ва илоҳиёт мувозий тарзда, вақти-вақти билан ўзаро кесишган ҳолда ривожланди. Бундай кесишишни шу билан изоҳлаш мумкинки, арабийзабон фалсафа ва фанда ўша давр олимлари, гарчи ислом дини таъсирида бўлиб, ўз фаолиятида дунёнинг илоҳий биринчи асосини эътироф этишдан келиб чиқсалар-да, муайян даражада мустақил эдилар ва ўз ижодида диний тақибни деярли ҳис этмасдилар.

Бундан ташқари, илк ўрта асрларда мусулмон (арабийзабон) Шарқи маданияти ва фалсафасининг шаклланишида қадимги илмий-фалсафий анъаналар, шунингдек ҳинд математика ва тиббиёт мактабининг муайян ғоялари, Марказий Осиё ва Эрон халқларининг қадимги астрономик таълимотлари, зардуштийликнинг дуалистик ғоялари катта рол ўйнади. Мусулмон шарқи илмий-фалсафий фикрларининг ривожланишида Қадимги Юнонистон табиий илмий ва фалсафий анъаналарини ўрганиш муҳим ўрин эгаллади. Бу анъаналар Шарқ олимларининг илмий изланишларига йўл очибгина қолмасдан, балки уларга илмий-назарий асос бўлиб ҳам хизмат қилди.

Қадимги Юнонистоннинг барча фалсафий мактаблари орасида Аристотель илмий мероси ўрта асрлар Шарқ тафаккурига айниқса кучли таъсир кўрсатди.

Аристотель асарларини таржима қилиш ва шарҳлаш ўша давр арабийзабон олимлари илмий ва фалсафий фаолиятининг муҳим таркибий қисмига айланди.

Айни вақтда, илк Шарқ Ренессанси даврида фан ва фалсафанинг шаклланиши муаммосини ёритишда бу минтақада фалсафий билимларнинг ривожланиши билан боғлиқ яна уч хусусиятга эътиборни қаратиш муҳимдир. Биринчи хусусият Шарқ фалсафий фикрининг номи – **фалсафа** сўзининг ўзида мужассамлашган. Ўрта асрлар мусулмон фалсафасида антик фалсафа ҳамда антик фалсафий таълимотларга, энг аввало Платон ва Аристотелнинг фалсафий фикрларига қараб мўлжал олган арабийзабон алломаларнинг таълимотлари ана шу атама билан ифодаланди.

Шарқ фалсафий фикрининг яна бир хусусияти – унинг диндан нисбатан мустақиллигидир. Фалсафа дунёвий маданият, санъат, адабиётга жуда катта ижобий таъсир кўрсатди ва жаҳон тарихида ўчмас из қолдирди.

Нихоят, фалсафанинг учинчи хусусияти унинг перипатетизми ёки аристотелизмнинг тикланиши ва Шарқ Ренессанси мутафаккирлари таълимотида унинг янада ривожлантирилиши эди.

4.4. Тугаб бораётган Шарқ Ренессанси даври

Марказий Осиёда фан ва маданият ривожланишидаги яна бир муҳим босқич бу *тугаб бораётган Шарқ Ренессанси даври* (XIV-XV асрлар)дир (9-схемага қаранг).

Ўша давр фани ва маданияти ривожланишининг илк ва сўнгги даврлари орасидаги қарийб икки юз йиллик узилиш ўша даврда содир бўлган ўзаро урушлар, шунингдек ўлкани вайрон қилган мўғуллар истилоси билан изоҳланади.

Унинг тикланиши энг аввало ўша даврнинг буюк давлат арбоби, давлат тузилиши ва бошқарувининг ўзига хос қомуси – «Темур тузуклари» асарининг муаллифи **Соҳибқирон Амир Темур** (1336-1405) номи билан боғлиқ. Амир Темур инсоният тарихига қўшган улкан ҳисса тўғрисида сўз юритар экан, Президент И.А. Каримов: «Давлатчилигимиз асосларини яратиб кетган Темур бобомиз ғайрат-шижоати, юксак ақл-заковати, тадбиркорлиги, элпарварлиги билан бизга ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолғусидир. Биз у зоти олийдан ҳамиша руҳий мадад оламиз»¹, деб қайд этган эди.

Ўз ҳукмронлиги даврида (XIV асрда) Амир Темур кучли марказлашган давлат барпо этди. Бу давлатда деҳқончилик ва ҳунармандчилик ривожланди, фан, маданият ва санъатнинг ривожланиши янги даражага кўтарилди, антик маданият ва фанга қизиқиш яна кучайди.

Амир Темур даврида Мовароуннаҳр пойтахти Самарқанд айниқса гуллаб-яшнади. Соҳибқирон қўшни ва узоқ мамлакатлардан турли мутахассислар – олимлар, ҳунармандлар, мусаввирлар ва меъморларни таклиф қилиб, Самарқандни янада гўзал ва улуғвор шаҳарга айлантиришга ҳаракат қилди. Амир Темур даврида Самарқанд ва Бухорода, шунингдек салтанатнинг бошқа

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ыз =ылимиз билан =урамиз. Т. 7. – Т., Ўзбекистон, 1999. – 138 б.

йирик шаҳарларида нафақат ажойиб меъморлик ансамбллари, балки кўп сонли мадрасалар (ўша даврнинг олий ўқув юртлари) ҳам қурилди. Буюк меъморлик обидаларининг аксарияти ҳозиргача сақланиб қолган. Улар орасида Бибиҳоним ва Гўри Амир мақбаралари, Шоҳи Зинда ансамбли айниқса ажралиб туради.

Бу ерда ўша даврнинг бир муҳим хусусиятини қайд этиб ўтиш керак. Амир Темур ва темурийлар даврида маданият, фан ва фалсафанинг ривожланиши бевосита миллий асосга таянди, Атоий, Лутфий, Жомий, Мирзо Улуғбек, Журжоний, Навоий, Бобур сингари атоқли олимлар, мутафаккирлар ва шоирлар етишиб чиқди. Қуйида уларнинг айримларининг ижоди ва фалсафий қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Мовароуннаҳр ҳукмдори ва Амир Темур набираси *Мирзо Тарагай Улуғбек* (1394-1449) ўша даврнинг энг атоқли қомусчи олимларидан бири эди.

XIV асрнинг иккинчи ярми – XV аср бошларида Марказий Осиёда юзага келган ижтимоий-сиёсий вазият, шунингдек Шарқ олимлари олдинги авлодларининг ижоди таъсирида ривожланган ўша даврнинг фалсафий ва илмий фикрлари Улуғбек дунёқарашининг шаклланишига таъсир кўрсатди. У Аристотель, Форобий, Ибн Сино ва бошқа мутафаккирларнинг таълимотларини умумлаштириб ва ривожлантириб, фалсафа, гносеология ва мантиққа нисбатан ўзига хос қарашларни ишлаб чиқди. Чунончи, мантиқни умумлаштириб ва ривожлантириб, Улуғбек уни далилларни келтириш ҳақидани фан, маълумдан номаълумга ўтишнинг зарур шарти бўлиб хизмат қилувчи шакллар ва қонунлар мажмуи деб таърифлади.

Табиий ва ижтимоий фанлар соҳасидаги мустақил ижодий изланишлари, шунингдек ўзидан олдин ўтган алломаларнинг таълимотларини танқидий қайта ишлаш натижасида Улуғбек ўз қомусий илмини яратди. Унда буюк мутафаккир ижодий фаолиятининг муҳим босқичи ҳисобланган астрономия алоҳида ўрин эгаллайди. 1428 йилда машҳур Улуғбек расадхонаси қурилгунга қадар ҳам унинг ижодида бу соҳага оид бир қанча муҳим ишларга дуч келишимиз мумкин. Шоир, тарихчи ва олим Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома» асарида Улуғбек ўз астрномик кузатишларини Самарқандда Кўҳак тепалигида Мағрибу Машрикда тенги йўқ расадхона барпо этилгунига қадар ҳам олиб борганини қайд этади.

Расадхона қурилишига Улуғбек таниқли астроном ва матема-тикларни жалб қилди. Бу ерда унинг раҳбарлиги остида 20 йилдан кўпроқ вақт мобайнида астрономик кузатишлар олиб борилди.

Улуғбекнинг «Зижи Жадиди Кўрагоний» асари астрономия фанига қўшилган муҳим ҳисса бўлди. Унда Улуғбек ўша даврда маълум бўлган 1019 та юлдуз ҳақида жуда аниқ маълумотлар беради. Улуғбекнинг илмий мактаби ўша давр илмий билимининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Унинг илмий ва фалсафий хулосалари кузатишларнинг аниқлиги билан ажралиб туради ва шу боис ҳозиргача ўз қиммати ва аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўша даврнинг машҳур шоирлари ва файласуфлари орасида *Абдураҳмон Жомий* (1414-1492) алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг ижоди форс тилидаги шеърят олти асрлик ривожланишининг ўзига хос якуни бўлди.

XV асрнинг буюк шоири, файласуфи ва маданият арбоби Абдурахмон ибн Аҳмад Жомий буюк Алишер Навоийнинг устози ва дўсти эди. Жомий ўзининг бир қанча асарларида («Нафаҳот ул-унс», «Баҳористон» ва б.) Навоийни, Навоий ҳам ўз асарларида («Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Мажолис ун-нафоис» ва б.) Жомийни хурмат билан тилга олади.

Ўздан ортиқ йирик бадий асарларни ўз ичига олувчи бой адабий меросдан ташқари, Жомий фалсафа, грамматика, илоҳиёт бўйича жуда кўп рисолалар ёзиб қолдирди. Жомийнинг кўпгина асарлари Европа тилларига ва рус тилига, Марказий Осиё халқларининг тилларига таржима қилинган.

Ўз даврининг жуда кўп атоқи вакиллари қатори, Жомий ҳам тасаввуф йўлига киришни афзал кўрди. У ўзига пир қилиб Шайх Саъдиддин Қошғарийни танлади, нақшбандия таълимотини ўрганди. Фалсафа соҳасида Жомий асосан ўзигача ва ўз даврида яшаган алломаларнинг асарларини шарҳлаш билан шуғулланди. Ибн ар-Арабийнинг «Фусус ал-ҳикам» асарига Жомий ёзган шарҳ бизгача етиб келган. 1458-59 йилларда ана шу шарҳ қисқартирилган таҳрирда эълон қилинди. Унда Жомий Ибн ал-Арабий фалсафасини баён этади ва таҳлил қилади, у асарда қўллаган фалсафий атамаларга шарҳ беради.

Кейинчалик Жомий бошқа таниқли шоир ва олимларнинг асарларига ҳам шарҳ ёзди. Араб шоири Шарафиддин Умар ибн Али ал-Мисрий, XIII асрда яшаб ижод қилган шоир Фаҳриддин Иброҳим Ироқий асарларига ёзилган шарҳлар шулар жумласидан.

И.А. Каримов Абдурахмон Жомий ўзбек ва тожик халқлари дўстлигини мустаҳкамлашга қўшган ҳиссага юксак баҳо бериб, бунда «дўстлик ва биродарлигимизнинг тимсоли бўлган Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий каби улуғ мутафаккир зотларнинг бетакрор ижоди» муҳим рол ўйнаганини қайд этиб ўтди¹.

Алишер Навоий (1441-1501). Буюк ўзбек шоири, мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоий ўзининг серқирра ижодида ўзи яшаган даврни ҳар томонлама ва чуқур акс эттирди.

Буюк инсонпарвар Алишер Навоий ўрта асрдаги Уйғониш даврининг бошқа улуғ зотлари сингари бутун ҳаёти билан ҳақиқий инсон қандай бўлиши лозимлигини кўрсатди. У асос солган ўзбек адабиёти ва ўзбек адабий тили шоир ижодининг асосий ютуқларидан бири бўлди.

Шоир ва олим сифатида Навоий фақат Шарқ алломалари ва мутафаккирлари тўплаган бой тажрибага эмас, балки антик фалсафа ва фан намуналарига ҳам таянди, уларда Марказий Осиёда фалсафий ва илмий билимлар шаклланиши манбаларини кўрди. Форобий, Ибн Сино, Улуғбек илмий меросига Навоий қаттиқ қизиққани, шунингдек унинг ўзи яратган бир қанча табиий илмий, фалсафий, социологик асарлар ҳам ана шундан далолат беради.

¹ +аранг: Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон шаёт – пировард ма=садимиз. Т. 8. – Т., Ўзбекистон, 2000. – 497 б.

Маълумки, буюк шоирнинг адабий ижоди ҳақида юзлаб китоблар, рисоалар, тадқиқотлар, илмий мақолалар яратилган.

Бироқ, Навоий фақат шеърят ёки тил, адабиёт ва санъат соҳасидаги тадқиқотлар билан чекланмаган; у ўз даврининг улуғ маърифатчиси ҳам эди. Маърифатчилик фаолиятига кўра Алишер Навоий Вольтер, Ж.Ж. Руссо, Ломоносов каби буюк маърифатчилар қаторида туради.

Алишер Навоий ва ўзбек халқининг бошқа буюк аждодлари фаолиятидаги бу муҳим жиҳат тўғрисида сўз юритар экан, И.А.Каримов: «Миллий тарихимиз ва умумбашарий тараққиёт ривожига унутилмас ҳисса қўшган олиму фузалоларнинг мафкура ва унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ҳақида қолдирган илмий мероси, фалсафий қарашларини ҳар томонлама ўрганиш даркор. Мен бу ўринда Абу Наср Форобий, Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро каби улуғ аждодларимизнинг шу мавзуга дахлдор асарларини назарда тутяпман»², деб қайд этади.

Навоийнинг фалсафий қизиқишлари ва изланишлари доираси ҳам жуда кенг. Ўз фалсафий қарашларида у борликни бутун ранг-баранглиги билан ҳар томонлама ва теран акс эттиришга ҳаракат қилади. Бу жиҳатдан унинг «Лисон-ут-тайр» («Қуш тили») фалсафий достони (1499) диққатга сазовор. Достондаги бош ғоя, бош муаммо тасаввуфдаги имон, эътиқод ва маънавият масалаларидир.

Ниҳоят, Алишер Навоий вафотидан озгина олдин яратган учинчи фалсафий ва ижтимоий-сиёсий асар насрий панднома йўсинида ёзилган «Маҳбуб ул-қулуб» («Қалблар севгани»)дир. Бу асарида Навоий ўзининг халқ ва мамлакат ижтимоий ҳаёти, ахлоқ, иқтисодиёт, фалсафа муаммолари, фан ва санъатнинг вазифалари, давлатни бошқариш ҳақидаги мушоҳадаларининг натижаларини мухтасар шаклда умумлаштиради.

Яна бир буюк давлат арбоби, шоир ва файласуф *Заҳириддин Муҳаммад Бобур* (1483-1530) фаолиятига қисқача тўхталиб ўтмасак, тугаб бораётган Шарқ Ренессанси даври атоқли вакиллари ижтимоий-сиёсий қарашлари, фалсафий ва адабий ижодининг шарҳи тўлиқ бўлмайди деб ўйлаймиз.

Бобур номи Амир Темур ва Мирзо Улуғбек номлари билан бир қаторда туради. Бобурнинг ҳаёти ва фаолияти доираси жуда ҳам кенг – у улуғ салтанат подшоси, истеъдодли саркардадан буюк шоир, тарихчи, олимгача бўлган йўлни босиб ўтди. Аллома ўзининг «Хатти Бобурий» асарида араб алифбосини таҳрир этиб, ёзувни соддалаштириш ва осонлаштириш мақсадида уни туркий тил ва талаффуз мезонларига мослаштирди.

Бобурнинг улкан санъаткорлиги шундаки, у ўз шахсий кечинмаларини жиддий умумлашма даражасига кўтара олади ва натижада асарларида олға сурилган ғоялар умуминсоний қадриятлар даражасига кўтарилади.

Жаҳон адабиёти ва манбашунослигидаги муҳим ва ноёб ёдгорлик – «Бобурнома» асари Бобур ижодининг чўққиси ҳисобланади. Асарда ижтимоий-

² Каримов И. Биз келажакимизни ыз =ылимиз билан =ураимиз. Т. 7. – Т., Ўзбекистон, 1999. – 88 б.

табий фанлар, тарих, фалсафа, фикҳ, илоҳиёт, тилшунослик, жуғрофия, табиатшунослик, маъданшунослик, деҳқончилик, боғдорчилик ва б.га оид аниқ ва ҳанузгача ўз тарихий ва илмий аҳамиятини йўқотмаган маълумотлар, илмий асосланган хулосалар келтирилган.

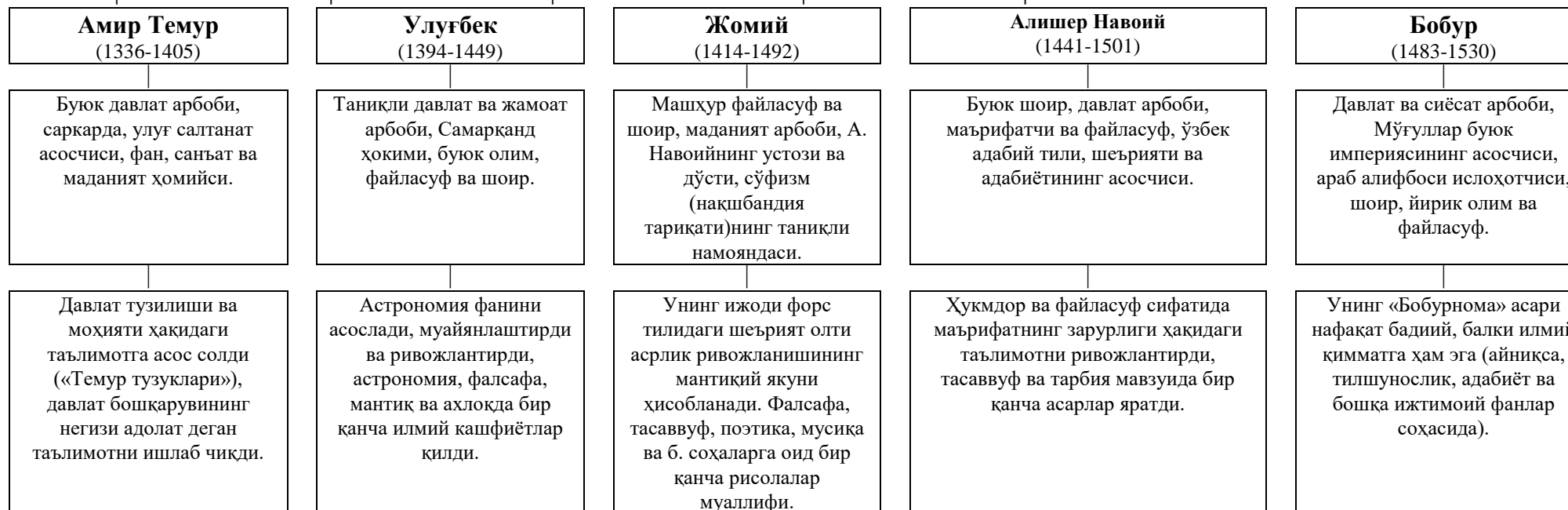
«Бобурнома»да 1494-1529 йилларда Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда содир бўлган тарихий-сиёсий воқеалар йилма-йил ўта аниқлик билан баён қилинган бўлиб, улар муаллиф ҳаёти ва сиёсий фаолияти билан бевосита боғлиқдир.

Мусулмон шарқида илмий-фалсафий билимларнинг шаклланиши (Илк Шарқ Ренессанси даври)

ИЛК ШАРҚ РЕНЕССАНСИ ДАВРИ

Ал-Киндий (800-879)	Форобий (870-950)	Ибн Сино (980-1037)	Ал-Хоразмий (Абу Абдуллох) (вафоти 997 й.)	Ибн Рушд (Аверроэс) (1126-1198)
ҚАРАШЛАРИ	ҚАРАШЛАРИ	ҚАРАШЛАРИ	ҚАРАШЛАРИ	ҚАРАШЛАРИ
1. Прасубстанциялар (фалсафа категориялари): материя, шакллар, ҳаракат, макон, замон ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқди.	1. Фалсафа ва фанни ривожланишнинг янги босқичига олиб чиқди, қадимги юнон фалсафаси (Аристотель)ни ўз даврига мослаштирди, «эманация» ғоясини илгари сурди.	1. Шарқ қомусчи олими ўша даврда маълум бўлган деярли барча фанлар: математика, физика, астрономия, мантиқ ва б.да муҳим кашфиётлар қилди.	1. Диний ва дунёвий фанларни муайянлаштирди ва уларнинг ўрнини аниқ белгилади, ўша давр табиий фанларининг ривожланиши ҳақида қимматли маълумотлар қолдирди.	1. Ўз моҳиятига кўра материалистик хусусиятга эга бўлган, католицизм ва схоластикага қарши йўналтирилган аверроизм фалсафасини боғлади. 2. Дунёнинг яралиши ғоясини инкор этди.
2. Илмий билишнинг уч босқичини ажратди: а) мантикий-математик билиш; б) табиий илмий билиш; в) метафизик (фалсафий) билиш.	2. Ўша давр учун илгор билиш назариясини ишлаб чиқди. 3. Мантиқ ҳақидаги изчил таълимот (куллийёт)ни яратди. 4. Жамият ҳақидаги таълимотни асослади («Фазилатли шаҳар ҳақида рисола»)	2. Тиббиёт ва тиббий билимларнинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим рол ўйнади. Бу билимлар ҳозирги замон тиббиётида ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.	2. Ижтимоий-иқтисодий фанлар масалаларига катта эътибор берди, ўша давр тарихи ҳақида муҳим маълумотлар қолдирди.	3. Қатъий детерминизм (табиатдаги ҳамма нарсалар ва ҳодисаларнинг зарурлиги ва бир-бирини тақозо этиши) ҳақидаги ғояни илгари сурди.
Ўзи таклиф қилган фанлар таснифида назарий ва амалий фанларни ажратди, билиш шакллари ва методлари ҳақидаги таълимотни илгари сурди, Шарқда фалсафа ривожланишига замин ҳозирлади.	Ўз даври учун энг мукамал бўлган, ўша даврнинг фанлар қомуси ҳисобланган фанлар таснифини таклиф қилди.	Фанлар таснифининг ўз концепциясини ишлаб чиқди, ўз фалсафа фанлари системасини баён қилди, у табиий фанларнинг янада чуқурроқ ўрганилишига имконият яратди.	«Шариат» («араб») фанлари ва «ноараб» (назарий) фанларни ажратишга асосланган фанлар таснифини ишлаб чиқди.	Замирида табиат ҳақидаги фанларнинг саккиз тури мавжудлиги ҳақидаги фанлар таснифини таклиф қилди, материянинг абадийлиги ҳақидаги таълимотни асослади.

ТУГАБ БОРАЁТГАН ШАРҚ РЕНЕССАНСИ ДАВРИ

Буюк бобокалонларимиз ижодининг тарихий аҳамияти ҳақида тўхталар экан, И.А. Каримов: «Ўзбек халқининг бутун маданий дунёда маълум ва машҳур бўлган *Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур...* каби буюк аждодлари ижодий мероси ва ҳаёти жасоратини ҳурмат билан эсга олиш жамият турмушидаги одат ва миллий шон-шараф манбаи бўлиб қолди. Уларнинг шарафига маҳобатли ҳайкаллар қўйилди, саройлар, мадрасалар ва мақбаралар қайта тикланди, кўпгина шаҳарлар ва манзилгоҳлардаги майдонлар ҳамда кўчаларга уларнинг номлари берилди»¹, деб қайд этади.

Қисқача хулосалар

1. Илк ўрта асрларда мусулмон Шарқда фалсафа ва фан муаммоларига қизиқишнинг ҳар томонлама тикланиш жараёни содир бўлди. Бу жараён Шарқ ёки Мусулмон Ренессанси номи билан Жаҳон тарихидан ўрин олди.

2. Ушбу давр диний, фалсафий ва илмий билимларининг ривожланишига буюк аждодларимиз улкан ҳисса қўшдилар. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов бу сиймоларни «Олтин мерос» тушунчаси билан тавсифлади. Марказий Осиё ўрта асрлар ислом дунёсининг маданий марказларидан бирига айланди. Бу ўлкадан чиққан кўпгина алломалар фалсафа ва фаннинг шаклланиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

3. Энг ёш ва жадал ривожланаётган дунё дини – Ислом ўрта асрлар Шарқи маданий уйғонишининг диний-фалсафий ва маънавий негизини ташкил этади.

Асосий тушунчалар

Зардуштийлик – Марказий Осиёдаги қадимги диний-фалсафий таълимот. Унда икки асос: ёвузлик ва эзгуликнинг кураши ҳақида сўз юритилади. Асосчиси – пайғамбар Зардушт.

Перипатетизм – қадимги юнон файласуфи Аристотель издошларининг материализм ва идеализм ўртасида иккиланган фалсафий мактаби.

Шарқ Ренессанси – VII-XII ва XIV-XV асрларда араб Шарқида ва Марказий Осиёда маънавий ва маданий қадриятларнинг тикланиши, фалсафа ва фан, адабиёт ва санъатнинг жадал ривожланиши даври.

Эманация – олий ва мукаммал онтологик босқичдан нисбатан номукаммал ва қуйи босқичларга ўтиш жараёнини тавсифловчи неоплатонизм фалсафий таълимоти.

Саволлар

1. Шарқ Ренессанси нима?
2. Шарқ Ренессанси даври қайси икки босқичга бўлинади ва нима учун?

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон итисодий ислохотларни чуқурлаштириш йилида. – Т., 1995. – 138 б.

3. Илк Шарқ Ренессанси даври фалсафий ва илмий ривожланишининг умумий манзараси қандай?

4. Қайси даврга тугаб бораётган Шарқ Ренессанси деб қаралади?

5. Шарқ Ренессанси мутафаккирлари жаҳон фалсафаси, фани ва маданиятига қандай ҳисса қўшганлар?

Адабиётлар:

1. *Каримов И.А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Асарлар. Т. 3. – Т., Ўзбекистон, 1997.
2. *Каримов И.А.* Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7.– Т., Ўзбекистон, 1997.
3. *Каримов И.А.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9.– Т., Ўзбекистон, 2001.
4. Абу Али ибн Сина: его медицинские и философские воззрения. – Т., 1977.
5. *Бахадиров Р.М.* Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. – Т., 2000.
6. *Беляев Е.С.* Арабў, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. 2-ое изд. – М., 1966.
7. Великие ученё Средней Азии и Казахстана. – Алма-Ата, 1965.
8. *Джанматова Х.И.* Ал-Кинди. Из истории философского наследия народов Ближнего и Среднего Востока. – Т., 1972.
9. *Джумабаев Ю.Д.* Из истории этической мўсли в Средней Азии (с древнейших времен до XIV в.). – Т., 1975.
10. История философии. В кратком изложении. – М., 1991.
11. Основў философии: Учебник / Под ред. *М.А. Ахмедовой и В.С. Хана.* – Т., 1998.
12. *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии. – М., 2000.
13. *Хайруллаев М.М.* Фараби.– Т., 1975.

5-МАВЗУ. ФАН ФАЛСАФАСИ

5.1. Фан фалсафасининг шаклланиши

Маълумки, ҳар қандай фаннинг мақсади универсал билим олишдан иборат. Бундай билимни фақат унинг субъектини фаннинг ўзи ишлаб чиқарган тақдирдагина олиш мумкин. Бу, олдинги мавзуда қайд этиб ўтганимиздек, XIX асрнинг 30-йилларида янги фалсафий йўналиш – *позитивизм*нинг вужудга келишига тўртки берди. Позитивизм тарафдорлари ҳар қандай ҳақиқий, «ижобий» (позитив) билим фақат муайян махсус фанлар фаолиятининг натижаси тарзида олиниши мумкин ва ҳеч қандай фалсафага муҳтож эмас, деган ғояни илгари сурдилар. Мазкур таълимот асосчиси (О. Конт) фалсафага фақат табиий ва ижтимоий фанлардан умумий хулосалар чиқариш ҳуқуқинигина қолдирди¹. Кейинчалик позитивизм XIX аср ўрталарида илмий билимнинг тузилишини, илмий билиш воситалари ва методларини, илмий билимни асослаш ва ривожлантириш усулларини тадқиқ қилувчи фалсафий оқим – фан фалсафаси шаклланишининг асосларидан бири бўлиб хизмат қилди.

Илмий ва фалсафий билимларнинг бундай қарама-қарши қўйилиши фаннинг ҳам, фалсафанинг ҳам кейинги ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Бунга «физикадаги инқироз» мисол бўлиши мумкин. XIX ва XX асрлар чегарасида, радиоактивликнинг кашф этилиши натижасида, олимлар материя «йўқолганлиги» ҳақидаги сохта фикрга келдилар. Чексиз ва туганмас дунёда материя йўқолиши мумкин эмаслиги, у фақат бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтиши мумкинлигини исботлаш учун фалсафа аралашинишига тўғри келди. Эпистемология ва фан фалсафасининг фан ва фалсафа ажралмаслиги ҳақидаги асосий қонунларини физика ва бошқа муайян фанларнинг кейинги ривожланиш жараёни исботлади. Бу буюк олим А. Эйнштейн ижодида айниқса ёрқин намоён бўлди. Унинг назарий тадқиқотлари улкан фалсафий-методологик аҳамият касб этди, унинг ғоялари эса замон ва маконнинг материя ва унинг ҳаракати билан уйғун алоқаси ҳақидаги диалектик таълимотни далиллашга асосланган дунёнинг янги илмий манзараси ишлаб чиқилиши учун асос бўлиб хизмат қилди².

Шу билан бирга, фан фалсафасининг вужудга келиши, айниқса, XX асрда фаннинг яқка олимлар ва кичик гуруҳлар фаолиятидан илмий жамиятларнинг профессионал машғулотига айланишига имконият яратди. Бундай илмий жамиятларда фан билимлар тўплашнинг жамоавий хусусиятини касб этиб борди.

¹ **Огюст Конт** (1798-1857), француз файласуфи, позитивизм ва социология асосчиси. Сен-Симондан кейин инсоният интеллектуал тарақиётининг пировард натижада бутун кишилик тарақиётини белгиловчи уч босқичлиги (оқимни ривожлантирди).

² **Альберт Эйнштейн** (1879-1955), буюк олим ва мутафаккир, махсус ва умумий нисбийлик назарияси, ёрулик квант назариясининг муаллифи. Шозирги замон фанида илмдор оқимларни илгари сурган, «фан этноси» шаклланиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Фан фалсафаси фалсафий тадқиқотларнинг алоҳида шакли сифатида XIX аср ўрталарида инглиз файласуфи ва фан тарихчиси Уильям Уэвелл ва унинг ватандоши Жон Стюарт Милль (1806-1873) асарларида шакллана бошлади.

Айни вақтда, фан фалсафаси шаклланиши ва ривожланишининг асослари олис қадимга, Миср, Месопотамия, Ҳиндистоннинг ўша даврда астрономик, математик ва тиббий билимларнинг жиддий ўсиши кузатилган қадимги цивилизацияларига бориб тақалади.

Агар фалсафий ва илмий билимларнинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнини билиш дарёси образида тасаввур қилсак, унинг илк сарчашмалари билимнинг тарқоқ булоқларига ўхшайди. Бу булоқлар аста-секин кўшилиб, бир йўналишда ҳаракатланувчи кичик-кичик дарёчалар ҳосил қилади, улар аста-секин яқинлашиб, билим дарёсига қуйилади. Жуда кўп билимлар ишлаб чиққан ва тўплаган қадимги Шарқ цивилизациялари ана шу донишмандлик булоқларига ўхшайди. Улар илк антик фалсафий таълимотларнинг ўзига хос пойдевори бўлди. Фалес, Гераклит, Пифагор, Демокрит ва Қадимги Юнонистоннинг бошқа буюк мутафаккирлари бундан икки ярим минг йил муқаддам, маълум даражада ўтмишнинг тарқоқ билимлари негизида, нарсалар ва ҳодисалар табиати ҳақидаги яхлит таълимотлар яратиш, мантиқий изчил билим системалари – назариялар тузишга муваффақ бўлдилар. Бу ерда биз ушбу дарё дастлабки босқичдаёқ бир қанча фанлар – физика, биология, социология, психология, тиббиёт ва б.га замин ҳозирлаган муайян билимларнинг унсурларини жамлай бошлаганининг гувоҳи бўламиз. Образли қилиб айтганда, билиш дарёсига билим ирмоқлари келиб қуйилгач, у янада тўлиб ва тошиб оқади, унинг сувларида тарқоқ илмий билимлар муайян фан соҳалари жиҳатларини касб эта бошлайди. Мазкур жараёнга Платон академияси ва, айниқса, Аристотель мактаби яқин ясайди, уларда қайд этилган билимлар муайян фанлар шаклини касб этади, бу фанлар доирасида системали тадқиқотлар олиб борилади.

Фан фалсафасининг асосчиларидан бири – Аристотель ўзининг формал мантиғида илмий билимнинг ҳар хил турларини таҳлил қилди ва таснифлади. У фалсафа (метафизика), математика, табиат ва инсон ҳақидаги фанларни биринчи бўлиб илмий билимнинг мустақил тармоқлари сифатида ажратди.

Ўша давр илмий билимларини тўплашда Аристотель улкан рол ўйнаганини қайд этар эканмиз, илк ўрта асрлар (VIII-XII асрлар) Марказий Осиё фалсафа ва фанининг атоқи вакиллари жаҳон фанига қўшган беқиёс ҳиссага ҳам тўхталиб ўтиш жоиз деб ўйлаймиз.

Уларнинг таълимотлари, фаннинг аристотелча талқини сингари, бир неча юз йиллар мобайнида ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилиб келди. Фақат Уйғониш даврида дунёнинг янги манзарасини ишлаб чиқишга илк уринишлар бўлди. Буни дунёнинг гелиоцентрик манзарасини таклиф қилган польшалик олим Николай Коперник бошлаб берди¹. Кейинчалик эскича қарашларга Галилей зарба берди. У нафақат Коперник таълимотини ҳар

¹ **Николай Коперник** (1473-1543) – машҳур астроном ва мутафаккир. Птолемейнинг «уёш системаси тузилиши» шақидаги кўп асрлик геоцентрик «аршини инкор этди, табиатшуносликни теологиядан озод қилди».

томонлама асослаб берди, балки фан табиати талқинини яратди, антик олимлар ҳам, ўрта асрлар олимлари ҳам билмаган аниқ экспериментал тадқиқ қилиш методини ишлаб чиқди ва амалда қўллади².

Галилей бошлаб берган билишни ўзгартириш ишини Декарт³, Ньютон⁴ ва янги Европа фанининг бошқа асосчилари давом эттирди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан табиатни билишнинг янги шакли – аниқ экспериментга таянувчи табиатшунослик вужудга келди. Илмий мушоҳада юритишга асосланган антик фандан фарқли ўлароқ, янги Европа фани назариялар тузишнинг «фаол», конструктив-математик усулларидан фойдаланди, ҳодисаларни қатъий назорат қилинадиган «сунъий», лаборатория шароитларида аниқ ўлчаш ва экспериментал тадқиқ қилиш методларига таянди.

Табиатшуносликнинг жадал ривожланиши, асосий ва табиий илмий тушунчалар ва принципларнинг умумлаштирилиши ва синтез қилиниши натижасида вужудга келган табиат ривожланишининг умумий хоссалари ва қонуниятлари ҳақидаги илмий билимларнинг жамғарилиши дунёнинг умумфалсафий ва умумилмий манзараси сўнгги зикр этилган манзара фойдасига ўзгаришига олиб келди. Тарихда биринчи илмий тўнтариш ёки табиатшуносликда инқилоб содир бўлди (XVI-XVII асрлар).

Шу даврда қудратли билим дарёси икки ўзанга ажралди. Бу ўзанларнинг ҳар бирида, бир томондан, ўз умумфалсафий категориялари ва тушунчаларига эга бўлган фалсафий таълим, иккинчи томондан, ўз илмий категориялари ва тушунчаларига эга шаклланаётган фандан иборат билиш соҳаси пешқадамлик қила бошлади. Аммо, дарёнинг ажралган ўзанларининг ҳар биридан фақат шу ўзаннинг ўз сувини олиш мумкин бўлмаганидек, дунёни билишда ҳам фалсафа ва фанни «соф» кўринишда ажратиш мумкин эмас. Фалсафа ва фаннинг ривожланиш тарихи ва амалиёти улар ажралганидан кейин ҳам бир-бири билан алоқа қилиш ва бир-бирини тақозо этишда давом этаётганини кўрсатади. Мазкур ўзаро алоқанинг концептуал жиҳати, масалан, фанда қўлланиладиган умумфалсафий категориялар (материя, ҳаракат, макон, замон ва б.) ва принциплар (дунёнинг моддий бирлиги, ҳодисаларнинг умумий алоқаси ва бир-бирини тақозо этиши ва б.) билан ва, аксинча, фан маълумотларидан фалсафа объект ҳақидаги ўз билимларини тизимга солиш ва уларнинг ҳақиқийлигини текшириш учун фойдаланиши билан боғлиқ.

Мавзунинг кейинги қисмида ҳозирги замон фан фалсафасининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнини кўриб чиқамиз.

---

² **Галилео Галилей** (1564-1642) – италиялик машҳур олим. Пизада камбағаллашган зодагон оиласида туғилди. Ўз шаҳридаги университетнида таълим олди, аввал тиббиётни ўрганди, лекин кейинчалик ызини физика ва математикага бағишлади.

³ **Рене Декарт** (1596-1650) – француз файласуфи ва математиги, классик реализм вакили, эски анъаналарни айта кыриш талаби билан чиққан «янги фалсафа» ва янги фан асосчиларидан бири.

⁴ **Исаак Ньютон** (1643-1727) – буюк инглиз физиги, астрономи, математиги, классик ва самовий механика асосчиси, кып сонли илмий асарлар муаллифи.

5.2. Фан фалсафаси ва позитивизм

Мавзунинг биринчи қисмида биз XIX аср ўрталарида фалсафий ва илмий билимларнинг ривожланишидаги алоҳида йўналиш сифатида фан фалсафасининг шаклланиши табиатини ёритишни олдимизга вазифа қилиб қўйган эдик.

Мавзунинг иккинчи қисмида фан фалсафасининг эволюциясини ёритишга ҳаракат қиламиз. Фан фалсафасининг мавжудлиги муаммоси унинг асосий масалаларидан бирига айланди, чунки унинг ривожланиши кўп жиҳатдан Конт принципи, у таърифлаб берган «инсониятнинг интеллектуал эволюцияси қонуни ёки уч босқич қонуни» билан боғланар эди. Ушбу қонунни мухтасар тарзда ҳодисалар мажмуига нисбатан ёндашувларнинг бир-бирини истисно этувчи уч системаси – дин, фалсафа ва фан ҳаракати жараёни деб таърифлаш мумкин. Бунда биринчи ҳолат – теологик ҳолатни Конт сохта, иккинчи ёки фалсафий ҳолатни – ёрдамчи, учинчи ҳолатни эса – ижобий, яъни ҳақиқий, ўзини фан фалсафаси каби намоён этувчи ҳолат деб тавсифлади. Бинобарин, XIX аср ўрталарида позитивизм соф фалсафий концепция тарзида эмас, балки фан фалсафаси тарзида вужудга келди ва ривожланди. Айни вақтда, позитивизмни фан фалсафаси билан айний деб ҳисобламаслик, фан фалсафасини позитивизмга боғламаслик муҳимдир, чунки фан фалсафаси ўз ғояларини нафақат позитивистик, балки бошқа фалсафий ва методологик принциплар ва концепциялар (верификация ва фальсификация, феноменализм, аналитик фалсафа ва б.) билан ҳам асослади.

Бундан ташқари, позитивизмда ҳам унинг бир ярим асрлик тарихи мобайнида шу қадар кўп ўзгаришлар содир бўлдики, эски ва ҳозирги позитивистик концепциялар ва қарашларни бир ўзанда тасаввур қилиш қийин. Буни мисолларда кўриб чиқамиз.

Фалсафа тарихи ва фан тарихига позитивизм ривожланишининг уч тўлқини маълум: «классик» табиат билан боғлиқ биринчи тўлқин вакиллари О. Конт, Э. Литре, Ж. Милль, Г. Спенсер ва бошқалар (XIX асрнинг 30-50 йилларида) фан фалсафага муҳтож эмас деган ғояни илгари сурдилар.

Позитивизм ривожланишидаги иккинчи босқич (иккинчи тўлқин) XIX аср охири – XX аср бошларида табиатшуносликда содир бўлган инқилоб билан боғлиқ. Шу даврда фалсафада объектив борлиқни тушуниб етиб бўлмаслиги, унинг моҳиятига фан эмас, балки дин ёрдамида етиш мумкинлиги ҳақидаги агностик таълимот ривожландики, бу биринчи тўлқин позитивизмини инқирозга олиб келди. Эски ёндашувларнинг объектив асосланганлигини исботлай олмаган позитивистик концепция яна фанлар тизимида фалсафанинг ўрни ҳақидаги масалани қўйишга мажбур бўлди. Иккинчи тўлқин позитивизмида илмий ва фалсафий фикрлашнинг субъектив-идеалистик услуби – механицизм (эмпириокритицизм) етакчилик қила бошлади. У XX асрнинг 20-йилларида ўз ривожланишини неопозитивизм (учинчи тўлқин)да давом эттирди. Неопозитивизм ўзининг асосий эътиборини муайян мантиқий-

методологик тадқиқотларга, хусусан, мантиқий позитивизмга ва тил таҳлиliga қаратди (Вена тўғараги, Мантиқий позитивизм, Аналитик фалсафа ва б.).

Фан фалсафасининг иккинчи ўзига хос хусусияти шундан иборатки, XIX асрнинг 30-йилларида вужудга келган позитивизмдан фарқли ўлароқ, фан фалсафаси фақат XIX аср ўрталарида тадқиқотларнинг мустақил соҳасига айланди. Унга Конт эмас, балки инглиз файласуфлари У. Уэвелл ва Ж.С. Милль асос солди¹.

Ниҳоят, илмий билишнинг ўз воситалари ва методлари, билимларни асослаш ва ривожлантириш усулларининг мавжудлиги фан фалсафасининг учинчи ўзига хос хусусиятидир. Агар, бир томондан, у билиш назариясининг турли позитивистик концепцияларига таянса, иккинчи томондан, у табиатшуносликка (физика, кимё, биология ва б.га) таянади, улардан ўз методологик умумлаштиришлари учун материал олади. Шундай қилиб, XIX аср охирида ва, айниқса, XX асрда фанда муҳим ўзгаришлар содир бўлди, улардан фақат қуйидаги иккитаси физикада ва у билан турдош фанларда бурилиш ясади. Биринчи муҳим ўзгариш бу микрооламга кириш бўлиб, бу ерда кузатилмайдиган, вақтинчалик эмас, балки принципиал тарзда кузатилмайдиган тузилмалар билиш объектига айланди. Иккинчидан, бир қанча муҳим янги фундаментал илмий назариялар тузилди. Улар орасида Эйнштейннинг нисбийлик назарияси ва ёруғлик квант назарияси муҳим ўрин тутди.

Янги физик назарияларнинг яратилиши фан нарсалар ва ҳодисаларни кузатиш ва тавсифлашдан ташқари, тушунтиришга ҳам ҳаракат қилиши ва амалда уларни тушунтиришини кўрсатди. Бу XX аср фан фалсафасининг тадрижий ривожланишида муҳим бурилиш содир бўлишининг асосий сабабларидан бири бўлди. Фан фалсафасида тушунтириш ўз ҳуқуқларини тиклай бошлади. Кейинчалик ва айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмида позитивизм «учинчи тўлқини» (неопозитивизм) вакиллари, гарчи билиш муаммолари бўйича илк позитивизм догмаларини инкор этган бўлсалар-да, шунга қарамай, асосан эски принципга амал қилишда давом этдилар, шу фарқ биланки, билишда оғирлик марказини уларнинг психик шакллари (эмпириокритицизм, психоанализ)дан мантиқий позитивизм шаклларига кўчирдилар. Бу масалани муфассалроқ кўриб чиқамиз.

Позитивизмнинг янги шакли – неопозитивизм ҳозирги замон фани илгари сурган долзарб фалсафий муаммоларни, чунончи, илмий тафаккурнинг белгили-рамзий воситаларининг роли ҳақидаги муаммоларни таҳлил қилиш ва уларнинг ечимини топишга даъвогар оқим сифатида вужудга келди. Неопозитивизм умуман олганда илк позитивизмнинг асосий принципларига қўшилар, дунёни назарий билишда фалсафа имкониятларини инкор қилар ва фалсафани фанга қарши қўйишда давом этар эди.

Позитивизмнинг тадрижий ривожланишида ўзига хос босқич бўлган неопозитивизм фалсафанинг вазибалари илмий билимларни умумлаштириш

---

¹ Милль Жон Стюарт (1806-1873) ва Уильям Уэвелл, инглиз позитивист файласуфлари, фан фалсафаси асосчилари.

ёки тизимга солишдан эмас, балки илмий билимнинг тил шакллари таҳлил қилишдан иборат, деб ҳисоблайди.

Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, XX асрнинг иккинчи ярмида фан тараққиётида содир бўлган катта силжиш фан фалсафаси ва унинг фалсафий негизи – позитивизм ва неопозитивизмда ҳам ўзига хос олға силжиш рўй беришини белгилаб берди. Шу даврда янги фалсафий ғоялар вужудга келди, уларнинг аксариятига ноклассик физика ва бошқа табиий ва ижтимоий фанларнинг ривожланиши туртки берди. Улар мантиқий позитивизмнинг эпистемологик таҳлили предметига айланди. XX аср фалсафаси ва фанидаги ўзгаришларни акс эттирган фалсафий оқимлар, йўналишлар ва мактабларга Вебер¹ фан фалсафасини, экзистенциализм ва «Танқидий назария» (Маркузе) фалсафий мактабларини, «Вена тўғараги»² ва б.ни киритиш мумкин.

Мантиқий позитивизмнинг шаклланиши ва ривожланишида жиддий из қолдирган «Вена тўғараги» фаолиятига тўхталиб ўтамиз. Ўтган асрнинг 20-30 йилларида Вена шаҳрида яшаган файласуфларнинг ушбу гуруҳига, унинг раҳбари М. Шлик (1882-1936)дан ташқари, Ото Нейрит (1882-1945), Рудольф Карнап (1891-1970), Карл Гемпель (1905-1998), Ханс Рейхенбах (1891-1953) ва б. кирар эди. Улар бир қанча қоидаларни – муайян тушунча ёки мушоҳаданинг англаб етилганлиги ҳақида ҳукм чиқариш, уларни тажрибага солиштириш мезонларини илгари сурдилар. Агар ҳиссий тажрибада, эмпирияда муайян тушунча англатадиган бирон-бир объектни кўрсатиш мумкин бўлмаса, мазкур тушунча маънога эга эмас. «Вена тўғараги» позитивистларида верификация қилиниш принципи тушунча ёки ҳақиқий илмийликни белгилайди, эмпирик текшириш мумкин бўлган мушоҳада маънога эга ҳисобланади.

«Вена тўғараги» қарашларини машҳур инглиз файласуфи, олими ва сиёсатчиси Б. Рассел¹ ҳам муайян даражада ифода этади. Мантиқий позитивизмнинг британиялик таниқли ҳимоячиларидан бири бўлган Рассел тил ва борлиқнинг қатъий ўзаро мувофиқлиги ғоясини ҳимоя қилди. Унинг фикрига кўра, формал фанлар (мантиқ, математика)да ҳамда тажрибага ва гипотетик-дедуктив методга таянадиган фанларда намоён бўлувчи фикрларгина эпистемик жиҳатдан англаб етилган ҳисобланади.

5.3. XX аср охири – XXI аср бошларида позитивистик билимнинг ривожланиши. Постпозитивизм

Юқорида кўриб чиқганимиздек, позитивизм (неопозитивизм) ўз ривожланишида бир неча босқичдан ўтди. Эмпиризм ва феноменализм анъаналарини янги шаклларда давом эттириб, позитивизм XX аср охирида ўз қарашларини классик позитивизм каби белгили-рамзий ва тил воситаларини

¹ **Макс Вебер** (1864-1920), немис файласуфи, социология классикларидан бири, ушбу фаннинг ривожланиши, унинг муаммоларини аниқлаш ва шал =илиш ишига катта ҳисса =ышган шахс.

² **Вена тўғараги** – 1922 йилда Вена университети индуктив фанлар фалсафаси кафедрасининг раҳбари Мориц Шлик томонидан ташкил этилган фалсафий семинар атрофида уюшган файласуф ва олимлар гуруҳи.

¹ **Бертран Рассел** (1872-1970), инглиз файласуфи ва социологи. Шозирги замон математик мантиқи ва табиатшунослигининг ривожланишига катта ҳисса =ышган, хал=аро илмий шамкорлик учун фаол курашчи.

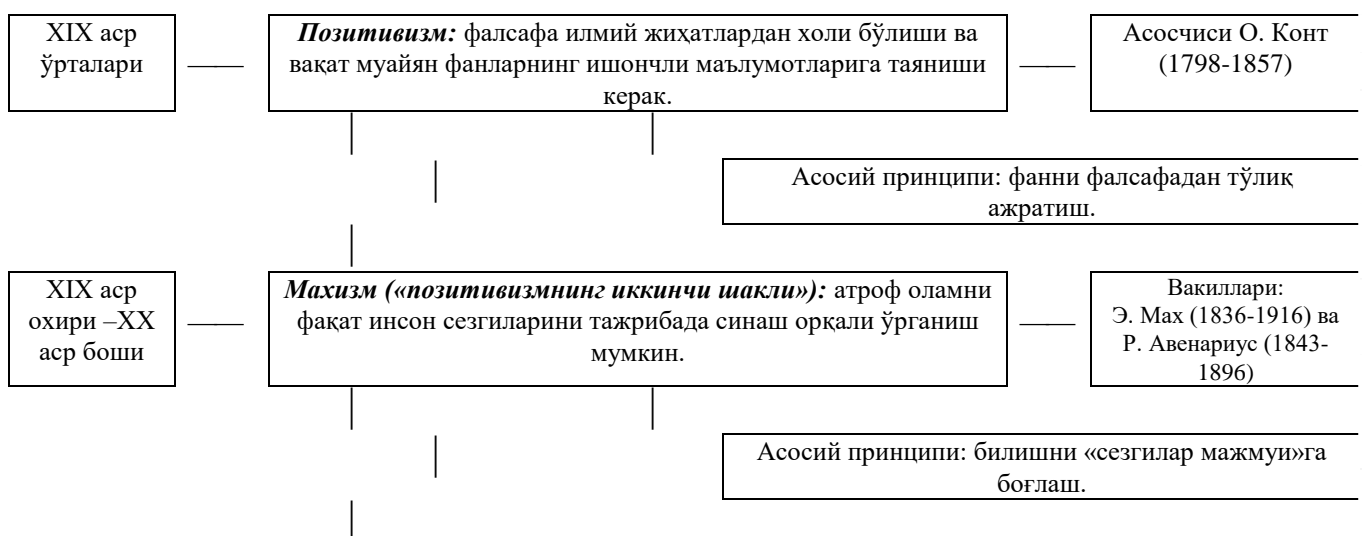
умумлаштириш ёки тизимга солишга ёки уларни таҳлил қилишга (неопозитивизм) эмас, балки методологик ва тарихий масалаларни бирликда кўриб чиқишга боғлади. Сўнгги зикр этилган қараш бир қанча фалсафий тадқиқотларда постпозитивизм деб аталади. Унинг таниқли намояндалари Т. Кун, И. Лакатос, П. Фейерабенд, К. Поппер, Г. Гадамер, К.-О. Апелъ ва б. ҳисобланади.

Фалсафа бўйича қизиқарли бир дарслик² муаллифлари ҳозирги замон постпозитивизмининг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини қайд этадилар. Булар, биринчидан, фалсафанинг ўзига хос тарзда «реабилитация» қилиниши ва унинг метафизикага қайтарилиши; иккинчидан, фанни тадқиқ қилишда бир ёндашувнинг ёки ёндашувлар мажмуи, чунончи: тарихий-илмий, методологик, мантиқий ва б. ёндашувларнинг қўлланилиши; учинчидан, илмий билимни эмпирик ва назарий қисмларга ажратмасдан, унга яхлит тузилма деб қаралиши.

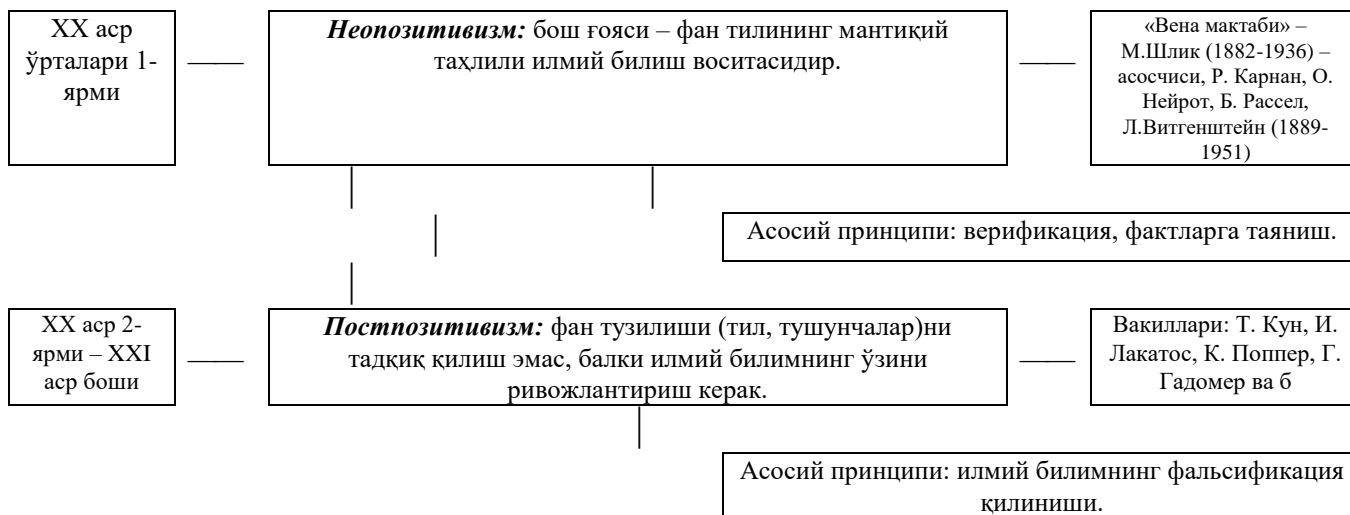
Муаллифлар постпозитивизмда тушунишнинг динамик тузилмаси яратилган тақдирдагина фанни назарий тушуниш мумкинлигини жуда тўғри қайд этадилар. Ниҳоят, дарслик тузувчилари антикумулятивист (кумулятивизм – билимларнинг аста-секин ва изчил ўсиши жараёни) бўлган постпозитивистлар (К. Поппер, Т. Кун ва б.) билиш тарихида изчиллик йўқ, илмий назарияларни эса, қоида тариқасида, таққослаш ва ўлчаш мумкин эмас, улар илмий билимда парадигмалар ўзгариши тарзида намоён бўлади, деб ҳисоблаганини кўрсатиб ўтадилар. Қуйида келтирилган схемада позитивизм турли шакллари ўзгаришининг тарихий кетма-кетлиги ёритилган.

Схемадан кўриш мумкинки, позитивизмнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни олдинги босқичларнинг диалектик инкор этилишидан, олий босқичларда уларнинг қисман, лекин янги сифатда қайтарилишидан иборатдир.

11-схема

² Философия. Учебное пособие для вузов. Под общ. ред. В.Л. Калашникова. – М., 2001. – Тема 28, №2.

Маълумки, ҳар қандай фаннинг мақсади – универсал, аниқ билим олиш. Шу боис фан ҳар доим ўзини ўзидан эмас, балки ҳар хил астрологлар, парапсихологлар, «башоратчилар», экстрасенс-лардан ёки, олимлар таъбири билан айтганда, сохта фанлардан ажратган. Уларга қарама-қарши ўлароқ, фан ҳар доим ўз қоидаларининг ҳақиқийлиги мезонларини илгари суради ва асослайдики, бу ҳозирда верификация¹ принципида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Бевосита верификация, яъни фикрларни тўғридан-тўғри текшириш, кузатиш ва эксперимент натижаларини таърифлаш ва билвосита верификация – билвосита ва бевосита верификация қилинувчи фикрлар ўртасидаги мантиқий алоқаларни аниқлаш фарқланади.

Айни вақтда, верификациянинг гносеологик ва методологик жиҳатдан лаёқатсизлиги ҳам намоён бўлди. Бунга давримизнинг таниқли файласуфларидан бири К. Поппер¹ эътиборни қаратди ва асосли танқид қилди. У ишлаб чиққан демаркация методига мувофиқ, ҳақиқий илмий билим ноилмий билимдан верификация асосида эмас, балки *фальсификация* принципига кўра ажратилади, яъни ҳар қандай илмий фикр инкор этилиши (фальсификация қилиниши) мумкин.

Поппернинг фикрига кўра, эмпирик ва назарий билимлар ўзаро муштаракдир. Ҳар қандай илмий билим гипотетик хусусиятга эга ва, умуман олганда, хатодан холи эмас. Шу боис илмий билимнинг ўсиши дадил гипотезалар илгари сурилишига ва улар қатъий инкор этилишига асосланади. Бунинг натижасида чуқур илмий муаммолар ўз ечимини топади.

¹ **Верификация** – эмпирик текшириш асосида илмий билимнинг шаклланиши аниқлаш жараёнини ифодаловчи тушунча.

¹ **Карл Поппер** (1902-1994), XX аср машҳур файласуфи, Венада туғилган, сўнг университетда аввал физика ва математикани, кейин фалсафани ўрганган. 1937 йилгача Венада ишлаган, Вена тыгараги мунозараларида иштирок этган, унинг дастуриламал «оидаларини тан=ид =илган. Сынгра Янги Зеландияга кычиб кетган ва бу ерда уруш йилларида «Очи= жамият ва унинг душманлари» номли машҳур китобини ёзган.

Поппернинг ривожланаётган билим образини Т. Кун² ўзининг «Илмий инқилоблар структураси» асарида ёрқин қайд этди ва ишлаб чиқди. Бу асар XX аср охирида энг машхур фалсафий асарлар қаторидан ўрин олди.

Кун таклиф қилган фаннинг тарихий эволюцияси модели неопозитивистларнинг антиисторизмига ва критик реалистлар (Поппер ва б.)га қарши қаратилган. Ушбу таълимот замирида парадигма тушунчаси ётади. Бу тушунчани Кун таклифларнинг муайян кенг мажмуига янги илмий гипотеза киритилган пайтни қайд этиш учун киритади. Бошқача қилиб айтганда, илмийлик ва ноилмийлик ўртасидаги чегара навбатдаги парадигма қарор топиши билан ҳар сафар қайта ўрнатилади.

Кун концепциясида «парадигма» (қад. юнон. – намуна) деб, «илмий ҳамжамият»нинг барча аъзолари томонидан қўлланма сифатида эътироф этилган ва қабул қилинган асосий назарий қарашлар, тадқиқотларни амалга оширишнинг классик намуналари, методологик воситалар мажмуига айтилади. Бу тушунчаларнинг барчаси бир-бири билан чамбарчаси боғлиқ: илмий ҳамжамият муайян илмий парадигмани эътироф этувчи ва нормал фан билан шуғулланувчи кишилардан ташкил топади.

Етук фанлар – физика, кимё, биология ва ш.к.да уларнинг барқарор, нормал ривожланиши даврида фақат битта парадигма бўлиши мумкин. Физикада бунга Ньютон парадигмаси мисол бўлади. Маълумки, олимлар XVII аср охиридан то XIX аср охиригача ана шу парадигма тилида сўзлашган эди. Шу боис аксарият олимлар ўз фанининг фундаментал масалалари ҳақида фикр юритишдан озод бўлганлар: бу масалаларни парадигма «ҳал қилган». Уларнинг асосий эътибори унча катта бўлмаган муайян муаммоларни, Кун таъбири билан айтганда – «бошқотирмалар»ни ҳал қилишга қаратилган. Нима учун? Шунинг учунки, қабул қилинган парадигма замирида жуда кўп муаммоларни ҳал қилишга муваффақ бўлинган. Парадигма муайян муаммо ечимининг умумий контурини беради, олимдан энг муҳим ва оғир, лекин ўзига хос ҳолларда ўз маҳорати ва кашфиётчилик қобилиятини намоиш этиш талаб этилади. Аммо нормал фан ва унинг концепцияси узун босқичлари қисқа, драматизмга тўла илмий инқилоб босқичлари – парадигмалар ўзгариши даврлари билан узилиб туради.

Олимлар ҳал қила олмаган муаммолар пайдо бўлмагунча Кун концепцияси жуда кенг амал қилди. Дастлаб бу унча жиддий ташвиш уйғотмади. Олимлар аниқланган аномалияларнинг ҳал қилинишини келажакка қолдирадилар, уларнинг ечимини топиш учун ўз методикаларини такомиллаштиришга умид қиладилар. Аммо аномалиялар сони ҳаддан ташқари кўпайиб кетса, олимлар, айниқса, фикр тарзи парадигма билан узил-кесил

---

² **Томас Кун** (1922-1996), америкалик фан тарихчиси ва файласуфи. Дастлаб Кун Гарвард университетида назарий физикани ўрганган, аммо кейинчалик фан тарихи билан шуғуллана бошлади. Биринчи китоби (1957 йил) фанда Коперник ва унинг издошлари ясаган ин=илобга баъшланади. 1962 йилда чоп этилган «Илмий ин=илоблар структураси» китоби бестселлерлар =аторидан ўрин олган, жаҳоннинг кыплаб тилларига таржима =илинган ва =айта=-айта нашр этилган.

боғланмаган ёш олимлар эски парадигмага ишончни йўқота бошлайдилар ва янги парадигма топишга ҳаракат қиладилар.

Фанда инқироз, қизғин мунозаралар, фундаментал муаммоларни муҳокама қилиш даври бошланади. Илмий ҳамжамият кўпинча гуруҳларга ажралади: эски парадигмани сақлаб қолишга ҳаракат қилувчи консерваторлар новаторларга қарши турадилар.

Шу даврда кўпгина олимлар догмалардан воз кечадилар. Улар янги, ҳатто норасо ғояларга ҳам жуда чанқоқ бўладилар. Улар аста-секин янги парадигмага айланиши мумкин бўлган гипотезалар ва назарияларни илгари сурувчиларга ишонч билдириш ва уларга эргашишга тайёрдирлар.

К. Поппернинг издоши – И. Лакатос¹ парадигмалар ўзгариши концепциясини жуда чуқур ва изчил танқид қилди. У фан фалсафасининг энг яхши моделларидан бири – илмий тадқиқот дастурлари методологиясини ишлаб чиқди.

К. Поппернинг илмий билимнинг ривожланиш қонуниятлари ва методологик фальсификационизм ҳақидаги ғояларини ривожлантириб, Лакатос фан ривожланишининг универсал мантиқий-норматив реконструкциясини – илмий тадқиқот дастурлари методологиясини ишлаб чиқди. Ушбу методология «етук» фаннинг ривожланишига узлуксиз боғлиқ назарияларнинг алмашиши деб қарайди. Сўнгги зикр этилган назариялар тадқиқот дастурларининг норматив қоидалари билан боғлиқ бўлиб, улар келгусида тадқиқ қилишнинг энг истиқболли йўлларини («ижобий эвристика») ва четлаб ўтилиши лозим бўлган йўлларни («салбий эвристика») белгилайди.

Салбий эвристика ёрдамчи гипотезалар мажмуи бўлиб, улар эвристиканинг ўзагини фальсификациядан, инкор этувчи фактлардан сақлайди. Бу танқидий далиллар оловини ўзига оладиган дастурнинг «ҳимоя камари»дир.

Ижобий эвристика олимлар ҳал қилишлари лозим бўлган энг муҳим муаммолар ва вазифаларни танлаш стратегиясидан ташкил топади. Унинг мавжудлиги муайян вақт мобайнида танқид ва аномалияларга эътиборга бермаслик, изчил тадқиқотлар билан шуғулланиш имконини беради. Бундай стратегияга эга олимлар тушунарсиз, дастурни инкор этувчи фактларнинг тагига ҳали етишларини, уларнинг мавжудлиги дастурдан воз кечиш учун асос бўла олмаслигини қайд этишга ҳақлидирлар.

XIX аср охирида позитивизмда намоён бўлган яна бир таълимот фан фалсафасининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Бу сциентизм ва у билан деярли бир вақтда вужудга келган унга қарама-қарши йўналиш – антисциентизмдир.

«Вена мактаби» позитивистлари ўз ҳақлигини исботлаш учун сциентизмдан кенг фойдаландилар. Улар бу таълимотни «соф ва катта фан» мафкураси деб эътироф этдилар. Фан-техника тараққиёти ютуқларини ижобий

---

¹ **Имре Лакатос** (1922-1974), англиялик фан тарихчиси. Венгрияда туғилган, математиканинг фалсафий масалалари бйича диссертациясини Москва университетида тайёрлаган. Унинг фикрлари билан муфассалро=танишиш учун =аранг: «Доказательства и опровержения» (М., 1967), «Фальсификация и методология научно-методологических программ» (М., 1995).

қабул қилувчи, фан ва техника ютуқлари инсониятнинг барча муҳим муаммоларини ҳал қилишга қодир деб ҳисобловчи олимлар ҳам ана шу таълимот тарафдорларидир.

Антисциентизм бунга тескари қарашларни илгари суради, фан имкониятлари чекланганини қайд этади, баъзан уни инсон ва унинг моҳиятига ёт куч деб талқин қилади.

Сциентизм ва антисциентизм, фан моҳияти талқинининг икки қарама-қарши кутби сифатида, бугунги кунда ҳам нафақат илмий, балки оддий онг соҳасини ҳам тўла қамраб олади, маданий ва ижтимоий танлашнинг абадий муаммоси ҳисобланади ва ҳозирги давр тараққиётининг зиддиятли хусусиятини акс эттиради.

Фалсафадаги яна бир оқим – герменевтикани XX асрнинг охири чорагида кенг тарқалган замонавий шаклида қисқача кўриб чиқмасак, фан фалсафаси ва унинг доимий ҳамроҳи – позитивизм таҳлили тўлиқ бўлмади деб ўйлаймиз.

Универсалликка ҳамда мавжуд бошқа ғарб фалсафий мактабларини ўзига бўйсундиришга даъвогар бўлган герменевтика, хусусан, ўз асосчиларидан бири Гадамер таълимотида герменевтика нафақат онтологик фалсафий таълимотга, балки умумий методологияга айланади, деган фикрни асослашга ҳаракат қилади. «Герменевтика гуманитар фанларнинг методологик негизигина эмас, балки фалсафанинг универсал жиҳатидир»¹, деб қайд этади Гадамер.

Давримизнинг яна бир герменевтиги К.-О. Апелъ бўлиб, у фан ва илмий билим ҳозирги ривожланишининг шарти сифатида герменевтикани психоанализ ва позитивизм билан бирлаштиришга ҳаракат қилган.

5.4. Фан фалсафаси ва ҳозирги замон

Фан фалсафаси – дунёни илмий-фалсафий жиҳатдан англаб етишнинг янги замонавий тармоғи; у ҳозирги замон фани эпистемологик ва мантиқий муаммоларининг улкан салоҳиятини ўзида мужассамлаштирган. Фан фалсафаси фаншунослик ва фан тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Фан фалсафаси - фалсафада нисбатан янги йўналиш. У, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, XIX асрнинг 40-йилларида позитивистик фалсафа биринчи тўлқини замирида вужудга келди ва XX аср ўрталарида ўзининг етуқлик босқичига кўтарилди, мустақил илмий назария ва таълим тармоғига айланди.

Постиндустриал цивилизациянинг ҳозирги, учинчи тўлқинида фан ижтимоий тараққиётнинг ҳал қилувчи омилига айланди, фан фалсафаси ва методологиясининг аҳамияти ҳам шунга мутаносиб равишда ошди; фан фалсафаси ва методологиясининг муайян табиий ва ижтимоий фанлар билан алоқаларини муфассал таҳлил қилишнинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда. Фан фалсафаси фан ва фаншуносликнинг ижтимоий-тарихий, ижтимоий-маданий, гносеологик, мантиқий-методологик ва бошқа жиҳатлари бирлигини муфассал ёритиш ва таҳлил қилиш имконини беради; у фаншуносликнинг тузилиши ва мураккаблашиб бораётган вазифаларини тушуниб етиш, бутун

¹ Гадамер Г. Истина и метод. – М., 1989. – 433 б.

илмий билишнинг ривожланиш истиқболлари ва йўллари прогнози қилишга кўмаклашади.

Фан фалсафаси – ижтимоий-маданий омил. Уни ҳаракатлантирувчи кучлар, илмий кашфиётлар қизиқтиради, у дунёни оқилона талқин қилиш чегараларини кенгайтиради, илмий изланиш методларининг ривожланиш динамикасини, эпистемологик қоидаларнинг теранлигини оширади.

Бугунги кунда фан фалсафаси фан ривожланиши ва фаолиятининг умумий қонуниятларини ўрганмоқда, фаннинг аҳамияти муттасил ошишига, ижтимоий-маданий тараққиётда илмий билимлар сони изчил кўпайиб боришига йўналтирилган тавсиялар ва методологик кўрсатмалар ишлаб чиқмоқда.

Ҳозирги замон фан фалсафаси фундаментал фанлар, ҳозирги замон табиатшунослиги ва гуманитар, ижтимоий фанлар ўртасида ўзига хос кўприк бўлиб хизмат қилади. У исталган фанни фалсафий таҳлил қилиш кўникмаларини шакллантиради, фанга қизиқишни кучайтиради, илмий салоҳият ижтимоий аҳамиятининг ошишига имконият яратади. Туб ўзгаришларнинг амалга оширилиши, фуқаролик жамияти пойдеворини барпо этиш негизида жамиятнинг ислоҳ этилиши шароитларида, муайян бир мафкура мутлақлаштирилишидан воз кечилган шароитларда фалсафий маданиятни ва илмий ижод методологиясини ўзлаштириш муаммоси муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, илмий билимнинг ривожланиши тарихий босқич талаблари, инсоният тараққиётининг муайян шартлари билан белгиланади. Бир тарихий босқичдаги билимлар бошқа тарихий босқичлардаги билимлардан жиддий фарқ қилади. Бу фаннинг концептуал асосида ҳам, далиллашда ҳам, билиш методологияси, тадқиқ қилишнинг муайян усуллари, методлари ва шаклларида ҳам ўз ифодасини топади. Буларнинг барчаси кишилик тараққиётининг ҳар бир босқичида фаннинг ўзига хос хусусиятлари ва даражасини белгилайди. Илмий билимнинг тараққиёти ижтимоий-маданий йўсиндаги муайян тарихий шарт-шароитлар билан белгиланади.

Шу нуқтаи назардан илмий анъаналар илмий тараққиётнинг ҳар бир босқичида ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Шу боис фаннинг ривожланиш қонуниятларини ўрганишда ғарб фан тарихчилари ва файласуфлари фан тараққиётини белгиловчи омилларни таҳлил қилишга алоҳида эътибор берадилар. Маълумки, бу масала юзасидан файласуфлар орасида яқдиллик мавжуд эмас. Фан фалсафаси ривожланишининг турли концепциялари орасида илмий билим ривожланишининг ички ва ташқи омиллари нисбати ҳақидаги масала алоҳида ўрин тутади. XX аср ўрталаригача ғарб эпистемологлари илмий йўналишларга, фандаги мактабларга фақат табиий илмий хусусиятга эга бўлган фундаментал билимларни киритар эдилар, гуманитар, ижтимоий фанлар мажмуи фандан умуман чиқарилган эди, бинобарин, ижтимоий-маданий омиллар илмий билимларнинг ўсишини белгиламасди.

Ҳозирда фан тараққиётида ички илмий ва ижтимоий-маданий омилларнинг ўзаро нисбати муаммоси мутлақо ўзгарган. XX асрнинг 60-йилларигача позитивистик қарашларда турган файласуфлар орасида лозим

даражада якдиллик мавжуд эмас эди, уларнинг аксарияти фан тараққиётида ижтимоий-маданий омилларнинг аҳамиятини инкор этарди. Аммо, фан тараққиётининг умумий қонуниятларини ўрганиш фан ривожланишида, ички, кумулятив, илмий омиллар билан бир қаторда, фанга нисбатан ташқи хусусиятга эга бўлган ижтимоий-маданий омиллар ҳам муҳим рол ўйнашига ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Бинобарин, нафақат фундаментал фанлар, балки гуманитар, ижтимоий фанлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Зотан, улар ҳам муайян фанлар ҳисобланади.

Томас Кун парадигмалар ва янги билимнинг ўсиш омиллари ўзгаришида ижтимоий-маданий омил тобора муҳим аҳамият касб этиб боради, деб қайд этган эди. Т. Кундан фарқли ўлароқ, Имре Лакатос, фан тараққиётининг ички ва ташқи омилларини эътироф этган ҳолда, уларнинг бирлиги, алоқасини кўрмайди ва фан тарихини ички ва ташқига ажратади. Унинг фикрига кўра, «ички ва ташқи тарих фанда содир бўлаётган ўзгаришларнинг шундай бир инъикосики, унда уларнинг ҳар бири қабул қилинган методология доирасида оқилона тушунтирилиши мумкин. Ташқи тарих ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки у фан тараққиётига таъсир кўрсатувчи муҳим омилларни ифодалаши мумкин»¹. Шу ўринда Лакатос фан ва фалсафа бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эканини, фан фалсафаси фан тарихисиз куруқ, фан назарияси эса фан фалсафасисиз сўқир бўлиб қолишини қайд этади².

Стивен Тулмин «Инсоннинг тушуниши» китобида фан тараққиётида ижтимоий-маданий омиллар муҳим аҳамиятга эга эканини қайта-қайта қайд этади. /арбда Тулмин ҳозирги замон фан фалсафасида бурилиш ясаган тадқиқотчилардан ҳисобланади. У билиш назарияси мантиқ, фан методологияси ва тарихини бирлаштириши керак, деган ғояни илгари сурган.

Томас Кун асарлари ҳам фан фалсафасида катта аҳамиятга эга. Жумладан, у ўзининг «Илмий инқилоблар структураси» номли фундаментал тадқиқотида (1962 йил) фан фалсафасининг ўзига хос концепциясини ишлаб чиққан.

Т. Кун асари файласуфлар орасида фан тараққиёти ички ва ташқи омилларининг ўзаро муносабати муаммоси юзасидан қизгин мунозарага туртки берди. Т. Кун илмий билиш ривожланишининг кумулятив ва аккумулятив жиҳатлари бир-биридан ажратилиши ва бир-бирига қарши қўйилиши хато эканини аниқ ва тушунарли йўсинда тавсифлаб берди. У бундай қарама-қарши қўйиш фан фалсафасининг асосий муаммолари теран тушунилишига имконият яратмаслигини қайд этди. Файласуф фан фалсафаси, фаншунослик ва эпистемология ривожланишининг кумулятив ва аккумулятив концепциясининг муштараклиги ғоясини асослаб берди.

Фалсафа тараққиётининг тарихий хусусияти шундаки, қадимдан то ҳозирги кунга қадар ундан муайян фанлар бирин-кетин ажралиб чиқмоқда. Аммо аксарият муайян, ижобий фанларнинг вакилларини умумий жиҳатлар кам қизиқтиради, улар хусусий жиҳатларни билишга тўлиқ берилдилар, шу боис фалсафанинг умумий нарсалар ва ходисалар ҳақидаги фан сифатидаги

¹ Лакатос И. История науки и ее рациональная реконструкция // Структура и развитие науки. – 1975. – 13-224 б.

² +аранг: Ёша ерда. – 203 б.

аҳамиятига етарли даражада эътибор бермайдилар. Файласуфлар эса, умумий нарсалар ва ҳодисаларни ўрганишга берилиб, хусусий нарсалар ва ҳодисалар ҳам мавжудлигини унутадилар, ўрмон дарахтлардан ташкил топишини доим ҳам тушунавермайдилар. Натижада умумийни хусусийдан, моҳиятни ҳодисадан, сабабни оқибатдан, фалсафани табиатшуносликдан, эпистемологияни фандан ажратувчи талқин доирасидан чиқиш зарурияти туғилди. Бугунги кунда ҳозирги замон фани аниқ фанлар – математика, физика, кимё, биологияни ҳам, гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанларни ҳам ўз ичига олади деб ишонч билан айтиш мумкин.

Ҳозирда фаннинг барча тармоқлари илмий билимлар умумий тизимида ўз ўрнини топган. Шу боис «фанми **ёки** фалсафами?» деган саволни кўйиш ўрнига, «**ёки**»ни «**ва**»га алмаштириб, комил ишонч билан «фан ва фалсафа» деб жавоб бериш ва ана шу «**ва**»нинг муайян мазмунини тушунтириш ўринли бўлади. Гегель ўхшашликка қараб, тафовутни назардан қочирмаслик, тафовутга қараб ўхшашликни топа билиш керак, зеро, тафовутнинг ҳақиқати ўхшашликда, борлиқнинг ҳақиқати моҳиятда, моҳиятнинг ҳақиқати эса тушунчадир, деб қайд этган эди. Муҳим, зарур, қонуний алоқалар ҳиссий, эмпирик жиҳатдан қабул қилинмайди, улар ялтираб туради, ўзини айнан тушунчаларда ифода этади.

Шу боис фанда фақат абстракцияларни ишлаб чиқиш, уларни бошқариш эмас, балки улардан ўз тадқиқот, эпистемологик фаолиятида фойдалана билиш ҳам зарур. Бунда илмий абстракцияларни ерга тушира олиш, улар «бемаъни» (Гегель), қуруқ, мазмун ва маънодан маҳрум чексизликка айланишига йўл қўймаслик ҳақиқий олим илмий ижодининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Оқилона билимнинг муҳим аҳамиятини қайд этар экан, Ф. Бэкон, айна вақтда, тадқиқотчиларни фантазияга ҳаддан ташқари берилишдан эҳтиёт бўлишга чақиради. «Инсон тафаккурига қанот эмас, балки унинг парвоз қилишига йўл қўймаслик учун кўрғошин боғлаш керак»¹, деб уқтиради у. Шу билан бирга, Бэкон унинг методи амалиётдан амалиёт ва тажрибадан тажриба чиқариш эмас, балки амалиёт ва тажрибадан сабаблар ва аксиомалар чиқариш, сабаблар ва аксиомалардан эса яна Табиатнинг тўғри талқинчилари - амалиёт ва тажриба чиқаришдан иборат эканини қайд этади².

Қисқача хулосалар

1. XVI-XVII асрларда Европада табиатшуносликда биринчи инқилоб рўй берди. У фалсафий дунёқарашда ва дунёнинг илмий манзарасида туб ўзгариш ясади. Бу инқилоб Н. Коперник, Г. Галилей ва И. Ньютон номлари билан боғлиқ.

¹ Бэкон Ф. Новый Органон. – М., 1935. – 170 б.

² +аранг: Ыша ерда. – 179 б.

2. Ҳозирги замон фан фалсафасининг ижодий ривожланишига неопозитивизм (Аналитик мактаб, Вена тўғараги, Львов-Варшава мактаби) ва постпозитивизм (биринчи навбатда К. Поппернинг танқидий рационализи)нинг турли мактаблари ва оқимлари катта ҳисса қўшди.

3. XIX-XX асрлар чегарасида дунёнинг квант-релятивистик табиий-илмий манзарасининг яратилиши (А. Эйнштейн, М. Планк, Н. Бор ва б.) фан фалсафаси, методологияси ва ҳозирги замон илмий билиш эпистемологиясининг жадал ривожланишига туртки берди.

Асосий тушунчалар

Верификация – илмий фикрларнинг ҳақиқийлигини тажрибада аниқлаш жараёнини ифодаловчи фалсафий концепция.

Герменевтика – назария ва амалиётни, талқин қилиш ва тушунишни тадқиқ қилувчи фалсафадаги йўналиш.

Демаркация – илмий ва ноилмий билимларни ажратиш фалсафий принципи.

Яхлитлик парадигмаси – муаммони ҳал қилиш намунаси сифатида қабул қилинган масалани кўйиш фалсафий назарияси ёки модели.

Фальсификация қилиниш - илмий ва ноилмий билимларни ажратиш (демаркация) принципини ифодаловчи концепция.

Фан фалсафаси – илмий билимнинг тузилиши ва ривожланишини тадқиқ қилувчи фалсафий оқим.

Саволлар

1. Фан фалсафаси қачон ва нима учун вужудга келган?
2. Фан фалсафаси ва позитивизмнинг бирлиги ва фарқи нимада?
3. Позитивизм ўз тарихий тараққиётида қанча ва қайси босқичларни босиб ўтди?
4. Илмий билишдаги верификация ва фальсификация принципларининг принципиал фарқларини кўрсатиб беринг.
5. Ҳозирги замон фани қайси негизда ривожланмоқда?

Адабиётлар

1. Бекон Ф. Новўй органон. – М., 1935.
2. Губин В.Д. Философия: Учебник. – М., 2001.
3. Егоров В.С. Философия открўтого мира. – Москва, Воронеж, 2002.
4. Канке В.А. Философия: Учебник. – М., 2004.
5. Кохановский В.П. Философия и методология науки. – М., 1999.
6. Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. – М., 1998.
7. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1983.
8. Соифназаров И.С., Никитченко Г.В., Қосимов Б.У. Илмий ижод методологияси. – Т., 2004.

9. Современная философия науки: знание, реальность, ценности в трудах мыслителей Запада. Хрестоматия. – М., 1996.
10. Яскевич Я.С. Философия в вопросах и ответах. – Минск, 2003.

6-МАВЗУ. ТАБИАТШУНОСЛИКНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

6.1. Табиат ҳақидаги фан шаклланишининг фалсафий асослари

Олдинги мавзуда фан фалсафасининг моҳияти ва вазифасини ёритишда биз унинг дунёнинг жуда кўп, шу жумладан «боқий» саволлари, чунончи: «Дунё нима? У қандай? Инсон ким? Унинг табиат оламида ва одамлар оламида тутган ўрни қандай?», деган саволларга муттасил жавоб қидиришга йўналтирилган бир хусусиятини қайд этиб ўтдик. Аристотель таъбири билан айтганда, фалсафа инсонда ажабланиш қобилиятини шакллантирган.

Билиш жараёнида инсонда ўзига хос дунёқараш шаклланади. Бу дунёқарашда дунё, табиат, олам мукамал, тугал деб ҳисобланмайди. Бир қанча босқичлардан ўтиб, у ўз тараққиётида мифлардан дин орқали фалсафа сари юксалади.

Мифологик дунёқарашда инсон ҳали ўзини табиатдан ажратмайди, уни инсонийлаштиради, ўзини эса унинг ажралмас қисми деб ҳисоблайди. /айритабий нарсаларга ишончга асосланадиган диний дунёқараш дунё, табиат, инсонни Худо яратган, улар абадий, ўзгармас деб ҳисоблайди ва дунёни идрок этишнинг образли-эмоционал ва ҳиссий-кўрғазмали шаклига таянади.

Фалсафий дунёқарашда бутунлай бошқача манзарага дуч келамиз. Дунёнинг фалсафий манзарасига назар ташлар эканмиз, биз фалсафий қарашлар албатта ўз давомини топиши, муайян-лаштирилиши, бир қарашлардан бошқа қарашларга ўтилишининг гувоҳи бўламиз.

Бугунги кунда биз ҳозирги замон фани маълумотларига таянган ҳолда, ўзимиз яшаётган Олам тахминан 13-15 млрд. йил муқаддам катта портлаш натижасида вужудга келганини биламиз. Ана шу портлаш натижасида у шитоб билан кенгая бошлади, унинг замирида Галактикалар ва юлдузлар олами, сайёралар ва кометалар, бир сўз билан айтганда, замон ва маконда чексиз ҳозирги ранг-баранг дунё вужудга келди.

Аммо ушбу мавзунинг мақсади давримизнинг қизиқарли космик муаммоларини ёритиш эмас, балки табиат, унинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақидаги қарашларнинг генезисини фалсафий англаб етишдир.

Олий ўқув юртларида ўқитиладиган фалсафа курсидан маълумки, борлиқ, унинг асосий принциплари ҳақида **онтология**, борлиқни билишнинг фундаментал шакллари ҳақида эса **гносеология** ва **эпистемология** таълим беради. Шу нуқтаи назардан, илгари олинган билимлардан фойдаланиб, табиат ҳақидаги фалсафий билимларнинг вужудга келиши ва ривожланишининг баъзи бир масалаларини англаб етишимиз, уларнинг асосий босқичлари – **натурфалсафа** ва **табиатшуносликни** ажратишимиз керак бўлади.

Натурфалсафа фалсафани ўрганади, табиатшунослик эса – фанни ўрганади деб ҳисоблаш қабул қилингани учун бу ерда ушбу масалага қисқача изоҳ бериб ўтиш керак.

Маълумки, умуман фан, айниқса, табиат ҳақидаги фан (табиатшунослик) билимнинг мустақил тармоғи сифатида Янги даврда (XVI-XVII асрларда)

расмийлашган ва ижтимоий институт мақомини олган. Бундан олдинги даврга келсак, тарихнинг барча олдинги босқичлари давомида табиат ҳақидаги фалсафий ва илмий билимлар ўзаро кесишган, бир-бирини тўлдирган ва бир-бири тақозо этган.

Масаланинг шу томонини ёритишда бир жиҳатга эътибор бериш керак. Билимнинг шу икки шакллариининг ўзаро алоқаси улар мутлақо тенг деган маънони англатмайди. Қадимда ҳам, ўрта асрларда ҳам, ҳатто Уйғониш даврида ҳам фалсафа (агар у дин тазйиқи остида бўлмаса) барча фанлар ҳақидаги фан деб тушунилган. Фаннинг жуда кўп принциплари ва қоидалари – асослилик, тизимлилик, изчиллик, текширилганлик, диалектиклик ва б. дастлаб фалсафада ишлаб чиқилган, унинг тизимида илмий қарашлар ва принциплар вужудга келган.

Шу нуқтаи назардан В. Канкенинг фалсафа ҳозир ҳам, худди олдингидек, асосли, тизимли ва тажрибада кўриладиган, бинобарин, фалсафий билим, илмий йўналишга эга бўлгани ҳолда, фаннинг ўрнини босмайди, балки уни тушунишга йўналтирилган **метафан** сифатида амал қилади¹, деган фикрига қўшилиш керак.

Маълумки, табиат кенг маънода бутун дунёни унинг муайян кўринишларининг чексиз ранг-баранглиги тарзида ифодалайди. Бу тушунча мазмунан борлиқ, объектив борлиқ, универсум, Олам каби илмий ва фалсафий категориялар билан мос келади. Бу дунёга қадимдаёқ ўша давр мутафаккирлари алоҳида эътибор берганлар. Шу тариқа табиат талқинининг фалсафий концепцияси – натурфалсафа вужудга келган. Қадимги натурфайласуфлар табиат ғоясини шакллантириб, дунёга, табиатга табиий жараёнлар мажмуи деб қарашга ҳаракат қилганлар, ушбу тушунишни (айниқса, натурфалсафа шаклланишининг дастлабки босқичида) фантастик қарашлар билан аралаштирганлар.

Ҳар қандай объектив билим жараёни сингари, натурфалсафа ҳам ўз ривожланишида муайян босқичлардан ўтган, қуйидан юқорига қараб юксалган. Шу нуқтаи назардан Т. Лешкевич илгари сурган фалсафанинг шаклланиш жараёни мифологик онг инқирози билан чамбарчас боғлиқ деган фикр диққатга сазовордир. Фалсафанинг дунёқараш тарзида вужудга келиши фақат мифологик дунёқарашнинг таназзули билан эмас, балки бошқа жуда кўп сабаблар билан ҳам боғлиқ эканини қайд этган ҳолда, натурфалсафанинг шаклланишига ундан олдинги теогония босқичи, яъни дунёнинг космогоник манзарасига асосланган босқич туртки берган¹, деган фикрга қўшилиш мумкин. Бунга яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, теогония илк натурфайласуфлардан бошлаб то Шарқ ва /арб Уйғониш даври буюк олимларигача фалсафий дунёқараш негизи – космоцентризм ғоясини ишлаб чиқишларига муайян даражада замин ҳозирлади.

Илк натурфалсафий қарашларга биз милoddан аввалги II мингйиллик охири – I мингйиллик бошларидаги қадимги хинд афсоналари – Ведалар ва

¹ +аранг: Канке В.А. Философия. Учебник. – М., 2004.

¹ +аранг: Лешкевич Т.Ч. Философия. Учебное пособие. – М., 2004. – 11 б.

Упанишадаларда дуч келамиз. Уларда Олам образи Пуруши исмли дев образида намоён бўлади. Унда барча жонли ва жонсиз нарсаларни яратувчи космоснинг ўзига хос модели мужассамлашган.

Қадимги Хитой фалсафий тафаккури ўша даврда аниқ йўналтирилган ва асосланган табиат ҳақидаги таълимотга эга бўлмаса-да, дунё барча элементлари ўзаро боғлиқ бўлган ва бир-бирини тақозо этадиган ягона организм, деган қарашдан келиб чиқар эди.

Аммо табиатнинг энг мавҳум талқинига биз антик фалсафада дуч келамиз. Шу ерда, Қадимги Юнонистонда у фалсафанинг илк тарихий шакли сифатида амал қилди, унда фақат табиат фалсафаси ёки натурфалсафа эмас, балки ундан бевосита келиб чиқадиган онтология ва космология, гносеология ва антропология, диалектика ва метафизика, материализм ва идеализм – ҳуллас, дунёқарашларнинг барча кейинги типлари ва шакллари кенг асослаб берилди.

Фалсафа тарихида, натурфалсафанинг ривожланишида антик давр асосан табиат ҳақидаги фалсафий-илмий билимларнинг ўсиб бориш даражасини тавсифловчи уч босқичдан ўтади: натурфалсафа босқичи ёки «физиологик» босқич (мил. ав. VII-V асрлар), пифагорчилар босқичи (мил. ав. V-IV асрлар) ва аристотелчилар босқичи (мил. ав. IV-III асрлар).

Илк юнон натурфайласуфлари ёки «физиологлар» (Милет мактаби: Фалес, Анаксимадр ва Анаксимен, шунингдек эфеслик Гераклит) ўз таълимотларини борлиқнинг илк асоси, унинг биринчи сабаби аниқланиши билан асосладилар.

Фалес (мил. ав. 624-546 йиллар) Оламнинг негизи (илк асоси) - «субстанция» тушунчасини биринчилардан бўлиб ишлаб чиқди ва ушбу илк асос (фалесча – сув) бир ҳолатдан бошқа ҳолатга қандай қилиб ўтади, деган саволга билвосита жавоб берди.

Унинг шогирдлари Анаксимандр (мил. ав. 610-546 йиллар) ва Анаксимен (мил. ав. 585-525 йиллар) Оламнинг ривожланиши ҳақидаги ўз қарашларини ишлаб чиқишда ноаниқ зарра – апейрон (Анаксимандр) ёки ҳаво (Анаксимен)ни Оламнинг илк асоси деб эътироф этишдан келиб чиқдилар.

Агар юқорида зикр этилган файласуфларни шартли равишда натурфайласуфларнинг биринчи авлодига киритиш мумкин бўлса, иккинчи авлод (Гераклит, Парменид) дунёнинг биринчи асоси ва унинг ўзгариши ҳақидаги таълимотни янада ривожлантирди. **Гераклит** (мил. ав. 535-475 йиллар) ҳамма нарса мутгасил ўзгаришда ва ҳаракатда бўлади, олов (ўчмас аланга) эса унинг биринчи асоси ҳисобланади, деган фикрни илгари сурди.

Натурфайласуфларнинг учинчи авлоди (Зенон, Анаксагор, Демокрит) табиат ва унинг биринчи асоси тушунчасига бироз бошқача ёндашди. **Зенон** (мил. ав. 490-430 йиллар) рақиб далилларини унинг фикридаги қарама-қаршилиқларни аниқлаш йўли билан инкор этиш методи – диалектикани биринчи бўлиб «кашф» этди.

Демокрит (мил. ав. 450-370 йиллар) нафақат фалсафа, балки фан тараққиётида ҳам ўчмас из қолдирди. Унинг дунё атомлардан тузилгани ҳақидаги таълимоти ҳозирги замон физикаси вужудга келиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Нихоят, буюк математик ва файласуф **Пифагор** (мил. ав. 576-496 йиллар) томонидан асос солинган пифагорчилик қадимги юнон натурфалсафаси тараққиётининг биринчи (Демократ ва б.) ва учинчи (Аристотель) босқичлари ўртасида ўзига хос кўприк бўлиб хизмат қилди. Пифагорчилар дунёнинг ривожланиши жумбоғига жавобни математика ёрдамида топиш мумкин деган фикрни илгари сурдилар. Ушбу таълимот натурфалсафанинг ривожланишида маълум даражада янги босқич ясади.

Шу давр натурфалсафасининг ривожланишида элеатлар, атомистлар ва софистлар ҳам катта рол ўйнади. Элеатлар (Ксенофан, Парменид, Зенон) борлиқнинг субстанциал негизи масаласига алоҳида эътибор бердилар, софистлар (Протагор, Горгий, Антифон) ҳамма нарсалар ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ деган ғояни илгари сурувчи фалсафий релятивизмга асос солдилар. Протагорнинг релятивизм негизини тавсифловчи: «Инсон ҳамма нарсалар мезонидир», деган фикри кенг машҳур.

Учинчи босқич - классик фалсафа асосчиси **Аристотель** (мил. ав. 384-322 йиллар) бўлиб, унинг фалсафаси «физика», яъни табиат ҳақидаги фан деб номланар эди. Аристотелнинг шу даврдаги асарлари («биринчи» фалсафа) табиат фалсафаси (физика) ҳақидаги асарлардан кейин ўрин олгани учун у метафизика, яъни физикадан кейинги (табиат ҳақидаги таълимот) деган ном олди.

Натурфалсафа ёки табиат фалсафаси Аристотелда ҳажм жиҳатидан ҳам, муфассал ишлаб чиқилганлик жиҳатидан ҳам пешқадамлик қилади. Абстракт «табиат принциплари», ҳаракат назарияси, космология ҳақидаги таълимотнинг ривожлантирилиши, биологияга оид асарлар шулар жумласидан. Аристотель натурфалсафасининг асосий принциплари – булар, биринчидан, финитизм – чексиз катталиқ – Олам мавжудлигини исботлаш мумкин эмаслиги – шундан унинг чекланганлиги; иккинчидан, телеологизм («Худо ва табиат ҳеч бир ишни беҳуда қилмайди»); учинчидан, табиат зинапояси концепциясининг ишлаб чиқилиши; ниҳоят, тўртинчидан ва энг муҳими антик материалистлар томонидан Оламнинг яралмаслиги ва тугалланмаслиги ҳақидаги таълимотнинг ишлаб чиқилиши.

«Табиат ҳаракатнинг муайян асоси ва сабабидир... Ҳар нарсанинг вужудга келиши замирида материя ётади»¹, деб қайд этади Аристотель.

Аристотелдан кейин табиий илмий қарашларнинг ривожла-нишига илк ўрта асрлар Шарқ олимлари ва мутафаккирлари улкан ҳисса қўшдилар. Бу ҳақда биз юқорида муфассал тўхталиб ўтдик.

Кейинчалик, Ўрта асрларда, натурфалсафани теология сиқиб чиқарди. Теологияда диний мутаассиблик дунёга муносабатнинг ўзига хос хусусиятига, Худо ғояси мутлақ неъмат, мутлақ ҳақиқат, соф мутлақ борлиқ ғоясига айланади.

---

¹ Таранов П.С. 150 мудрецов и философов. Т. 1. Симферополь. – Запорожье, 2000. – 246 б.

Шу даврда натурфалсафа илоҳий таълимотларга ўрин бўшата бошлади. Улар орасида **патристика** (Августин, Тертуллиан) ва **схоластика** (Абеляр, Фома Аквинский) алоҳида ўрин эгаллайди.

Натурфалсафа янги сифатда XV-XVI асрларда тикланди. Ушбу давр Европада Ренессанс даври, антик маданият, фалсафа ва табиатшуносликнинг тикланиш даври бўлди.

Асосан антропоцентрик хусусиятга эга бўлган ушбу давр фалсафаси ўз натурфалсафий қарашларида табиатшуносликка таянди ва пантеизм унсурларини ўз ичига олди.

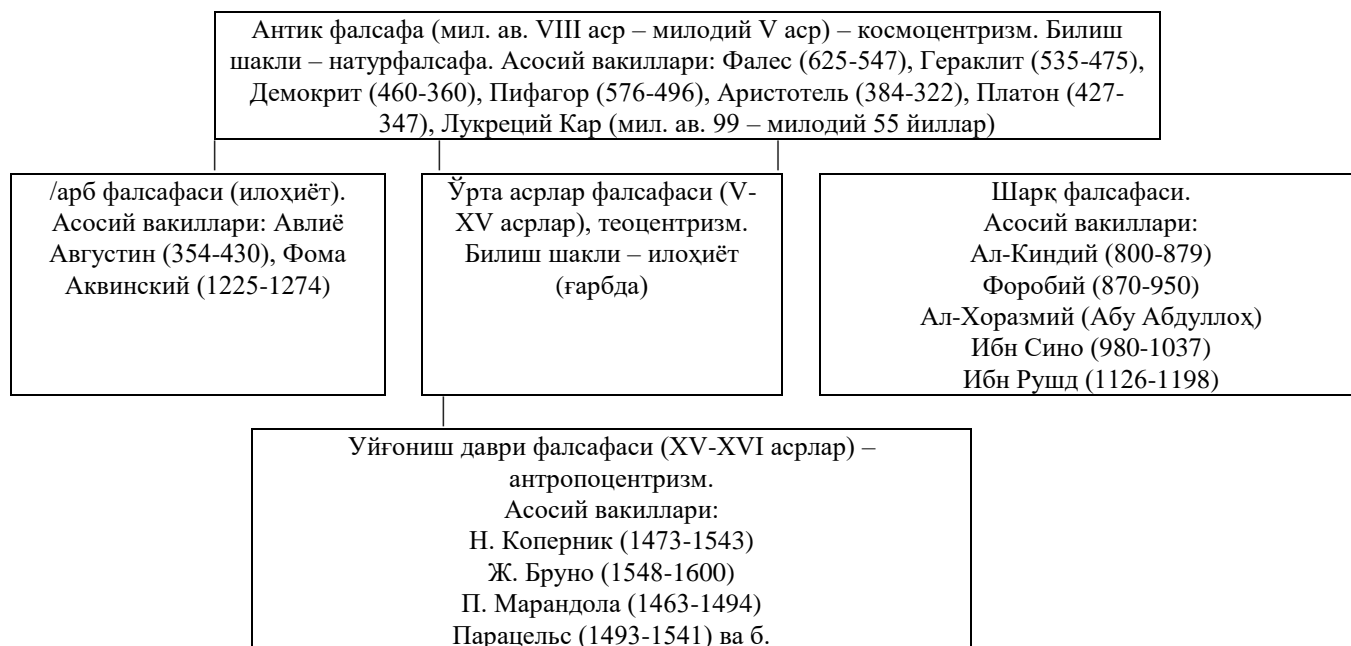
Худо ва табиатни қарама-қарши қўювчи христианча қарашларга зид ўларок, Уйғониш даври файласуфлари табиат ва Худони бир деб ҳисоблар (пантеизм) ёки гилозоизм – нафақат жонли, балки жонсиз табиат предметлари ҳам руҳга эга экани ҳақидаги таълимот нуқтаи назаридан фикр юритардилар.

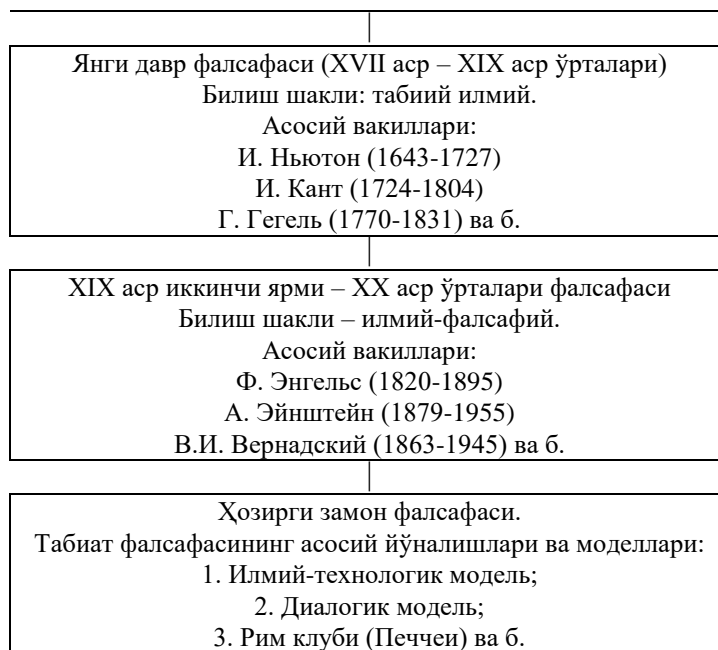
Янги даврда табиат ҳақида шундай қарашлар шаклландики, уларда инсон табиат ресурсларини ўзлаштириши ва уларни ўз манфаатларига тўла бўйсундириши мақсадида табиатни муфассал илмий таҳлил қилиш керак, деган ғоя илғари сурилди.

XX асрда олдинги қарашларга табиат моҳиятини тушунишга нисбатан мутлақо янғича ёндашувлар (ноосфера ҳақидаги таълимот, табиатга инсон муносабатининг ҳозирги замон диалогик модели шаклланишида илк қадамлар, ҳозирги замон фанининг интегратив-синергетик тенденциялари ва б.) қўшилганига қарамай, табиатга салбий муносабатнинг давом этиши инсониятни муқаррар тарзда дунё миқёсидаги муаммоларга рўпара қилди. Ушбу муаммолар орасида **экология** муаммоси биринчи ўринга чиқди.

12-схема

Табиат ҳақидаги фалсафий таълимот шаклланишининг асосий босқичлари

Кўриб турганимиздек, даставвал табиатнинг мавҳум талқини (натурфалсафа) тарзида амал қилган табиатнинг фалсафий масалалари кейинчалик табиат ҳақидаги фанлар тизимига (табиатшуносликка) айланди. Унда «табиат» тушунчасига уч нуқтаи назардан қаралади:

- бутун борлиқни ўзида мужассамлаштирган, ўзининг ранг-баранг шаклларида яхлит ривожланувчи система тарзида намоён бўлувчи Универсум (Олам) сифатида;

- инсон яшайдиган табиий муҳит, инсон ҳаётининг табиий шароитлари (жуғрофий муҳит, биосфера, гидросфера ва б.) мазмуни сифатида;

- инсон яшайдиган сунъий муҳит, яъни инсон яратган ўз ҳаётининг реал шароитлари сифатида. Бу «иккинчи табиат» - табиатда тайёр кўринишда мавжуд бўлган ва ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида артефактларга айлантирилладиган нарсалар мажмуидир.

6.2. Фаннинг вужудга келиши. Илмий инқилоблар

Уйғониш даврида табиий фанларнинг вужудга келиши антик ва ўрта аср фалсафаси табиий илмий тушунчаларининг ва шу давргача ўзлаштирилган илмий-техник билимларнинг ривожланишини ўз ичига олган узоқ муддатли жараён натижаси бўлди.

Астрономияда геоцентрик системадан (К.Птолемей) гелиоцентрик системага ўтилиши табиий фанларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Янги системага польшалик буюк астроном ва мутафаккир **Н.Коперник** асос солди. Илмий нуқтаи назардан гелиоцентризмнинг афзаллиги яққол намоён бўлади: астрономия ва умуман фан тарихида Олам ва унда инсоннинг ўрни ҳақидаги диний-теологик қарашларга қакшатқич зарба берилди. Бу табиий илмий билишнинг гносеологик негизида бурилиш ясади.

Табиий фанларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатган Уйғониш даврининг яна бир буюк мутафаккири астроном ва файласуф **Иоган Кеплер**дир. У Қуёш атрофида сайёралар ҳаракати қонунларини кашф этди, Коперникнинг астрономик моделига аниқлик киритди, сайёраларнинг орбиталари айланалар эмас, балки осмонда ўзгарувчи тезликда ҳаракатланадиган эллипслар эканини исботлаб берди.

Уйғониш даврининг атоқли намояндалари орасида **Николай Кузанский** (1401-1464), **Жордано Бруно** (1548-1600) ва **Галилео Галилей** (1564-1642)ни қайд этиб ўтиш керак. Улар табиатшуносликда инқилобий бурилишга замин яратдилар. Ушбу бурилиш буюк Ньютон ўша давр учун инқилобий аҳамиятга эга бўлган дунёнинг янги, табиий илмий манзарасини яратиши билан деярли бир вақтда бошланди.

Илмий инқилобларни ижтимоий инқилобларга ўхшатмаслик керак, чунки, ижтимоий инқилобдан фарқли ўлароқ, илмий инқилобга жамият ҳаётидаги инқирозлар эмас, балки янги илмий фактларнинг тушунтирилиши, янги билимнинг эски билим билан кураши ва ҳ.к. туртки беради. Илмий инқилоб бир неча ўн йилга чўзиладиган узоқ жараён ҳисобланади. У ижтимоий муносабатларда эмас, балки илмий омилларда туб ўзгаришлар содир бўлиши, парадигмалар ва илмий фикрлаш услублари ўзгариши билан тавсифланади.

Илмий инқилоб эскидан янгига ўтиш, илмий тафаккурнинг узлуксиз ҳаракатида ўзига хос танаффус даври ҳисобланади. Илмий инқилоб орқали бир парадигмадан бошқа парадигмага ўтилиши (Т.Кун) фан тараққиётининг энг умумий қонуниятидир.

Фаннинг ижтимоий институт ва мустақил билим тармоғи сифатида ривожланиш тарихида иккита сифат жиҳатидан ҳар хил босқич бўлиб, улар XVI-XVII асрлардаги илмий инқилоб ҳамда XIX ва XX асрлар чегарасида табиатшуносликдаги инқилоб деб таърифланади.

Биринчи илмий инқилобга фаннинг кейинги икки асрлик ривожланишини белгилаб берган, фаннинг янги ютуқлари дунёнинг умумий галилейча-ньютонча манзарасидан уйғун ўрин олган муҳим силжиш деб қараш мумкин.

Исаак Ньютон ижоди натурфалсафанинг мавҳум схемаларини узил-кесил дафн этди ва илмий билимнинг тараққиётида янги саҳифа очди.

Ньютон дунёнинг янги, ўз даври учун инқилобий манзарасини яратди, унинг механик негизини ташкил қилган асосий ғоялар, тушунчалар, принципларни таърифлаб берди. Бунда у механика асосларидан табиатнинг қолган барча ҳодисаларини келтириб чиқаришга ҳаракат қилди.

Ньютон яратган дунёнинг механик манзараси асосий мазмунини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- бутун дунё, Коинот (атомлардан тортиб инсонгача) абсолют замон ва маконда ҳаракатланадиган, тортишиш кучлари билан ўзаро боғлиқ бўлган, жисмдан жисмга бўшлиқ орқали бир лаҳзада ўтадиган бўлинмас ва ўзгармас зарралар чексиз миқдори йиғиндисидир (Ньютоннинг узоқ ҳаракатланиш принципи);

- ушбу принципга биноан, ҳар қандай ҳодисалар классик механика қонунлари билан қатъий белгиланади. Агар, П.Лаплас таъбири билан айтганда, «ҳар нарсага етадиган ақл» бўлганида, у барча ҳодисаларни олдиндан башорат қилган ва ҳисоблаган бўларди;

- дунёнинг механик манзарасида дунё моддадан иборат деб тавсифланади. Ушбу моддада атом элементар объект ҳисобланади, барча жисмлар мутлақо қаттиқ, бир хил, ўзгармас ва бўлинмас корпускулалар – атомлардан ташкил топади. «Жисм» ва «корпускула» тушунчалари механик жараёнларни тавсифловчи асосий тушунчалар ҳисобланади;

- атомлар ва жисмлар ҳаракати улар абсолют маконда абсолют вақт ўтиши билан жойдан-жойга ўтиши тарзида ифодаланади. Замон ва макон хоссалари ўзгармайдиган ва жисмларнинг ўзига боғлиқ бўлмаган ҳаракатланувчи жисмлар майдони деган ушбу концепция И.Ньютон яратган дунёнинг механик манзарасининг негизини ташкил этади.

Бундан хулоса шуки, кўриб чиқиладиган босқичда табиатшунослик механик хусусиятга эга бўлган, чунки табиатнинг барча жараёнларига классик механика нуқтаи назаридан қаралган. Шу тариқа янги фикрлаш услуби – механицизм вужудга келди. Унинг замирида дунёдаги барча жараёнларни механикага боғлаш мумкинлиги ҳақидаги ёндашув ётар эди. Шу боис XIX асрга келиб механика вазифалари ва амал қилиш соҳаси абадий ва мустақкам туюлган аниқ табиатшунослик билан айний деб эътироф этилди.

Яна бир буюк мутафаккир, «янги фалсафа» ва янги фан асосчиси, француз файласуфи ва математиги **Рене Декарт** (1596-1650) фалсафий тафаккур замирига аниқлик ёки бевосита, субъектив ҳақиқийлик принципини қўйишни таклиф қилди. Унинг фикрига кўра, илмий билим асосий ва бирдан-бир метод сифатида математикага таянадиган ягона система тарзида тузилиши лозим эди.

Янги даврнинг яна бир атоқли файласуфи, немис олими, математиги ва физиги **Готфрид Лейбниц** (1646-1716) XVII аср фалсафасига яқун ясади ва немис классик фалсафасига замин ҳозирлади. Монадалар (борлиқнинг бўлинмас биринчи элементлари) ҳақидаги таълимот муаллифи Лейбниц физик дунё фақат монадалар дунёсининг ҳиссий тугалланмаган ифодаси тарзида мавжуд бўлади, деб ҳисоблар эди. У илмий билимга катта аҳамият берди, анализ ва синтез ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқди, мантиқда етарли асослаш қонунини биринчи бўлиб таърифлаб берди.

Фаннинг кейинги ривожланиши жараёнида фан аста-секин Ньютон яратган дунёнинг механик манзараси билан қарама-қаршиликка кириша бошлади. Бунга фандаги уч буюк кашфиёт: хужайралар назарияси, энергиянинг сақланиш ва ўзгариш қонуни ҳамда **Ч.Дарвин** (1809-1882)нинг эволюцион назарияси замин ҳозирлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ньютон механикаси қонунлари табиатнинг универсал қонунлари ролини бажара олмаслиги аён бўлиб қолди. Бу ролга электромагнит ҳодисалар қонунлари даъвогар бўла бошлади. Дунёнинг электромагнит манзараси (Фарадей, Максвелл ва б.) яратилди. Аммо XIX аср охири – XX аср бошида модда тузилиши соҳасида янги экспериментал

кашфиётлар қилиниши натижасида дунёнинг электромагнит манзараси билан тажрибада аниқланган фактлар ўртасида жуда кўп зиддиятлар мавжудлиги аниқланди. Буни ўша даврдаги илмий кашфиётлар силсиласи тасдиқлади. 1895-1896 йилларда Рентген нури, радиоактивлик (Беккерель), радиий (Мари ва Пьер Кюри) ва б. кашф қилинди. 1897 йилда инглиз физиги Ж.Томпсон биринчи элементар зарра – электронни кашф қилди ва электронлар атомнинг таркибий қисмлари эканини тушунди.

1911 йилда инглиз физиги **Э.Резерфорд** атомлар ядрога, мусбат зарядли зарраларга эга эканини, улар атомларга қараганда жуда кичкина, аммо уларда атомнинг деярли бутун оғирлиги жамланганини аниқлади. У мусбат зарядли оғир ядро атрофида енгил электронлар айланади, деган атомнинг планетар моделини ишлаб чиқди, нейтрон мавжудлигини башорат қилди.

Немис физиги **М.Планк** 1900 йилда ҳаракат кванти (Планк ўзгармас катталиги)ни кашф қилди ва квантлар ғоясидан келиб чиқиб, нурланиш қонунини яратди. Бу қонун унинг номи билан аталди. Электромагнит нурланишнинг чиқиши ва ютилиши охириги порциялар (квантлар) билан белгиланувчи дискрет тарзда рўй бериши аниқланди. Планкнинг квант назарияси Максвеллнинг электродинамикаси билан тўқнашди. Материя ҳақида икки қарама-қарши тасаввур пайдо бўлди: ё материя мутлақо чексиз, ё у дискрет зарралардан ташкил топади. Мазкур кашфиётлар атом дунё тузилишининг охириги, дахлсиз «биринчи ғишти» деган қарашларни рад этди.

Шу муносабат билан физикада юзага келган «безовталиқ ва ташвиш»ни **Н.Бор** (1885-1962) янада кучайтирди. У Резерфорд ғояларига ва Планкнинг квант назариясига асосланиб, атомнинг ўз моделини таклиф қилди (1913). У электронлар ядро атрофида бир нечта турғун орбиталар бўйлаб айланади ва, электродинамика қонунларига зид равишда, энергия чиқармайди, деб тахмин қилди. Электронлар фақат бир орбитадан иккинчи орбитага сакрашда порциялар билан энергия чиқаради. Бунда электрон ядродан узоқроқ орбитага ўтганида атом энергияси кўпаяди ва аксинча. Резерфорд моделига муайян тузатиш ва кўшимчалар киритган Н.Бор модели атом физикаси тарихидан «Резерфорд-Бор атомнинг квант модели» номи билан ўрин олди.

Ушбу кашфиётлар «янги» атомистикага асос солди. Агар эски атомистика материя дискрет, узлукли тузилган ва бўлинмас зарралар – атомлардан ташкил топган, деган ғояга асосланган бўлса, юқорида зикр этилган кашфиётлардан кейин атом мураккаб тузилма, зарядланган элементар зарралар системаси экани англашилди. Ҳозирги замон атомистикаси материя тузилишида молекулалар, атомлар, элементар зарралар ва бошқа микрообъектлар ранг-баранглигини, уларнинг ўта мураккаблигини, бир шаклдан бошқа шаклга ўтиш қобилиятига эга эканлигини эътироф этади. Шу тариқа материя нафақат дискрет, балки узлуксиз ҳодиса тарзида ҳам намоён бўлади.

Замон ва маконнинг материя билан узлуксиз алоқасини ёритар экан, **А.Эйнштейн** ўз нисбийлик назариясини, Ньютон механикасидан фарқли ўлароқ, замон ва макон абсолют эмас, деган ғоя билан асослади. Замон ва макон материя, ҳаракат ва бир-бири билан уйғун алоқа қилади. Эйнштейн

нисбийлик назариясининг моҳиятини ҳамма тушунадиган тарзда шундай таърифлади: «Агар илгари Оламдан бутун материя йўқолса ҳам замон ва макон сақланиб қолган бўларди, деб ҳисоблаган бўлсалар, нисбийлик назарияси материя билан бирга замон ва макон ҳам йўқолган бўларди, деган фикрни илгари суради». Бунда тўрт ўлчовли замон – макон континуумида тортишиш кучлари мавжуд бўлмайди, унда ҳамма нарса ноевклид геометрияси нисбатларига бўйсунди.

Материя ҳаракатининг хусусиятларига (вақтнинг «секинла-шиши», маконнинг «қийшайиши»га) қараб, замон-макон хосса-ларининг белгиланиши классик физиканинг «абсолют» замон ва макон ҳақидаги қарашларининг чекланганлигини, уларни ҳаракат-ланувчи материядан ажратиш нотўғрилигини кўрсатди.

Ўз фундаментал кашфиёти муносабати билан Эйнштейн қуйидаги машҳур сўзларни айтган эди: «Мени кечир, Ньютон, сен яратган тушунчалар физик тафаккуримизда ҳозир ҳам амал қилмоқда, аммо биз ўзаро алоқаларни янада теранроқ тушунмоқчи бўлсак, мазкур тушунчаларни бевосита тажриба соҳасидан узоқ бўлган бошқа тушунчалар билан алмаштиришимизга тўғри келишини биламиз».

1924 йили яна бир йирик илмий кашфиёт қилинди. Француз физиги **Луи де Бройль** материя заррасига тўлқин хоссалари (узлуксизлик) ҳам, дискретлик (квантлик) ҳам хос, деган фикрни илгари сурди. Кейинчалик бу ғоя Шредингер, Гейзенберг, Бор ва бошқа назарийчи физикларнинг асарларида ўз тасдиғини топди. Бу де Бройль гипотезаси фундаментал физик назария – квант механикасига айланганини англатар эди.

Иккинчи илмий инқилоб ёки XIX ва XX асрлар чегарасида табиатшуносликда рўй берган инқилоб ўтган даврда табиий фанлар ривожланиши ва физикада амалга оширилган кашфиётларнинг қонуний натижаси бўлди. Мазкур кашфиётлар ўша давр олимларини анча шошириб қўйди. Буюк немис физиги **В.Гейзенберг** (1901-1976) нисбийлик назарияси ва квант механикаси кашф этилиши натижасида табиатшуносликда рўй берган инқирозни тавсифлар экан, айрим олимларнинг шошиб қолиши, бир томондан, физик фанларда қарор топган эскича қарашлардан воз кечишни истамаслик, иккинчи томондан эса, уларга таянишнинг имкони йўқлиги билан изоҳланар эди, деб қайд этади. «Физиклар шу пайтгача табиат майдонида мўлжал олишларига ёрдам берган барча тушунчалар уларга хизмат қилишдан бош тортди ва фақат жуда ноаниқ, мужмал маънода қўлланилиши мумкин эди»¹.

Элементлар зарралар табиати ҳақидаги масала юзасидан физик олимларнинг ташвишга тушиши сабабларини ёритар экан, Гейзенберг бу «аксарият тадқиқотчилар *фалсафага* (курсив бизники – муаллифлар) берилишни хоҳламаслиги билан изоҳланади. Амалда бу одамлар онгсиз тарзда

¹ Гейзенберг В. Шаги за горизонт. – М., 1987. – 256 б.

ёмон фалсафадан келиб чиқади ва унинг эскича қарашлари таъсирида нооқилона қўйилган масала атрофида ўралашиб қолади»².

Шунга ўхшаш фикрни бошқа буюк физик М.Борн ҳам қайд этади: назариётчи физикнинг иши «фалсафа билан чамбарчас боғлиқ. Фалсафий адабиётларни яхши билмаган назариётчи физикнинг иши беҳудадир»³.

Шундай ҳодиса фан тарихида XIX аср охири – XX аср бошларида рўй берди. Назариётчи олимлар ўз позитивистик қарашларига таяниб, сохта илмий ва эпистемологик хулосаларга келдилар.

Хуллас, физик (классик ва ноклассик) назарияларни табиат ҳақидаги фалсафий қарашларнинг яхлит тизими, яъни фалсафий дунёқараш ва методологик концепцияларсиз тузиш мумкин бўлмай қолди. Ушбу инқирозни фақат фандаги кашфиётларга янгича ёндашув ва янгича дунёқарашни ишлаб чиқиш йўли билан бартараф этиш мумкин эди. Буни буюк Эйнштейн шундай тавсифлайди: «Ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмида физикага янги инқилобий ғоялар кириб келди; улар механик ёндашувлардан фарқ қиладиган янгича фалсафий қарашларга йўл очди. Фарадей, Максвелл ва Герц эришган натижалар ҳозирги замон физикасининг ривожланишига, борлиқнинг янги манзарасини ҳосил қилувчи янги тушунчалар яратилишига олиб келди»¹.

Бошқача қилиб айтганда, дунёнинг ньютонча классик механистик манзараси XVI-XVIII асрлардаги фан ютуқларига асосланган бўлса, XIX ва XX асрлар чегарасида табиатшуносликда рўй берган инқилоб даврида фан классик механика қонунларининг универсаллигини рад этувчи термодинамика ва электродинамика назариялари таъсирида дунёнинг ноклассик манзарасини ишлаб чиқди.

Табиатшуносликда ушбу ғоялар кураши жараёнида файласуф ва физикларнинг бир қисми нисбийлик назарияси физик идеализмга асосланади ва шу туфайли илмий мазмунга эга эмас, деган баҳонада мазкур назариянинг муҳим илмий аҳамиятини рад этишга ҳаракат қилдилар. Кейинчалик бу тўғри фалсафий қоидалар янги физик назарияга баҳо беришга ноижодий, расмий ва юзаки тарзда қўлланилиши билан боғлиқ хато эканлиги аён бўлди.

Ушбу хато квант назариясини фалсафий тушуниш муаммосининг ечимида айниқса яққол кўзга ташланади. Унда, Бор-Гейзенберг ёндашувига кўра, математик образлар квант жараёнларининг моддий борлигини акс эттирмайди, балки ўлчаш орқали айрим физик катталиқларнинг муайян миқдорларини олиш мумкинлигини тахмин қилиш имконини беради.

Масаланинг бундай қўйилишига эътироз билдириб, А.Эйнштейн квант физикаси хулосаларининг физик ва фалсафий маъносини бундай тушуниш боши берк кўчага олиб киради, деб қайд этди. Унинг фикрига кўра, ўлчашдан олдин ҳам, кейин ҳам реал мавжуд бўладиган физик жараёнларни акс эттирувчи бошқа назария ишлаб чиқилиши керак эди. «Бутун табиатшунослик

² Ыша ерда. – 163 б.

³ Борн М. Физика в жизни моего поколения. – М., 1963. – 44 б.

¹ Эйнштейн А. Собрание научных трудов. В 4-х т. - М., 1967. – 136 б.

замирида, идрок этувчи субъектдан қатъи назар, ташқи дунёнинг мавжудлигига ишонч ётади»², деб қайд этади А.Эйнштейн.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, дунёнинг ҳозирги замон илмий манзарасининг эволюцияси дунёнинг классик манзарасидан ноклассик манзарасига ва ундан постклассик манзарасига ҳаракат демакдир.

6.3. Ҳозирги замон табиатшунослигининг ривожланишида фалсафа ролининг ортиши

Дунёнинг постклассик манзараси образи анча мураккаб ва зиддиятлидир. Агар олдинги босқичларда фан асосан борлиқнинг нисбатан тор, алоҳида парчасини тушуниб етишга қараб мўлжал олган бўлса, ҳозирги замон фани кўпроқ комплекс тадқиқот дастурлари, фанлараро илмий тадқиқотлар билан белгиланади. Ушбу дастурларнинг амалга оширилиши натижасида назарий ва экспериментал тадқиқотлар бир системага бирлаштирилмоқда.

XX аср ўрталарига келиб, фан тараққиёти узлуксиз, ҳужумкор хусусиятга эга, деган фикр шубҳа остига олинди ва табиий бир ҳол сифатида қабул қилинмай қўйилди. Зотан, ҳозирги замон фанида илмий парадигмалар, назариялар олдинги билимдан бевосита келтириб чиқарилиши мумкин эмас. XX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод қилган машҳур файласуф ва олим **И.Пригожин** таълимотига кўра, у ишлаб чиққан ҳозирги замон фанлари ривожланишининг шажарасимон тармоқланган графикаси шу билан тавсифланадики, уларнинг ривожланиш йўллари аввалбошдан ноаниқ бўлиб қолади. Бошқача қилиб айтганда, фанларнинг ривожланиши бир неча йўналишларнинг биридан бориши мумкин. Ушбу йўналиш кўпинча бирон-бир аҳамиятсиз омил (флуктуация) билан белгиланади.

Мураккаб системаларнинг ўз-ўзидан ташкил бўлиш ва ривожланиш назарияси – *синергетика* юқорида зикр этилган концепция билан муштаракдир. И.Пригожиннинг фанлар ривожланиши келажагининг ноаниқлиги ҳақидаги назарияси билан муайян даражада ўзаро нисбатга киришувчи синергетика ҳозирги замон фани ўзаро алоқаси хаос (тартибсизлик) орқали амалга ошириладиган жуда мураккаб уюшган системалар билан иш кўришидан келиб чиқади. Синергетика асосчиларидан бири Г.Хакен фикрига кўра, синергетик қарашнинг анъанавий қарашдан фарқи содда системаларни тадқиқ қилишдан мураккаб системаларни тадқиқ қилишга, ёпиқ системалардан очиқ системаларга, чизиклиликдан чизиксизликка, барқарорликдан беқарорликка ўтилишидан иборат. Бунда эволюционлик, ривожланиш қайтмас хусусиятга эга экани, кичик ҳодисалар ва ҳаракатлар ҳодисаларнинг умумий оқимига ҳал қилувчи таъсир кўрсатиши мумкинлиги муҳим фалсафий-методологик аҳамиятга эга. Бундан ташқари, синергетика ривожланиш йўлларининг ягоналигидан эмас, балки кўплигидан келиб чиқади. Ўз-ўзидан ташкил бўлишнинг барча даражаларида бифуркация (иккиланиш, тармоқланиш),

² Эйнштейн А., Инфельд Л. Эволюция физики. – М.. 1965. – 102 б.

флуктуация (вақтинчалик, тасодифий ўзгариш), чизиксизлик, қайтмаслик ва ҳ.к. тартиб манбаи бўлиб хизмат қилади.

Шу ўринда синергетика ғояларининг таърифланишига диалектика муайян даражада таъсир кўрсатганини қайд этиб ўтиш керак. Гарчи бу ҳақда ҳеч ким гапирмаса-да, буни И.Пригожин яхши эслади. У Гегелнинг табиат фалсафаси «ҳар бир даража ўзидан олдинги даража билан белгиланадиган иерархия мавжудлигини тасдиқлайди... Гегель системаси маълум маънода даврнинг асосий муаммоларига изчил фалсафий жавоб ҳисобланади»¹, деб қайд этади.

Ваҳоланки, давримизнинг айрим олимлари нафақат диалектика ва синергетика ўртасида ворисий алоқа мавжудлигини кўрмайдилар, балки диалектика даври ўтди, унинг ўрнини синергетика эгаллаши керак, деб ҳисоблайдилар. Ёки диалектикага синергетиканинг қисмларидан бири бўлиш «қисмати» ёзилади. Ушбу ёндашувга кўшилиб бўлмайди, чунки диалектика, ривожланиш умумий назарияси ва универсал метод сифатида, жаҳон фалсафий тафаккурининг улкан ютуғи бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. У фалсафий метод сифатида ҳозирги замон фанида бошқа умумилмий методлар (синергетика, системали ёндашув ва б.) билан бир қаторда муваффақият билан «ишлаш»да давом этмоқда.

Давримизнинг таниқли олимларидан бири М.Борн шуни алоҳида қайд этади. «Табиий илмий билишнинг ҳар бир босқичи ўз даврининг фалсафий системаси билан яқин алоқа қилади; табиатшунослик кузатиш фактлари билан, фалсафа – фикрлаш методлари билан таъминлайди»¹.

Шу билан бирга, XX асрнинг машҳур физиги В.Гейзенберг таъкидлаб ўтганидек, «...олим ҳеч қачон муайян бир таълимотга таянмаслиги, ҳеч қачон ўз фикрлаш методларини биргина фалсафа билан чекламаслиги керак»², ҳатто у айни даврда энг ишончли таълимот ёки метод бўлса ҳам.

Шунга ўхшаш фикрни буюк рус файласуфи ва тадқиқотчиси **В.И.Вернадский** ҳам қайд этади. Унинг фикрига кўра, биринчидан, фан ва фалсафа ҳар доим бир-бири билан яқин алоқада бўлади, иккинчидан, олим файласуф иши билан ҳисоблашмаслиги мумкин эмас, учинчидан, жуда кўп ҳар хил, мустақил, ранг-баранг, ўхшаш, бир-бирига зид фалсафий система ва концепциялар мавжудки, уларнинг бирини ҳақиқийлик мезонига кўра танлаш мантиқан мумкин эмас, чунки фалсафанинг кучи унинг ҳар хиллигидадир³.

Бундан хулоса шуки, ҳозирги замон фанида ҳам фалсафа олимга ўз тадқиқоти предметини кўриш имконини берувчи борлиқнинг муайян «моделлари»ни ишлаб чиқишда давом этмоқда.

Ҳозирги замон фанининг ривожланиши икки қарама-қарши жараён – дифференциация ва интеграциянинг диалектик ўзаро алоқаси билан тавсифланади.

¹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М., 1996.

¹ Борн М. Размышления и воспоминания физика. – М., 1977. – 79 б.

² Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М., 1989. – 85 б.

³ +аранг: Вернадский В.И. О науке. Т.1. – Дубна, 1997. – 407-411 б.

Ушбу жараёнга ҳозирги фанларнинг ўзаро алоқаси, матема-тиклаштириш ва компьютерлаштириш жараёнларининг чуқурла-шиши ва кенгайиши айниқса хосдир. Дунёнинг ҳозирги фалсафий манзараси (диний ва бошқа манзаралардан фарқли ўларок) универсал онтологик мўлжал сифатида физик, биологик ва бошқа дунёқарашлар ишлаб чиқилишининг шарти бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, ҳозирги замон табиий фанлари ва фалсафа бир-бири билан муттасил яқин алоқа қилади, бир мақсадни, айна бир тадқиқот объекти – борлиқ, табиатни ўрганишни кўзлайди. Ушбу тадқиқот объекти марказида инсон туради. У билишнинг субъекти ва объекти ҳисобланади. «Фан инсондан алоҳида мавжуд бўлмайди, у инсон томонидан яратилади. Ўзини қуршаган оламда муайян қонуниятларни топиб, инсон уларни муқаррар тарзда ўзига, ўзининг сўзига ва тафаккурига боғлайди»¹.

Сўзимизнинг якунида XX асрнинг охириги йигирма йилида намоён бўлган фалсафий ва илмий жараёнларнинг яна икки хусусиятига тўхталиб ўтмоқчимиз. Бу, биринчидан, XX асрнинг ўрталаридан бошлаб айниқса кучайган табиий ва ижтимоий фанларнинг яқинлашуви. Ушбу ҳолат нафақат илмий тадқиқотларнинг, балки ҳозирда постиндустриал жамиятга қадам қўяётган одамлар моддий ва қисман маънавий ҳаётининг ҳам ахборотлаштирилиши ва компьютерлаштирилиши даврида айниқса ёрқин намоён бўлмоқда. Яна бир хусусият ҳозирги замон фани ва техникасининг яқинлашиши ва жадал ривожланиши бўлиб, ушбу жараён XX асрнинг иккинчи ярмида фан-техника тараққиёти тарзида намоён бўлди.

Қисқача хулосалар

1. Билиш жараёнида инсоннинг дунёқараш шаклланади. Ўз шаклланишининг бир қанча босқичларидан ўтгач, дунёқараш мифологиядан дин орқали фалсафа ва фанга юксалади.

2. Фалсафий дунёқараш борлиқ ҳақидаги таълимот – онтология, билиш назарияси – гносеология, илмий билиш шаклланишининг фалсафаси – эпистемология каби таркибий қисмлардан ташкил топади.

3. Уйғониш даври ва Янги давр чегарасида фанлар мустақил ижтимоий институтга айланди.

4. Фан ривожланиши тарихида илмий билишнинг иккита сифат жиҳатидан ҳар хил босқичи: XVI-XVII асрлардаги илмий инқилоб ҳамда XIX ва XX аср чегарасида табиатшуносликда рўй берган инқилоб маълум.

5. Дунёнинг ҳозирги илмий манзараси квант-релятивистик қарашларга, илмий билишнинг универсал фалсафий методлари – диалектика ва синергетикага асосланади.

---

¹ Вернадский В.И. О науке. Т.1. – Дубна, 1997. – 149 б.

Асосий тушунчалар

Табиатшунослик – XVII-XVIII асрларда табиат, унинг ривожланиши ва ўзгариши ҳақидаги фанлар ва илмий билимлар йиғиндиси тарзида шаклланган таълимот.

Натурфалсафа - қадимда ва ўрта асрларда табиат ҳақидаги фалсафий таълимот, унинг мавҳум талқини.

Позитивизм – фан фалсафий принциплар ва қоидаларга боғлиқ эмас, деган қарашдан келиб чиқувчи фалсафий концепция (XIX аср 4-йилларида вужудга келган).

Парадигма – яхлитлик фалсафий концепцияси, жараёнлар ва ҳодисаларга ўзаро боғлиқ ва яхлит деб қараш.

Синергетика – табиат ва жамиятда мураккаб системалар ўз-ўзидан ташкил бўлиши ва ривожланиши ҳақидаги ҳозирги замон фалсафий назарияси.

Саволлар

1. Табиат деганда нима тушунилади?
2. Натурфалсафа ва табиатшуносликнинг бирлиги ва фарқини ёритиб беринг.
3. Табиатшунослик ўз тараққиётида қайси уч босқични босиб ўтади?
4. «Позитивизм» ва «неопозитивизм» тушунчаларининг моҳияти нимада?
5. Табиатшуносликдаги биринчи ва иккинчи илмий инқилобларнинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.

Адабиётлар

1. *Вернадский В.И.* Философские мўсли натуралиста. – М., 1988.
2. *Гейзенберг В.* Физика и философия. Часть и целое. – М., 1989.
3. *Карпов М.М.* Основнўе закономерности развития естествознания. – Р/Д, 1997.
4. *Карненко С.Х.* Концепция современного естествознания. Учебник. – М., 2004.
5. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – М., 1999.
6. Концепции самоорганизации: становление нового образа научного мўшления. – М., 1994.
7. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новўй диалог человека с природой. – М., 1986.
8. Философия природў: коэволюционная стратегия. – М., 1995.

7-МАВЗУ. ТЕХНИКА ФАЛСАФАСИ

7.1. Техника тушунчаси, унинг моҳияти ва ривожланиш босқичлари

Машҳур инглиз фантаст ёзувчиси Герберт Уэлс ҳикояларидан бирида машиналар исёни тўғрисида сўз юритилади. Ушбу исён натижасида одамларнинг бир қисми кириб ташланади, яна бир қисми эса кул қилинади.

Агар вайрон қилувчи кучи чексиз бўлган, тафаккури эса кўп жиҳатдан инсон тафаккурига яқинлашган электрон-кибернетик мосламалар яратилгани ва ва яратилаётганини эсласак, машиналарнинг кучи ва қудрати ҳақидаги ушбу фантастик ҳикоя ҳақиқатдан унча узоқ эмас. Шу муносабат билан табиий бир савол туғилади: ушбу машиналар инсонга фойда келтирадимми ёки зарарми? Мисол учун, атом ва водород бомбаси, барча табиий ва сунъий тўсиқлардан ошиб ўтиб, нишонни аниқ урадиган ракеталар ва бошқа шунга ўхшаш кашфиётларни эслайдиган бўлсак, уларни зудлик билан йўқ қилиш керак, деган фикр туғилади.

Аммо, техник кашфиётлар, чунончи, инсон оғирини енгил қиладиган уй-рўзгор асбобларидан бошлаб, биология, электро-техника, тиббиёт ва ҳ.к. соҳалардаги ажойиб техник кашфиётларгача одамларга қанчалик фойда келтиришини эсласак, беихтиёр инсоният даҳосига таҳсин айта бошлаймиз.

Шу нуқтаи назардан, ҳозирги замон техникаси юзининг бир томони яхшиликка, иккинчи томони эса – ёмонликка қараган Янус (икки юзли одам) образида намоён бўлиши мумкин.

Фалсафада шундай ходиса, хусусан, олдинги мавзуда сўз юритилган сциентизм ва антисциентизм ҳақидаги таълимотда акс эттирилган. Унга кўра, сциентизм ва антисциентизм (лот. *scientia* – фан ва нофан) давримизнинг бир-бирига қарама-қарши икки мўлжалидир. Агар сциентист фан ва техника ютуқларини олқишласа, баъзан унинг кўпгина салбий оқибатларига кўз юмса, антисциентист, фан-техника тараққиёти ва уруш хавфининг салбий оқибатларидан келиб чиқиб, фан ва техника эспансиясини чеклашни, одамларнинг анъанавий қадриятлари ва фаолият усулларини қайтаришни талаб қилади.

Шу муносабат билан техниканинг, шу жумладан ҳозирги замон фан-техника кашфиётларининг мазмуни ва моҳиятини фалсафий тушуниш кишилиқ тараққиёти жараёнларини билиш учун муайян қизиқиш уйғотади.

Техника (юн. *techné* – усталиқ, санъат) деганда, маълумки, инсон томонидан яратилган ишлаб чиқариш қуроллари, воситалари системаси, шунингдек усуллар ва амаллар, меҳнат жараёнини амалга ошириш маҳорати ва санъати тушунилади. Инсониятнинг кўп асрлик тажрибаси, табиатни билиш ва ўзгартириш усуллари ва методлари, маданият соҳасида эришилган барча ютуқлар техникада мужассамлашган. Техник воситаларнинг шакллари ва функцияларида инсоннинг табиатга таъсир кўрсатиш шакллари ва усуллари ўз аксини топган. Инсон танасидаги аъзоларнинг давоми ва кўп қарра кучайтирилган шакли бўлган техник қурилмалар, ўз навбатида, ўзларини

қўллаш усулларини инсонга қабул қилдиради: камондан ўқ узилади, болға билан миҳ қоқилади, миҳ суғургич ёрдамида эса у суғуриб олинади.

«Техника» тушунчасининг илдиэлари узок қадимга бориб тақалади. Қадимги юнонча «*techne*» сўзи анча кенг тушунилган, ҳунарманд кўникмасидан юксак санъат соҳасидаги маҳоратгача бўлган маъно доирасини қамраб олган. Деҳқончилик ва овчилик, денгизчилик ва табиблик, тўкимачилик ва аслаҳасозлик, театр санъати ва ҳ.к. «*techne*» соҳасига кирган. Юнон мутафаккирлари билиш ва инсон фаолиятининг бошқа турлари орасида «*techne*»нинг ўрнини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Аристотель ушбу тушунчани «Никомах ахлоқи» рисоласида кўриб чиқар экан, «*techne*» билан билимнинг бошқа турлари, чунончи: «*empeireia*» (тажрибада кўрилган билим) ва «*episteme*» (назарий билим) ўртасидаги фарққа эътиборни қаратади.

Фалсафанинг бош муаммоларидан бири бўлган техника фалсафаси инсон билимининг турли шакллари, биринчи навбатда – илмий ва техник билимларнинг ўзаро нисбати муаммосига мурожаат этишни назарда тутди.

Техника ва фан муносабатлари тарихий ривожланишининг таҳлили ушбу ҳодисани тушуниш йўларидан бири ҳисобланади. Бу ерда бир қанча босқичларни ажратиш мумкин. Биринчи босқич (тахминан 1660-1750 йиллар) Англиядаги Реставрация ва Европада абсолютизмнинг тарқалиши даврида бошланади. Бу XVIII асрдаги илмий инқилоб давридир. Шу даврда фан ва техника яқинлаша бошлади. Дунёнинг механик манзараси тарзидаги билишнинг механик принципи тушунтиришнинг универсал модели (намунаси) бўлиб хизмат қилди.

XVIII аср ўрталаридан XX аср бошигача давом этган иккинчи босқич - фан ва техниканинг институционал табақалашуви даври, улар нисбатан мустақил, эркин ривожланган давр. Шу босқичда фан ўз эркинлигини қўлга киритди, илмий қоидаларни назарий жиҳатдан кўриб чиқиш ва асослашнинг аҳамияти ошди. Техника соҳасида мустақил ўрганган буюк кашфиётчилар – Уатт, Ползунов, Эдисон ва б.нинг ижоди пешқадамлик қилди.

Кейинги индустриализация даврида техник кашфиётлар иқтисодий ишлаб чиқаришнинг муҳим таркибий қисмига айланди. Технологиянинг жўшқин хусусияти фанга бўлган талабни оширди, фан ва техника муносабатлари ривожланишининг учинчи босқичи – техниканинг «сциентификациялашуви» жараёнини бошлаб берди. XX асрда фан амалий мақсадларга йўналтирилди, кашфиётчилар мустақил тарзда ишлаб чиқишга қодир бўлмаган янги технологияларни яратди. Янги шароитда техник кашфиётлар техник муаммоларни ҳал қилишга илмий методни қўллаш воситасига айланди. Шу тариқа XX асрда фан ва техника билимларининг бирлашиши жараёни амалга ошди.

Объектив мавжуд бўлган нарсаларга йўналтирилган назарий билимдан фарқли ўларок, техник билимни «ишлаб чиқариладиган нарсалар ҳақидаги билим» деб таърифлаш мумкин. Техник билим предметини яратилаётган, шаклланиш, вужудга келиш жараёнида бўлган нарсалар ташкил этади.

Техник билим тажрибада кўрилган билим билан назарий билим ўртасида кўприк вазифасини бажаради. Техник билимда экспериментал маълумотлар, аниқ таърифланган масалалар, етарли даражада асосланган мулоҳазалар уйғун бирлашади.

Техник билимнинг ўзига хос хусусияти унинг ишлаб чиқариш ва яратишга йўналтирилганлигидир. Техник билимда ишлаб чиқариш жараёни объектни фикран яратиш, лойиҳа тузиш, конструкцияни ишлаб чиқиш босқичларини ўз ичига олади. Бу муҳим хусусият техник билимда инсон ва жамият мақсадларини амалга ошириш воситасини кўриш имконини беради.

Шундай қилиб, тарихнинг илк босқичларида техника сўзнинг ўз маъносида яхши ривожланмаган ва ишлаб чиқаришда жонли меҳнат етакчилик қилган бўлса, ҳозир ишлаб чиқариш маҳсулот бирлигига нисбатан меҳнат сарфлари умумий йиғиндисиди, қоида тариқасиди, моддийлаштирилган меҳнат пешқадамлик қилади. Бошқача қилиб айтганда, инсон ва техника бирлашишининг технологик усулида туб ўзгаришларни келтириб чиқарадиган функциялар инсондан техникага ўтиши техника тараққиётидаги тарихий босқичларни ажратиш мезони ҳисобланади.

7.2. Техника ва фан, уларнинг ўзаро алоқаси (фалсафий талқин қилишнинг баъзи бир масалалари)

Техника, меҳнат курагини қўллаш кўникмаси сифатида, инсон пайдо бўлганидан бери мавжуд. Ҳунармандчиликда, қурол-аслаҳани қўллашда, ғилдирак, курак, омов, ҳайвонлар кучи, елкан ва оловдан фойдаланишда оддий физик қонунларни билишга асосланган техника қадим замонлардан бери амал қилади. У инсоният тарихий хотирасига маълум барча замонларда топилади. Қадимнинг буюк маданиятларида юксак даражада ривожланган механика оғир юкларни ташиш, бинолар барпо этиш, йўллар ва кемалар қуриш, қамал ва мудофаа қурилмаларини яратиш имконини берган.

Аммо бу техника узоқ вақт инсон билими, маълумоти доирасида қолган. У инсон мускулининг кучи билан, ҳайвонлар, олов, шамол ва сув кучи ёрдамида ишлаб чиқарилган ва инсоннинг табиий муҳити доирасидан четга чиқмаган. Техника тараққиётида катта силжиш содир бўлган XVIII аср охиридан вазият бутунлай ўзгарди. Одамларнинг орзуларида асрлар мобайнида шаклланган техницистик, технократик дунёқараш XIX асрда амалга ошди. Истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган машиналар кашф этилди. Илгари ҳунарманд бажарган ишларни машина амалга ошира бошлади. Агар илгари юзта ишчи жуда катта меҳнат сарф қилиб, кунига бир неча минг дона шиша пуфлаган бўлса, энди бир нечта ишчи хизмат кўрсатадиган машина кунига 20 минг дона ва ундан кўпроқ шиша ишлаб чиқара бошлади.

Буғ двигателининг кашф этилиши техника тараққиётида муҳим бурилиш ясади (1776 й.); шундан кейин универсал двигатель – электромотор (динамомашина, 1867 й.) пайдо бўлди. Кўмирдан ва сув кучидан олинган энергиядан фойдаланила бошланди. Техника ҳолатини мингйилликлар

мобайнида белгилаб келган қадимги техникага ҳозирги замон энергетикаси қаршилик кўрсата бошлади. Олдинги механика инсон мускулининг ёки ҳайвоннинг кучи, тегирмонларни ҳаракатга келтирувчи шамол ёки сув кучи тарзидаги чекланган қудратга эга бўлган бўлса, энди инсон ундан минг баравар кўпроқ кучни қўлга киритди.

Техниканинг бундай ривожланишига табиий фанлар ўзининг ҳозирги даражасида имконият яратди. Улар керакли билимлар берди ва эски техника доирасида ақлга ҳам сиғмайдиган имкониятларни кашф этди. Янги техник борлиқнинг вужудга келишига унинг фан билан алоқасининг кучайиши замин ҳозирлади. У инсонга табиат устидан чексиз ҳукмронлик қилиш имконини берди.

Бугунги кунда фан ва техника органик ва ноорганик табиатга ўз ҳукмини ўтказмоқда. Ноорганик материя соҳасида бу қурилиш техникаси, электроника, иссиқлик техникаси, физик-кимёвий техника, энергетик техника ва технология ва ҳ.к. Органик табиат соҳасида эса, бу қишлоқ хўжалик техникаси, шунингдек техника предмети доирасига бутун биологияни киритиш имконини берувчи биотехнология.

Айни вақтда, фикрлаш, баҳслашиш, ўрганиш, хотира техникаси («мнемотехника»), рассомлик, мусиқий асбобларни чалиш техникаси, шунингдек одамларни, ишлаб чиқаришни, давлатни бошқариш техникаси ҳам мавжуд.

Шу боис ҳозирги талқинда «техника» сўзнинг кенг маъносида:

- эмпирия ва назарий билим ўртасида боғловчи бўғин вазифасини бажарувчи билим соҳаси;

- инсон фаолиятининг табиатни ўзгартиришга ва инсон эҳтиёжларига мувофиқ табиат устидан ҳукмронлик қилишга йўналтирилган (турли воситалар ва таомилларни ўз ичига олувчи) соҳаси;

- инсон фаолияти муайян турининг касбий хусусиятларини ташкил этувчи билим ва кўникмалар мажмуи, ушбу фаолият билан шуғулланувчи одамнинг маҳорати ва санъати демакдир.

Фалсафа ўз воситалари ёрдамида техниканинг аристотелча, янги европача, позитивистик, марксистик, мадания инқирози, антропологик, рус космизми, маънавий (В.Соловьев, Н.Бердяев), техник детерминизм, онтологик (М.Хайдеггер), сциентизм талқинларини тадқиқ қилади ва ажратади.

Аристотель концепцияси инсоннинг маданий ҳаёти шакллариغا нисбатан техника нейтралдир, деган асосий ғояни илгари суради. Бу ижодий фаолликнинг меҳнат қуроллари яшаш билан боғлиқ кичик соҳасидир. Техниканинг янги европача талқинида XVI-XVII асрларда жамият ҳаётида содир бўлган ўзгаришлар, хусусан, инсон ҳаётида техника ролининг ошиши (Ф.Бекон, Т.Гоббс), омилкор тафаккур техника янгиликларини талаб қилиши ўз аксини топди. Декартнинг фикрича, ушбу талаб фақат текшириш методи сифатидаги радикал иштибоҳ нуқтаи назаридан олдиндан таҳлил қилинган рационалистик анъана билан қондирилиши мумкин эди. Инсон тафаккурининг устуворлиги нафақат илмий методологиянинг, балки сиёсат, ижтимоий

муносабатлар, ишлаб чиқариш жабҳаларидаги фаолиятнинг ҳам негизига айланди. Техниканинг позитивистик ва марксистик концепциялари рационалистик методологияни янада муайянлаштирди. Позитивистик концепция (О.Кант) илмий оқилоналик абстракт (метафизик) оқилоналикдан устун деган ғояни илгари суради. Марксистик концепция эса оқилоналикка нафақат инсоннинг идеал нарсалар ҳақидаги қарашларни шакллантириш қобилиятини (идеал, модель, назария) балки унинг амалий оқилоналик шаклларида (ҳаракатларда) ифодаланишини ҳам кўриб чиқади. Техника бунда ижтимоий муносабатлар тизимининг нейтрал, лекин табиатни ўзгартиришда фаол унсури сифатида амал қилади (фан-техника тараққиёти).

XIX-XX асрлар маданий инқирози концепцияси техникани пессимистик талқин қилади. К. Ясперс, О.Шпенглер асарларида техника давлат машинасига инсоннинг бўйсундирилишига, техник цивилизациянинг вайронкор таъсирига қаршилик кўрсатиш қобилиятидан унинг маҳрум қилинишига имконият яратган асосий омиллардан бири деб тавсифланади. Х.Ортега-и-Гассет урбанизация оқибатларига, у маданиятга хавф солаётганига эътиборни қаратади.

Техник зиёлиларда туғилган техника асосларини фалсафий талқин қилиш эҳтиёжи антроплогик концепцияда ва техник (технологик) детерминизм концепциясида ўз ифодасини топди. Антроплогик концепцияга кўра, техника инсон аъзолари, унинг фикрлаш қобилиятининг табиий давомидир. Технологик детерминизм концепцияси техникани жадал ривожланувчи, нафақат ижтимоий муносабатларни, балки инсон табиатини ҳам ўзгартиришга қодир ўз қонуниятларига эга объектив борлиқ деб эътироф этишдан келиб чиқади.

Рус космизми концепцияси (Н.Федоров, К.Циолковский ва б.) космотехник дунёга инсон ҳаётининг истиқболи деб қарайди (космоснинг фаол ўзлаштирилиши). Маънавий концепция (В.Соловьев, Н.Бердяев) инсонни техника қаршисида ўз маънавиятини қўлга олишга, маданиятда эркинлик, масъулият ва ташкил этишнинг янги қадриятларини ишлаб чиқишга чақиради. Онтологик концепция (М.Хайдеггер) нафақат дунёқараш функциясини, балки Европа онгининг асосий муҳим мўлжалларини шакллантириш механизмларини қайта кўриш зарурияти билан боғлиқ танқидий (изланиш) функциясини ҳам ўз ичига олади. Техника муносабати билан маданий қадриятлар ва мўлжалларнинг ўзгариши онтологияга ҳам, гносеологияга ҳам тааллуқли. Онтологик муаммолар техника ҳодисаси жараён сифатида тадқиқ қилиниши билан боғлиқ. Гносеологик муаммолар техника инсонга ўз-ўзини нафақат кичик тизим сифатида, балки ҳозирги замон ҳисобловчи тафаккурининг ўзига хос хусусияти сифатида ҳам намоён этади, деган ғоя билан белгиланади. Гносеология онтологиянинг янги майдони – онгни аниқлайди. Унда техника оламининг асосий муаммолари жамланган.

Системали ёндашув ҳозирги замон техникасига элементлари ўзаро боғлиқ бўлган мураккаб система деб қараш имконини беради. Ушбу элементлардан қуйидагиларни қайд этиш мумкин: ахборот технологиялари (ахборотни масофадан қатъи назар қабул қилиш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш);

машиналар, технологияларнинг ишлаб чиқариш комплекслари: тармоқланган система (сув, газ ва нефть қувурлари, электр узатиш тармоқлари); транспорт; тиббий технологиялар; ҳарбий техника ва технологиялар; таълим тизимидаги техника; маиший техника; илмий (изланишлар учун мўлжалланган) техника; туризм ва дам олиш билан боғлиқ техника. Техник кичик тизимларнинг ҳар бири инсоннинг иштирокини тақозо этади (ижод, кашфиёт, ташкил этиш, бошқариш, молиялаштириш ва ҳ.к.). Техника вақтга бўйсунди. Бу унинг ривожланишида жуда кўп муаммолар туғдиради. Муаммолар кўпинча инсоннинг машина билан мулоқоти (алоқаси) жараёнида юзага келади. Умумбашарий ўлчовда техника қудратли кучга айланди, аммо айрим минтақавий маданиятлар учун у ҳануз мувофиқ тарзда идрок этилмаган бойлик бўлиб қолмоқдаки, бу сиёсий кескинликларни бартараф этиш, иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда қўшимча қийинчиликлар туғдирмоқда.

Фан ва техника узоқ вақт анча секин ва нисбатан мувозий, бир-бирдан мустақил ривожланди. Техника ўз ривожланишида асосан эмпирик тажриба усуллари, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ҳунармандчилик санъати сирларини такомиллаштиришга таянди. Ўз навбатида, фан, қоида тарикасида, ишлаб чиқариш эҳтиёжларидан мустақил тарзда, ўз ички мантиғига бўйсунган ҳолда ривожланди. Тўғри, амалий эҳтиёжлар билан илмий билимларнинг узвий алоқаси ўша даврда ҳам ҳарбий санъатнинг ривожланиши соҳасида муайян даражада намоён бўлди. Аммо ушбу алоқа шунинг ўзи билангина чекланди.

Бироқ, XVI асрдаёқ техник ва илмий билимларнинг яқинлашуви кўзга ташланди. Ушбу жараён XVIII-XIX асрларда сезиларли даражада кучайди. Савдо, денгизчилик, мануфактура ишлаб чиқариши эҳтиёжлари бир қанча амалий, ишлаб чиқариш масалаларининг назарий ва экспериментал ечимини талаб қилди. Ишлаб чиқариш кучларини эски заминда ривожлантириш мумкин бўлмай қолди. Тўғри, техника, моддийлашган билим сифатида, илмий билиш натижаларини муайян даражада ўз ичига олар эди. Шу маънода ҳам техниканинг ривожланиши аввалбошданок фаннинг ривожланишини ҳам назарда тутарди. Аммо машинали ишлаб чиқаришга ўтилганидан кейингина фан натижаларидан техникани ривожлантириш учун фойдаланиш мақсадида фанни ривожлантириш мустақил вазифа қилиб қўйилди.

Фан-техника тараққиёти умумий жараёнида меҳнат унумдорлиги кескин ошишига олиб келувчи ишлаб чиқариш кучларининг сифат жиҳатидан ўзгариши билан боғлиқ муҳим босқичларни ажратиш мумкин. Биринчи босқич ишлаб чиқаришнинг механизациялашуви босқичи бўлиб, у инсонни оғир жисмоний меҳнатдан халос қилди ва меҳнат унумдорлигини бир неча баравар оширди. Иккинчи босқич автоматлаштириш жараёни бўлиб, у автоматика, электроника, ҳисоблаш техникаси соҳасида эришилган илмий ютуқлар билан боғлиқ. Ушбу босқич автоматлаштиришнинг олий шакллари – цехлар, заводларни автоматлаштиришга ўтиш, меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятини яратди.

Фан-техника инқилобининг янги – учинчи босқичи микроэлектроника, информатика, биотехнологиянинг жадал ривожланиши, робототехниканинг

яратилиши, оммавий компьютерлаштириш ва ҳ.к. билан боғлиқ. Ушбу босқичда фан-техника тараққиёти физика, математика, кимё, биология каби фундаментал фанларнинг, шунингдек билимнинг турли соҳалари туташган жойда вужудга келган фанлар, чунончи: биотехнология, ирсий инженерия ва ҳужайралар инженерияси ютуқлари билан ишлаб чиқаришнинг яқин иттифоқи билан белгиланади. Ҳозирги замон фан-техника тараққиёти фанни бевосита ишлаб чиқариш кучига айлантириш орқали ишлаб чиқариш кучларини сифат жиҳатидан ўзгартиришни назарда тутаяди. Бу нимани англатади? Бу шуни англатадики, биринчидан, илмий билимлар ишлаб чиқаришда банд бўлган деярли ҳар бир кишининг ажралмас таркибий қисмига айланади; иккинчидан, ишлаб чиқариш, технологик жараёнлар (айниқса, бошқаришнинг автоматик системалари ишлайдиган жойларда) фақат фан асосида бошқарилиши мумкин; учинчидан, илмий-тадқиқот ва конструкторлик фаолияти ишлаб чиқариш жараёни таркибидан унинг бевосита бўғини сифатида ўрин олади. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш фаннинг амалий-технологик қўлланилиши соҳасига айланади.

Фан фақат техниканинг ишлаб чиқариш кучлари таркибий қисмларидан бири сифатида риводланишига имконият яратаётгани йўқ. Маълумки, асосий ишлаб чиқарувчи куч инсон ҳисобланади. Шу боис, фаннинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши тўғрисида сўз юритилганида, нафақат техник ва табиий фанлар, балки инсон моддий ишлаб чиқариш соҳасида онгли тарзда, ижодий иштирок этиши учун зарур бўлган унинг бутун маънавий дунёси шаклланиши ва такомиллашувига бевосита таъсир кўрсатувчи ижтимоий фанлар ҳам назарда тутилади. Инсоннинг техник саводхонлигини ошириш унинг маънавий қиёфасини такомиллаштиришни ҳам назарда тутаяди. Инсоннинг маънавий қиёфаси кўп жиҳатдан фалсафа, маънавий маданият таъсирида шаклланади.

Бинобарин, ҳозирги замон фан-техника тараққиёти ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишидаги тубдан қайта қуриш демак, унинг асосий жиҳатлари эса – фаннинг ишлаб чиқаришнинг етакчи кучига айланиши, автоматик бошқаришнинг жорий этилиши, ишлаб чиқариш технологик методларининг ва уни ташкил этиш шакллариининг ўзгариши.

Фан-техника тараққиётининг ижтимоий, иқтисодий ва экологик оқибатлари сўнгги йилларда /арба ҳар хил технократик назариялар пайдо бўлишига туртки берди. Уларнинг моҳияти асосан ҳаётнинг ялпи техникалашуви барча ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга қодир, деган ғоя билан боғлиқ.

Технократизм мафкурасининг гносеологик илдизлари позитивизм фалсафасига бориб тақалади. Маълумки, позитивистлар ўз хулосаларини табиий ва техник фанларда олинган эмпирик маълумотлар асосида чиқаради, уларнинг фалсафий негизини эса сциентизм ташкил этади.

«Ахборот инқилоби», постиндустриал, технотрон, информацион ва бошқа шунга ўхшаш жамиятлар қуриш тарафдорларининг концепциялари фан ва

техниканинг жамиятни сифат жиҳатидан ўзгартириш имкониятлари кенг эканлигини эътироф этишга асосланади.

Ушбу концепция сўнги йилларда америкалик социолог Д.Белл, француз файласуфи ва социологи Р.Арон, америкалик машҳур социолог ва сиёсий арбоб З.Бжезинский, америкалик тарихчи ва социолог Г.Кан, америкалик социолог ва иқтисодчи У.Ростоу ва бошқаларнинг тадқиқотлари ва асарларида айниқса мукаммал ишлаб чиқилди.

Уларнинг кенг тарқалган «постиндуриал» ёки «технологик» жамият концепцияларига кўра, келажакда жамиятни фан ва техника ташкилотчилари (менежерлар) бошқаради, жамият ҳаёти ривожланишининг ҳал қилувчи омили эса илмий марказлар бўлади. Бу ерда техника ва фан ролининг мутлақлаштирилиши, ошириб юборилиши яққол сезилади. Маълумки, мураккаб сиёсий муаммоларни фан ҳам, техника ҳам ўз ҳолича ҳал қила олмайди. Шунинг учун керакки, техника ишлаб чиқариш кучларининг бир қисми ҳисобланади. Ушбу концепция тарафдорлари жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи инсон эканини бутунлай назарда қочирадилар.

Фикримизга мисол тариқасида америкалик таниқли файласуф, социолог ва публицист, «ўта индустриал цивилизация» ғояси муаллифларидан бири О.Тоффлер (1928 й. туғилган) ижодига тўхталамиз.

Унинг ғоялари «Учинчи тўлқин» ва «Олдиндан билиш ва башорат қилиш» китобларида айниқса ёрқин ифодаланган. Ушбу асарларида О.Тоффлер келажак жамиятининг шаклланишини индустриал цивилизациядан олдинги замонга, лекин янги технологик асосда қайтиш деб тушунади. Тарихга узлуксиз тўлқинли ҳаракат деб қараб, О.Тоффлер келгуси дунёнинг ўзига хос хусусиятларини, чунончи, унинг иқтисодий негизини электроника ва ЭҲМ, космик ишлаб чиқариш, океан туби бойликларидан фойдаланиш ва биология ташкил қилишини қайд этади. Аграр инқилоб (биринчи тўлқин) ва саноат инқилоби (иккинчи тўлқин) ўрнига келадиган «учинчи тўлқин» ана шудир.

Д.Беллда биз техника фалсафасининг анча мураккаброқ вариантга дуч келамиз. Ҳозирги ялпи компьютерлаштиришга «рўй бераётган техник инқилоб рамзи ва ифодаси» деб қараб, америкалик файласуф унда шаклланаётган «постиндустриал» жамият шакл-шамойилларини кўради. Унда «асосий белгилар» – моддийлик (яъни ишлаб чиқариш соҳаси) ва маънавият (маданий институтлар соҳаси) ички қарама-қаршиликка эга бўладики, бунда Белл «ахборот» жамиятининг парчаланиши хавфини кўради.

Сўнги йилларда бунга қарама-қарши концепция – технофобия, яъни техниканинг барча соҳаларни қамраб олишидан қўрқиш концепцияси ҳам тарқалмоқда. Инсон фан-техника тараққиёти исканжасида ўзини ожиз қўғирчокдай ҳис қилади. Шу нуқтаи назардан фан-техника тараққиёти шу қадар кенг кўлам касб этмоқдаки, жамият назорати остидан чиқиши ва цивилизацияни вайрон қиладиган кучга айланиши, инсон яшайдиган муҳит – табиатга ва инсоннинг ўзига катта зиён етказиши мумкин. Бу бутун инсониятни ташвишга солмоқда, чунки қайтариб бўлмайдиган даҳшатли куч хусусиятини

касб этмоқда. Фалсафанинг ушбу концепцияси антисциентизм таълимотида ўз ифодасини топган.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, бир қанча илмий, илмий-техник, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа тадқиқотлар ва таълимотларда фан-техника тараққиётининг ҳозирги босқичи ҳар хил талқин қилинади. Турли назарий системаларда у ҳар хил номланади. Масалан, марксистик терминологияда ва айрим ғарб олимлари терминологиясида – «фан-техника инқилоби», О.Тоффлернинг цивилизацион типологияси бўйича – «ижтимоий-техник инқилоб». Кўпинча у ахборот-компьютер ва ахборот-экологик инқилоб деб номланади, электрон-компьютер ва биотехнологик технологияларнинг яратилиши ва тарқалиши унинг ички ўзагини ташкил этади. Янги цивилизация, шартли қилиб айтганда, «постиндустриал жамият», «ахборот жамияти», «ахборот-экологик жамияти» ушбу инқилоб натижаси бўлиши мумкин.

Шакл-шамойиллари эндигина намоён бўлаётган жамият шу билан тавсифланадики, унда ахборот ва билимлар алоҳида, муҳим ўрин эгаллайди. Ҳозирнинг ўзидаёқ энг ривожланган мамлакатларда саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг асосий соҳалари, алоқа ва коммуникациялар, маиший хизмат кўрсатиш, дам олиш, таълим ва маънавий ҳаёт асосан техника ютуқларига таянмоқда, уларга фан тобора чуқурроқ кириб бормоқда. Билимларни излаш, яратиш, ўстириш ва сақлаш, уларнинг маъносини ўзгартириш, кўпайтириш ва тарқатиш одамлар фаолиятида тобора кўпроқ ўрин эгалламоқда. Ахборот ноёб маҳсул ва асосий товарга айланиб бормоқда.

Ушбу ҳолат «ахборот» тушунчасининг ўзига синчиклаб назар ташлашга даъват этмоқда. Яқиндагина ахборот деганда шунчаки маълумот узатиш тушунилар эди. Сўнгги ўнйилликларда кибернетик тараққиёт таъсирида ушбу тушунча қайта кўрилди ва чуқурлашиб борди. Бугунги кунда у англаб етилмаган нарсалар ва ҳодисалар устида изланаётган тадқиқотчиларни ҳамда ишлаб чиқариш ва ижтимоий ҳаётни бошқариш жараёнлари тепасида турган шахсларни «озиклантирувчи» муайян субстанция сифатида талқин қилинмоқда.

Сўнгги йилларда вужудга келган айрим концепцияларда ахборот масофа ва ҳаракат билан бир қаторга қўйилмоқда. Уларда ахборотлилик бутун Универсумнинг ва унинг ҳар бир таркибий қисмининг хоссаси деб талқин қилинмоқда. Аксарият ҳолларда кўпгина муаллифларда ахборот акс эттирилган ранг-баранглик, ноаниқликнинг бартараф этилиши, энтропиянинг рад этилиши, ранг-барангликнинг ифодаланиши, структуралар мураккаблиги ўлчови, танлаш эҳтимоли ва ҳ.к. деб тушунилмоқда.

7.3. Техника ва ҳозирги замон

Ҳозирги дунёда техниканинг иккиёқлама хусусияти айниқса кескин намоён бўлмоқда. Бир томондан, инсоният ривожланишини техникасиз тасаввур қилиш мумкин эмас, иккинчи томондан эса, техника салбий, ҳатто фожиали оқибатларга олиб келишга қодир қудратли кучдир. Техниканинг

ноокилона ривожланиши шунга олиб келадики, техника тараққиёти ютуқлари мураккаб муаммоларни келтириб чиқаради. Ишлаб чиқаришда инсоннинг ишчи кучи вазифасини бажарган, шу тариха унумдорликни оширган ҳолда, техника иш билан таъминлаш ва ишсизлик муаммоларини кескинлаштирмоқда; турар жой шинамлиги бугунги кунда одамлар тарқоқлигини кучайтирмоқда; шахсий транспорт ёрдамида эришиладиган қулайлик шовқиннинг кучайишига, шаҳарлар ўз бетакрор қиёфасини йўқотишига, табиатнинг ифлосланишига олиб келмоқда.

XX аср охири - XXI аср бошидаги юксак технологиялар (электроника, информатика, космик ишлаб чиқариш, биотехнология ва б.) ишлаб чиқаришни мутлақо янги даражага олиб чиқмоқда. Улар ёрдамида дунё ўзининг яқин келажагига назар ташламоқда. Дарҳақиқат, ушбу технологияларнинг яратилишини инқилоб, яъни ишлаб чиқариш фаолияти асосларида, инсоният ва табиат муносабатларида туб сифат ўзгаришларининг содир бўлиши деб тавсифлаш мумкин.

Инқилобий ўзгаришлар босқичига кирган ишлаб чиқаришлар ўз қиёфасини бутунлай ўзгартирмоқда. Неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасининг ўзаро нисбати сўнгги зикр этилган соҳа фойдасига ўзгармоқда. Оғир саноатнинг салмоғи камаймоқда, унинг йириклашуви, диверсификацияси (ранг-барангликнинг кўпайиши) содир бўлмоқда. Қатъий вертикал тузилмалар ўрнини ҳудудий тарқалган ишлаб чиқариш тармоқлари эгалламоқда. Интеллектуал фаолият ҳар томонлама «технологиялаштирилмоқда». Компьютер технологияси фикрлаш фаолияти имкониятини кенгайтирмоқда, ижодий парвозлар учун замин яратмоқда.

Фундаментал билимларга асосланган оммавий таълим аҳамияти ошмоқда. Таълим соҳасига эътибор бермайдиган, фанга орқа ўгирган мамлакат инқирозга маҳкумдир. Узоқни кўрадиган иқтисодчилар «инсон капитали» аҳамиятини тушуниб етганларига анча бўлган. Бинобарин, инсонга «жойлаштирилган» маблағлар жуда катта самара беради. Иқтисодиёт, экология ва умуман инсон ҳаётининг келажаги энг аввало унинг тафаккури ва маънавий қиёфаси билан белгиланади.

Ахборот-компьютер инқилоби чуқур ижтимоий ўзгаришларга замин ҳозирлайди. У ижтимоий яхлитликнинг барча қаватларини, чунончи: ижтимоий тузилиш, хўжалик ҳаёти ва меҳнат, сиёсат ва таълим жабҳаларини қамраб олади. XIX асрга ёки XX асрнинг биринчи ярмига хос бўлган ижтимоий тузилмалар ҳақидаги анъанавий ҳодисалар ўтмишга чекинса керак. Ҳозирдаёқ саноат ишлаб чиқаришида «кўк ёқалилар» (ишчилар) сонининг камайишига олиб келаётган жараёнлар содир бўлмоқда. Айни вақтда, «оқ ёқалилар» (мутахассислар) ва «темир ёқалилар» (роботлар) сони тобора кўпайиб бораётир. Ўта юқори малакали ходимлар янги қатлами вужудга келмоқда. О.Тоффлер уни «когнетариат» деб номлади.

Жамиятнинг маънавий-маданий ҳаёти ҳам жиддий ўзгариши керак. Ахборот технологияси маданий ўзгариш ва янгиланиш жараёнларини янада кучайтиради. У қарама-қаршилик ва тўқнашувларни ҳам келтириб чиқаради.

Шахсий фойдаланиладиган электрон воситалар ҳар кимга ўзи хоҳлаган ахборотни олиш имконини беради. Бу оммавий маданиятнинг, таълим тизимининг хусусиятини ўзгартиради, ҳар бир муайян шахснинг дунёқарашини кенгайтиради. Маданиятдаги икки қарама-қарши жараён: массивикация ва демассивикация ўзаро қўшилиб, жуда кўп кутилмаган тўқнашувлар ва имкониятларни келтириб чиқаради, маданиятни сифат жиҳатидан янги даражага кўтаради.

Ниҳоят, ахборот инқилоби инсоннинг ўзига, унинг турмуш тарзи, касб-кори, ўзини ҳис қилишига жиддий таъсир кўрсатади. Табиийки, жамиятнинг демократлашуви, маънавий муҳитнинг инсонпарварлашувига кўп нарса боғлиқ бўлади. Шунга қарамай, оммавий билимлар банклари тузилиши, ахборот эпистемология-сининг вужудга келиши интеллектуал фаолият хусусиятига таъсир кўрсатади деб ўйлаймиз.

Компьютерлаштириш билан бир вақтда ҳаётга борлиқнинг янги тури – «виртуал борлиқ», сунъий тарзда яратилган, ҳақиқийдек муомала қилиш мумкин бўлган сохта муҳит ҳам кириб келмоқда. Ушбу янги технологик муҳит инсон руҳиятига кучли (ва ҳозирча оқибатини олдиндан айтиб бўлмайдиган) таъсир кўрсатмоқда. Бугунги кунда мазкур истиқбол хусусан компьютер ўйинлари маньяклари ва «виртуал борлиқ»қа экстатик даражада берилганлик ҳодисаларида намоён бўлмоқда.

Келажак жамиятини компьютер технологияси замирида вужудга келадиган ахборот жамияти деб тавсифлар эканмиз, бунга бир муҳим қўшимча қилиш керак, деб ўйлаймиз. Айрим тадқиқотчилар (масалан, А.Д.Урсул) қайд этиб ўтганидек, ушбу жамият нафақат информатив, балки экологик бўлиши ҳам керак. Постиндустриал жамиятда ахборот муаммолари биринчи ўринга чиқиши «жамият - табиат» муносабатларидаги барча масалаларни зал қилмайди. Дунё миқёсида таҳдид солаётган экологик инқироз жамият инсоният ва унинг табиий-экологик муҳити оқилона нисбатига эришиш томонга юз буришини қаттиқ тақозо этади. Ишлаб чиқариш табиат учун хавфсиз бўлиши керак. Акс ҳолда биз ўзимиз яшаётган табиий муҳитни ўзимиз ҳалокатга учратишимиз мумкин.

Қисқача хулосалар

1. Ҳозирги цивилизация – жамият тараққиёти учинчи тўлқини цивилизацияси фан-техника тараққиёти ютуқларига асосланган постиндустриал ахборот жамиятини вужудга келтирмоқда. Бунда фан ва техника синтези бутун инсоният ҳаётининг сифати ва турмуш даражаси жиддий ўзгаришига олиб келади.

2. Хунармандчилик, усталик, ишлаб чиқариш (*techne*), тажрибада кўрилган билим (*emperia*) ва назарий билимлар (*episteme*)ни фалсафий таққослаш антик даврга, Аристотель ғояларига бориб тақалади.

3. Механика ва техника тараққиёти XVIII асрда фанда ва эпистемологияда оламнинг универсал модели – дунёнинг механик манзараси узил-кесил шаклланишига олиб келди.

4. Техниканинг жадал ривожланиши, унинг ютуқлари кундалик ҳаётга татбиқ этилиши иқтисодий ва индустриал тараққиёт, машинали ишлаб чиқариш ва бозор муносабатларининг ривожланиши ҳамда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат билан боғлиқ.

5. Ҳозирги замон фан фалсафаси ва эпистемологиясида системали ёндашув техникага ўзаро боғлиқ элементларнинг мураккаб тузилган, ўз-ўзидан ривожланувчи система деб қараш имконини беради. Ушбу системанинг ривожланиши ижтимоий тараққиёт эҳтиёжлари билан белгиланади.

Асосий тушунчалар

Техника – инсон томонидан яратиладиган, унинг яшаши ва ишлаши учун зарур бўлган предметлар системаси.

Техник билимлар – илгари маълум бўлмаган нарса ёки ҳодисага қаратилган билимлар.

Фан-техника тараққиёти – фан ва техниканинг бирлашиши билан тавсифланадиган ишлаб чиқариш кучларининг сифат жиҳатидан ривожланиши.

Ахборот жамияти – жамият тараққиёти негизи сифатида асосан ахборотдан фойдаланишга асосланган келажак жамияти.

Технофобия – инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча жабҳаларини техника тўлиқ қамраб олишидан қўрқиш.

Саволлар

1. Техника нима?
2. «Сциентизм» ва «антисциентизм» тушунчалари нимани англатади?
3. Техника тараққиётида қадимдан то ҳозирги кунгача қандай ўзгаришлар содир бўлган?
4. Ҳозирги шароитда инсон ва техниканинг ўзаро нисбати қандай намоён бўлмоқда?
5. Сизнингча, инсониятнинг келгуси ривожланишида техника қандай рол ўйнайди?

Адабиётлар

1. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.
2. *Егоров В.С.* Философия открито́го мира. – Москва, Воронеж, 2002.
3. *Канке В.А.* Философия: Учебник. – М., 2004.
4. *Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – М., 1999.
5. *Кулешов В.Ч., Латўпова Н.Д.* Наука, техника, человек. Справочник. – М., 1990.

6. *Лешкевич Т.Г.* Философия. Учеб. пос. – М., 2004.
7. *Медоуз Д.* Пределу́ роста. – М., 1991.
8. Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.
9. *Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А.* Философия науки и техники. – М., 1995.

8-МАВЗУ. ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ФАЛСАФАСИ (фалсафий-экологик жиҳати)

8.1. Глобал муаммолар фалсафий таҳлил объекти сифатида

XX аср охирида рўй берган, ўз аҳамияти ва оқибатларига кўра оламшумул бўлган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий инқирозлар, фан-техника тараққиётининг интенсив ривожланиши инсоният олдига бир қанча масалаларни қўйди. Унинг кейинги тақдири, яхлит инсон организми сифатида яшаб қолиши ана шу масалаларнинг ҳал қилинишига боғлиқ бўлиб қолди.

Ҳал қилиниши ва шу жумладан фалсафий жиҳатдан ҳам тушуниб етилиши лозим бўлган ушбу масалалар қаторида «глобал» аҳамиятга эга деб эътироф этилган ҳарбий, экологик ва демографик хусусиятга эга бўлган хавф-хатарлар бор. Муҳим муаммолар рўйхати, табиийки, ана шу хавф-хатарларнинг ўзи билан чекланмайди. Айрим тадқиқотчилар жаҳон ҳамжамияти зудлик билан ҳал қилиши керак бўлган икки-учтадан тахминан ўнтагача муҳим муаммоларни қайд этадилар. Бу, юқорида қайд этилган муаммолардан ташқари, энг аввало, дунёнинг ривожланган мамлакатлари аҳолиси билан «ривожланаётган» мамлакатларнинг кўп сонли ўта қашшоқ аҳолиси ўртасидаги иқтисодий тафовут муаммоси («Шимол-Жануб» муаммоси); саломатлик (айниқса, ОИТС) муаммоси, энергетика ва озиқ-овқат муаммолари, ҳозирги минерал-хом ашё инқироzi ва б¹. Ушбу рўйхатни давом эттириш мумкин, чунки сайёрамизда ҳал қилинишига одамлар, халқлар, қитъалар ва бутун инсониятнинг тақдири кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган янги, баъзан анча кескин, ташвишли муаммолар муттасил юзага келмоқда.

Шу муносабат билан ушбу мавзумизнинг асосий вазифаси глобал муаммолар хавфининг кучайиши ва уларни талабалар фалсафий жиҳатдан англаб етиши зарурлиги билан боғлиқ бир қанча масалалар қўйишдан иборат.

Гап шундаки, агар айрим глобал муаммолар, чунончи, янги жаҳон урушининг олдини олиш ва жаҳонга хавф солаётган халқаро терроризм муаммоларига нисбатан уларнинг олди олиниши ва тугатилиши зарурлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмаса, бошқа хавфларга нисбатан одамларнинг муносабатлари ҳар хил ва анча қарама-қаршидир.

Ҳатто экология муаммосини ҳам кўпчилик ақл билан тушунади, лекин доим ҳам шахсий хавф англайвермайди.

Бу, масалан, ер ресурсларининг камайиши, атроф муҳит, атмосфера ва жаҳон океани сувининг ифлосланиши, одамлар яшайдиган муҳитга техноген таъсирнинг кучайиши муаммоларидир. Аммо ушбу хавфларни кўпчилик англаб етаётгани йўқ, чунки табиатда ҳам, жамиятда ҳам токи шу хавфлар ўз ривожланишида критик босқичга етмагунича хабарсиз одамга кўринмайдиган, сезилмайдиган жараёнлар бор.

¹ +аранг: Основы философии в вопросах и ответах. – Р/Д. 1997. – 427-430 б.; Философия. Конспект лекций. – Р/Д, 2003. – 177-179 б.; Лешкевич Т.Г. Философия. – М., 2004. – 171-173 б.; Философия. Курс лекций. Под ред. В.Л. Калашникова. – М., 2001. – 143-145 б. ва б.

Чернобиль ҳалокати билан шундай бўлди. Зарарланган, инсон ҳаёти учун хавфли ҳудудда одамлар ҳамон яшашда давом этмоқдалар. Буни биз Орол денгизи муаммоси мисолида ҳам кўришимиз мумкин. И.Каримов сўзлари билан айтганда, Орол танглиги инсоният тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фожиалардан биридир. Денгиз ҳавзасида яшайдиган қарийб 35 миллион киши унинг таъсирида қолди¹.

Ҳозирда деярли бутун сайёрамизни қамраб олган демографик портлаш хавфи ҳам зудлик билан фалсафий жиҳатдан англаб етишни талаб қилади.

Агар экологик вазият жаҳоннинг бир қанча давлатларида, хусусан, Ўзбекистонда назорат остига олинган ва бу ерда атроф муҳитни сақлаб қолиш бўйича муайян чора-тадбирлар кўрилаётган бўлса, дунёнинг бошқа минтақаларида оз сонли халқаро, асосан жамоат ташкилотлари (Рим клуби, яшиллар ҳаракати – Гринпис) табиат, ўсимлик ва ҳайвонот оламини ҳимоя қилишга чорламоқда. Демографик муаммоларга келсак, уларга аксарият ҳолларда эътибор берилмаяпти, долзарб муаммолар деб қаралмаяпти.

Бунинг ўз объектив ва субъектив сабаблари бор. Бугунги кунда ер қурраси аҳолисининг сони олти миллиарддан ошиб кетгани, аҳоли ҳар йили 100 миллион кишига кўпаяётгани кўпчиликда нари борса қизиқиш уйғотади. Улар аҳолининг ўсишида ўзи учун хавф кўрмайди. Бунинг устига, мусулмон дунёсидаги кўпгина мамлакатларда диний ва маҳаллий урф-одатлар ва анъаналар бола туғишни рағбатлантиради ва туғишни чеклашга бўлган уринишларга қаршилик кўрсатади. Япония, Хитой ва айрим бошқа мамлакатлар (Ҳиндистон)дан ташқари, аксарият давлатларнинг ҳукуматлари ўз мамлакатлари аҳолисининг ўсишини ўз фуқароларини таъминлаш бўйича мавжуд иқтисодий ва озиқ-овқат имкониятлари билан мувофиқ ҳолатга келтириш юзасидан кескин чоралар кўрмаяптилар ёки кўришни истамаяптилар.

Бошқа томондан, Европанинг бир қанча мамлакатларида, Болтиқбўйида ва айниқса Россияда аҳоли сони кескин камайиб бормоқда. Россияга нисбатан бу ерда бир муҳим хусусиятни кўрсатиш мумкин: аҳоли орасида, айниқса, славян миллатига мансуб аҳоли ҳамда Шимол, Сибирь ва Узоқ Шарқ халқлари аҳолиси орасида туғиш кескин камайди, айти вақтда, туркийзабон ва Шимолий Кавказ халқлари орасида аҳоли сонининг кўпайиши кузатилмоқда.

Шундай қилиб, XX асрнинг иккинчи ярмида ва, айниқса, икки мингйиллик чегарасида инсоният глобал муаммолар чанғалида қолди.

Ҳозирда «глобал муаммолар» атамаси умумий қабул қилинган бўлса-да, социологлар ва файласуфлар унга ҳао хил ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ғоявий мазмун киритадилар. Айримлар глобал муаммоларнинг ижтимоий-иқтисодий табиатини камайтириб кўрсатсалар, айримлар ушбу муаммоларни фақат жамиятнинг табиатга таъсир кўрсатиш техник воситалари ҳаддан ташқари кўпайгани ва унинг хўжалик фаолияти кўлами кенгайгани билан эмас, балки ижтимоий ривожланишнинг тартибсизлиги, нотекислиги, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий тенгсизлик,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср басысида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара=иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 119 б.

транснационал корпорациялар даромад ва жорий нафни кўзлаб, бутун жамиятнинг узок муддатли манфаатларига зид иш тутаётгани билан ҳам боғлиқ эканидан келиб чиқадилар¹.

Давримизнинг глобал муаммолари – XX асрнинг охири чорагида ер куррасида юзага келган глобал вазиятнинг қонуний оқибатидир. Ушбу муаммоларнинг келиб чиқиши, моҳияти ва уларни ҳал қилиш имкониятини тўғри тушуниш учун, энг аввало, глобал муаммолар ўрни, даражаси ва принципларини, уларнинг мезонларини аниқлаш, бунда, биринчидан, глобал муаммолар умумий аҳамиятга эга, чунки муайян инсон ва бутун инсоният манфаатларига дахлдор эканини; иккинчидан, улар объектив экани ва уларни рад этиш ҳам, уларга эътибор бермаслик ҳам мумкин эмаслигини; учинчидан, глобал муаммоларни ҳал қилмаслик келажакда ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини қайд этиш керак.

Глобал муаммоларни таснифлашнинг яна бир муҳим жиҳати уларнинг горизонтал ва вертикал йўналишлардаги даражаларини аниқлашдир.

Горизонтал йўналишда глобал муаммоларнинг уч гуруҳи фарқланади:

- а) термоядро уруши ва халқаро терроризм хавфи;
- б) глобал экологик муаммолар;
- с) ҳозирги демографик вазият.

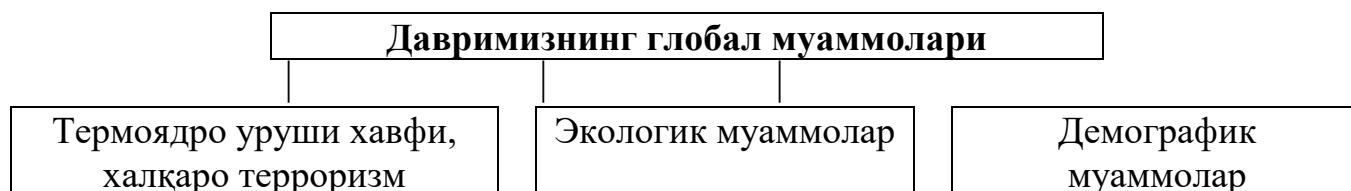
Вертикал йўналишда глобал муаммоларнинг даражаларини қуйи хусусий (масалан, миллий)дан минтақавий ва ундан глобал даражага ҳаракатланиш (ривожланиш) тарзида тавсифлаш мумкин.

Ушбу даражалар, мезонлар ва принциплар муайян вазиятларда тадқиқотнинг қўйилган вазифаларига қараб жойи ва тартибини алмашиши мумкин.

Шу муносабат билан инсоният тарихида ер курраси демографик ривожланишининг бир қанча фактларини келтириб ўтмоқчимиз. 10 минг йил муқаддам ер юзида жами 5 млн. киши, яъни ҳозирги Москва аҳолисининг ярми яшаган; милoddан 5 минг йил олдин ер юзи аҳолиси 30 млн. киши, яъни ҳозирги Ўзбекистон аҳолисидан сал кўпроқ; милoddнинг бошида – 250 млн. киши, яъни ҳозирги МДХ аҳолиси билан барабар миқдорда бўлган¹.

13-схема

Глобал муаммоларнинг типлари

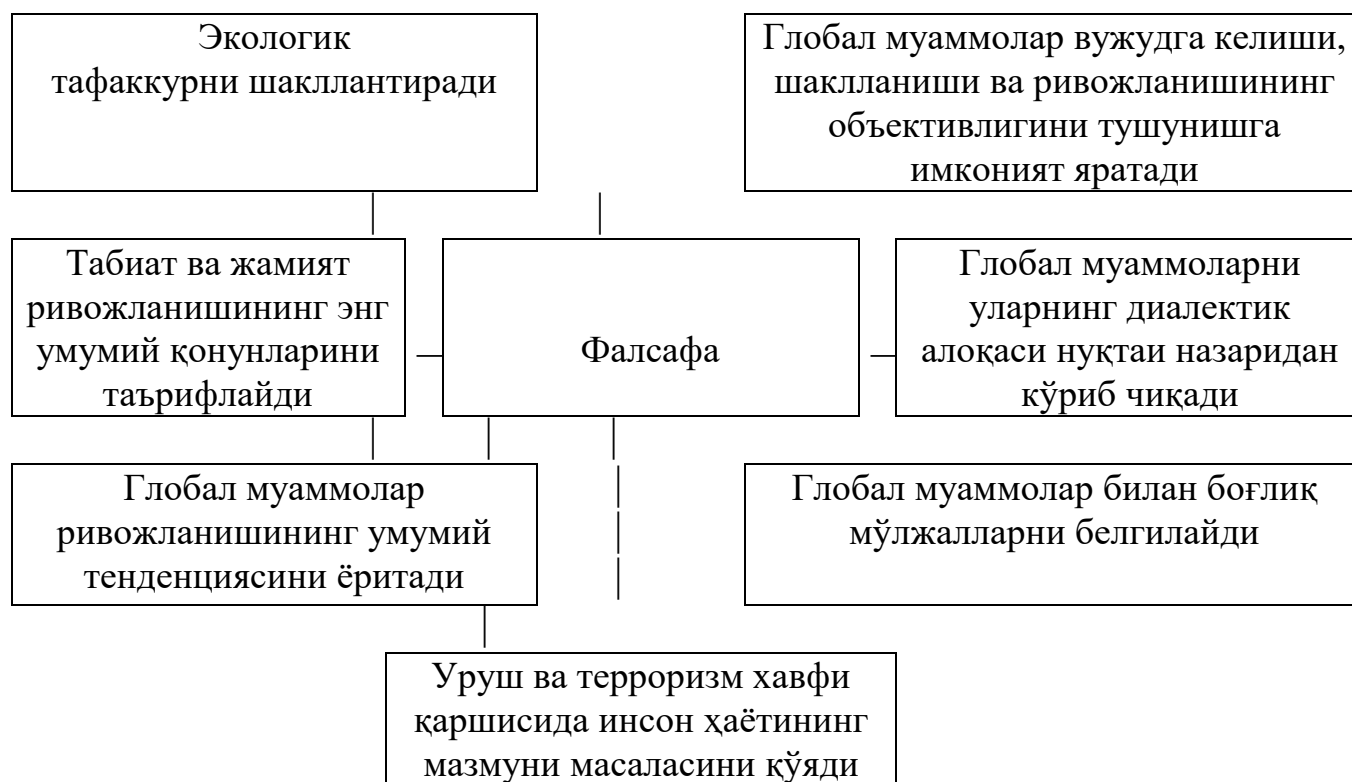

14-схема

¹ +аранг: Араб-Оғлы Э.А. Обозримое будущее. Социальные последствия НТР: 2000 г. – М., 1986; Хёсле В. Философия и экология. – М., 1994; Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991 ва б.

¹ +аранг: Основы философии в вопросах и ответах. – Р/Д «Феникс», М., «Зевс». 1997. – 434 б.

Глобал муаммоларни билишда фан фалсафасининг методологик ва дунёқарашни шакллантириш функциялари

Охирги юзйилликларда аҳолининг жадал кўпайиши ҳозирда айниқса жиддий ташвиш уйғотмоқда. Охирги ўн асрнинг ўзида Ер қуррасининг аҳолиси 250 млн.дан 6 млрд.га, яъни ўн беш баравар кўпайди. Агар биринчи икки баравар кўпайиш 700 йилда рўй берган бўлса, иккинчиси учун атиги 150 йил керак бўлди. Ер юзи аҳолиси геометрик прогрессияда, озиқ-овқат маҳсулотлари эса – арифметик прогрессияда кўпаяди, бу муқаррар равишда «демографик портлаш»га олиб келади, деб башорат қилган инглиз социологи **Т.Мальтус** (1766-1834) ҳақ бўлиб чиқди. Буни қуйидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди: XX асрнинг 60-йилларида Ер қуррасида соатига 8 минг киши, 80-йилларда – 10 минг киши, 90-йилларда – 12 минг киши туғилган бўлса, ҳозирда бу рақам 13-14 минг кишига етган бўлса керак.

Ушбу ҳолат ташвиш уйғотмай қолмайди. Демографларнинг тахминига қараганда, Ер қурраси аҳолисининг оқилона миқдори 10 млрд.дан ошиши мумкин эмас. Ваҳоланки, ушбу кўрсаткичга XXI асрнинг 30-йилларидаёқ етилиши мумкин.

Юқорида айтилганларга хулоса қилиб, ушбу мавзу олий ўқув юртлари учун мўлжалланган фалсафа курсида анча тўлиқ ёритилганини қайд этиб ўтмоқчимиз. Шу боис биз бу ерда асосий эътиборни давримизнинг энг долзарб муаммоларидан бири – «Табиат – жамият – инсон» ўзаро нисбати муаммосига ёки экология муаммосига қаратмоқчимиз.

8.2. Инсон ва табиат: қарама-қаршиликдан ўзаро алоқа сари

XX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср бошида экологик танглик муаммоси долзарб аҳамият касб этди. «Экология» тушунчаси XIX асрда немис биологи ва файласуфи Э.Геккель томонидан киритилган эди. Дастлаб у инсон танасига нисбатан ташқи барча нарсалар ва ҳодисаларни англатарди. Ҳозирда бу тушунча ҳал қилиниши ёки ҳал қилинмаслигига инсоният тақдири боғлиқ бўлган глобал муаммога айланди.

1972 йили ҳозирда машҳур халқаро жамоат ташкилоти – Рим клубининг биринчи доклади эълон қилинди. Массачусетс технология институтининг доктор Д.Медоуз бошчилигидаги олимлар гуруҳи «Инсониятнинг оғир ҳолати» лойиҳаси доирасида ўтказган тадқиқот натижалари асосида тайёрланган «Ўсиш чегаралари» деб номланган ушбу доклад жаҳонда жуда катта шов-шув уйғотди. Америкалик олимлар чиқарган хулосалар жаҳон тараққиёти, унинг барқарорлиги, инсоният ҳаётининг мақсадлари ва истиқболлари ҳақидаги барча одатдаги қарашларни рад этар эди. Докладда берилган баҳолар ва таклифлар нафақат фан оламида, балки жаҳон тақдири ҳақида ўйлайдиган ва ташвиш чекадиган одамлар орасида ҳам катта шов-шувга сабаб бўлди: улар сайёрамизнинг яқин келажаги, унга таҳдид солаётган хавф-хатарлар ҳақида ўйлашга мажбур қилди.

Аҳоли сонининг ўсиш суръатлари ва ер юзида мавжуд капитал захиралари ўзаро мувофиқ бўлиши мумкинми? Сайёрамиз қанча одамни, қай даражада ва қанча муддатга барча зарур нарсалар билан таъминлай олади? Ушбу саволларга жавоб топиш инсоният учун муҳимлиги тўғрисида сўз юритар экан, Рим клубининг асосчиси А.Печчеи бугунги кунда «соғлом фикрлайдиган бирорта ҳам одам она Заминимиз ҳар қандай ўсиш суръатларига дош бериши, одамларнинг ҳар қандай эҳтиёжларини қондириши мумкинлигига ишонмайди. Чегаралар мавжудлиги ҳаммага аён, аммо улар қандай ва қаердалиги ҳали аниқлангани йўқ»¹, деб қайд этади.

Клубнинг яна бир аъзоси – Д.Медоуз ва унинг ҳамкасблари фикрига кўра, инсоният глобал ҳалокат ёқасида турибди. Энг аввало, табиий ресурсларни қазиб олиш, ўзлаштириш ва ишлаб чиқаришнинг ўсишини онгли тарзда чеклаш, тартибга солишга йўналтирилган тегишли чора-тадбирларнинг амалга оширилишигина ушбу ҳалокатнинг олдини олиш имконини беради. Аммо гап фақат шунда эмас. Фан-техника тараққиёти мезонларини тушунишга нисбатан олимлар янгича ёндашиши ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Фанда ҳозиргача ишлаб чиқариш қувватларини узлуксиз оширишга асосланган ёндашув пешқадамлик қилиб келади. «Ўсиш чегаралари» ўсиш чексиз давом этиши мумкин эмаслигини кўрсатди. Инсоният миқдордан сифат фойдасига воз кечиши лозим бўлган фурсат келди.

Тадқиқотчилар чиқарган хулосалар кўп танкидий мулоҳазалар, баҳслар, мунозараларга сабаб бўлди. Китоб бутун жаҳонда катта қизиқиш билан қарши олинди ва 35 тадан кўпроқ тилга таржима қилинди.

¹ Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1980. – 124 б.

Чорак аср ичида Рим клуби ташаббуси билан турли мамлакатларнинг олимлари томонидан 20 га яқин шундай доклад тайёрланди. Уларнинг замирида давримизнинг глобал муаммоларини кенг кўламда тадқиқ қилиш ётади.

1991 йили Рим клуби инсониятга навбатдаги бирдамлик ҳақидаги чақирик билан мурожаат қилди. Клуб тақдим этган «Биринчи глобал инқилоб» докладада мавжуд глобал муаммолар ретроспектив таҳлил қилинади ва инсониятни қутқаришнинг янги дастури таклиф қилинади. Жаҳон ҳамжамияти тақдири глобал муаммоларнинг муҳимлиги тушунилиши ва уларнинг ҳал қилинишига ҳар бир одам ҳисса қўшишига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Фақат яқин ва ялпи хавф қаршисида бирлашган тақдирдагина инсоният ўзининг яшаб қолишини таъминлашга йўналтирилган ҳаракатларни биргаликда амалга ошириш учун ўз хоҳиш-иродасини намоён этишга қодир. Шу боис биз жаҳон миқёсида бирдамликка чақирамиз, дейилади докладда.

Инсоннинг табиат имкониятларини ва унинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олмай, жадал юритилган хўжалик фаолияти, Рим клубининг "XXI аср йўли" деб аталмиш тадқиқотларидан бирида кўрсатиб ўтилганидек, Ер юзида тупроқ нураши, ўрмонлардан маҳрум бўлиш, балиқларнинг ҳаддан ташқари кўп овланиши, тузли ёмғирлар, атмосфера ифлосланиши, озон қатлами бузилиши ва ҳоказоларнинг рўй беришига олиб келди. Мутахассисларнинг баҳолашларича, 2000 йилга бориб ўрмонлар эгаллаб турган майдон куруқликнинг 1/6 қисминигина ташкил этади, ҳолбуки, 50-йилларда улар 1/4 қисмини эгаллаган эди. Жаҳон океанининг сувлари ҳалокатли равишда ифлосланиб бормоқда, унинг такрорий маҳсулдорлиги кескин пасаймоқда. Жадал суръатлар билан юз бераётган урбанизация жараёнлари шаҳарларнинг асосий агломерациялари энг йирик ифлослантириш манбаларига айланиб қолишига олиб келди. Таркибида олтингугурт қўш оксиди ва азот оксиди бўлган тузли ёмғирлар ёғиши кўпайди. Бунинг натижасида бутун дунёда экологик муҳитнинг ёмонлашуви билан боғлиқ турли-туман касалликлар сони ортиб бормоқда.

Шу боис бугун, фан-техника тараққиёти шитоб билан ривожланаётган ва жаҳон жуғрофий-сиёсий тузилиши ўзгарган шароитларда инсоннинг биосферага таъсирини тартибга солиш, ижтимоий тараққиётнинг ўзаро таъсирини уйғунлаштириш, «инсон –табиат» муносабатларида мувозанатга эришиш масалалари тобора долзарб аҳамият касб этиб бормоқда.

Рим клубининг, сайёрамиз экологик яшовчанлигини сақлаб қолишни фаол талаб қилаётган барча кишиларнинг ташвишларига қўшилган ҳолда, ушбу соҳадаги кўпгина олимлар ва тадқиқотчилар глобал экологик ва бошқа муаммоларни ҳал қилиш учун одамларда коэволюцияга, яъни коллектив ақл-идрок ва одамлар коллектив хоҳиш-иродасининг табиат ва жамият муштарак ривожланишини (коэволюцияни) таъминлаш қобилиятига асосланган экологик тафаккурни шакллантириш зарур, деган фикрни илгари сурмоқдалар.

Шу боис, табиатни забт этар экан, инсон биринчи навбатда:

- табиат ўз қимматига эга ва ўзига тўқлигини;

- инсон нафақат ижтимоий, балки табиий мавжудот ҳам эканини;
- табиатнинг ўзига хослигини ва индивидуалликларнинг ранг-баранглигини сақлаш глобалистик тафаккурнинг негизи ҳисобла-нишини;
- инсоннинг Ердаги эволюцион миссияси табиатда ҳайвонлар ва ўсимликлар турларининг қирилишига барҳам бериш эканини;
- инсон ва бошқа биологик турларнинг яшаб қолишини фақат уларнинг симбиози, яъни бирга ҳаёт кечириши орқали таъминлаш мумкинлигини;
- инсон ва табиатнинг бирлиги, муштараклиги ғоясини англаб етиши керак.

Шундай қилиб, экологик тафаккур, биринчидан, ижтимоий-экологик системанинг таркибий қисмлари – инсон ва табиатнинг алоқаси, бирлиги ва фарқларини акс эттириш усули; иккинчидан, инсон ва табиатнинг диалектик алоқалари ва айни вақтда уларнинг фарқлари шахс томонидан англаб етилиши, ушбу тизимнинг ривожланиш қонуниятлари, унинг асосий таркибий қисмлари, уларнинг уйғунлашуви шартлари ва йўлларининг тушунилиши демакдир.

Фақат шундай тушуниб етиш глобал экологик муаммоларнинг хавфлилигини одамлар онгида реал акс эттириши, уларнинг ҳал қилинишига кўмаклашиши, ҳозирги ва келажак авлодларнинг яшаш шароитлари ва сифатини кўп жиҳатдан белгилаши мумкин.

8.3. Мустақил Ўзбекистонда экология масалалари ва уларни ҳал қилиш йўллари

Давримизнинг оғир экологик шароитларида инсоннинг биосферага таъсирини тартибга солиш, ижтимоий тараққиётнинг ўзаро таъсирини уйғунлаштириш, табиий муҳитни нафақат глобал даражада, балки минтақавий ва миллий миқёсда ҳам сақлаш зарурияти кўп қарра ортади. Зотан, И.Каримов сўзлари билан айтганда, «экологик хавфсизлик муаммоси аллақачонлар миллий ва минтақавий доирадан чиқиб, бутун инсониятнинг умумий муаммосига айланган. Табиат ва инсон ўзаро муайян қонуниятлар асосида муносабатда бўлади. Бу қонуниятларни бузиш ўнглаб бўлмас экологик фалокатларга олиб келади»¹.

«Очиқ эътироф этиш керакки, узоқ йиллар мобайнида эски маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида бу муаммо билан жиддий шуғулланилмаган, - деб қайд этади Ўзбекистон Президенти. - Табиатни муҳофаза қилиш тадбирларига арзимас даражада кам маблағ ажратиларди. Бу маблағ табиатга етказилаётган зарарнинг мингдан бир қисмини ҳам қопламас эди»².

Ҳозирги вақтда жаҳон фан-техника тараққиёти жадал ривожланиши муносабати билан табиий захиралардан хўжалик мақсадларида тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Бунинг устига, дунё аҳолиси йилдан-йилга ўсиб бориб, кўпроқ миқдорда озиқ-овқат, ёқилғи, кийим-кечак ва бошқа нарсаларни ишлаб

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср басыаида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара==иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 108 б.

² Ўша ерда. – 106 б.

чиқариш талаб қилинмоқда. Бу эса ўрмонлар эгаллаб турган майдонларнинг жадал суръатларда қисқаришига, чўл-сахроларнинг бостириб келишига, тупроқнинг бузилишига, атмосферанинг юқорида жойлашган озон тўсиғи камайиб кетишига, ер ҳавосининг ўртача ҳарорати ортиб боришига ва бошқа ҳолатларга сабаб бўлмоқда.

Экология муаммоси Ер юзининг ҳамма бурчакларида ҳам долзарб. Фақат унинг кескинлик даражаси дунёнинг турли мамлакатларида ва минтақаларида турличадир. Шу нуқтаи назардан, Марказий Осиё минтақасида экологик фалокатнинг ғоят хавfli зоналаридан бири вужудга келганлигини алам билан очиқ айтиш мумкин. «Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, у бир неча ўн йилликлар мобайнида ушбу муаммони инкор этиш натижасидагина эмас, балки минтақада инсон ҳаёт фаолиятининг деярли барча соҳалари экологик хатар остида қолганлиги натижасида келиб чиққандир. Табиатга кўпол ва такаббурларча муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайди. Биз бу борада аччиқ тажрибага эгамиз. Бундай муносабатни табиат кечирмайди»¹. Инсон - табиатнинг хўжайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво, айниқса, Марказий Осиё минтақасида кўплаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди.

Ерларнинг ниҳоят даражада шўрланганлиги Ўзбекистон учун улкан экологик муаммодир. Сўнгги 50 йил мобайнида суғориладиган ер майдони қарийб 2 миллион гектарга кўпайди, шулардан 1 миллион гектарга яқин ер суғориш учун яроқсиз ҳолга келди.

Тупроқнинг ҳар хил саноат чиқиндилари ва маиший чиқиндилар билан шиддатли тарзда ифлосланиши реал таҳдид туғдирмоқда. Турли кимёвий воситалар, зарарли моддалар ва минерал ўғитларни, саноат ва қурилиш материалларини сақлаш, ташиш ва улардан фойдаланиш қоидаларининг кўпол равишда бузилиши ернинг ифлосланишига олиб келмоқда. Ундан самарали фойдаланиш имкониятларини чекламоқда.

Орол танглиги инсоният тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фожиалардан биридир. Денгиз ҳавзасида яшайдиган қарийб 35 миллион киши унинг таъсирида қолди.

Биз 20-25 йил мобайнида жаҳондаги энг йирик ёпиқ сув ҳавзаларидан бирининг йўқолиб боришига гувоҳ бўлмоқдамиз. Бироқ бир авлоднинг кўз ўнгида бутун бир денгиз ҳалок бўлган ҳол ҳали рўй берган эмас эди. Орол бўйида денгизнинг қуриб бориши муносабати билан халқаро, кенг кўламли аҳамиятга молик бўлган экологик, ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммоларнинг мураккаб мажмуи вужудга келди. Чанг ва туз бўронларининг пайдо бўлиши, фақат Орол бўйида эмас, балки денгиздан анча наридаги бепоён ҳудудларда ерларнинг чўлга айланиши, иқлим ва ландшафтнинг ўзгариши - булар ана шу фожиа оқибатларининг тўлиқ бўлмаган рўйхатидир.

Бундай экологик вазият оғир оқибатларга олиб келмаслиги мумкин эмас эди. Чунончи, сўнгги йилларда чанг бўронлари кўпайди, қаттиқ қурғоқчилик ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бىсаҳасида: хавфсизликка таҳдид, бар=арорлик шартлари, тара=иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 111 б.

бошқа экологик ҳалокатлар рўй берди. Масалан, 2000 йилда ушбу ҳудудда рўй берган қаттиқ қурғоқчилик натижасида биргина Қорақалпоғистоннинг ўзида қурғоқчилик сабабли 210 минг гектар ёки барча экин майдонларининг 45 фоизида ҳосил нобуд бўлди. 116 минг гектар шоли экинидан атиги 15 минг гектари сақлаб қолинди, холос. Хоразм вилоятида эса шу йили 65 минг гектар майдондаги экин қуриб қолди¹.

Ҳозирги пайтда республикада истикболга, яъни атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий захиралардан оқилона фойдаланиш бўйича 2005 йилгача мўлжалланган Давлат дастури ишлаб чиқилган. Табиатдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш соҳасидаги бутун фаолият ана шу дастур асосида ташкил этилган. Дастурда республикада экологик вазиятни соғломлаштириш, йирик шаҳарлар ва шаҳар агломерациялари қабиларда экологик кескинликка барҳам бериш йўллари белгиланган.

Мамлакат экологиясидаги мавжуд ҳолатнинг оғирлиги ва хавфлилигини ва уни қаттиқ муҳофаза қилиш зарурлигини ҳисобга олиб, И.А.Каримов мамлакатни экологик тангликдан чиқаришнинг қуйидаги муайян вазифалари ҳал қилиниши жуда муҳим аҳамиятга эга эканини қайд этиб ўтди. Булар:

- тегишли технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш, захарли кимёвий моддаларни қўллаш устидан қаттиқ назорат ўрнатиш йўли билан ҳаво ва сув муҳитини инсоннинг ҳаётий фаолияти учун зарарли ёки салбий таъсир этадиган моддалар билан ифлослантиришни тўхтатиш;
- қайта тикланадиган захираларни қайта ишлаб чиқаришнинг табиий равишда кенгайтирилиши таъминлаган ҳамда қайта тикланмайдиган захираларни қатъий мезон асосида истеъмол қилган ҳолда табиий захираларнинг ҳамма турларидан оқилона фойдаланиш;
- қатта-қатта ҳудудларда табиий шароитларни табиий захиралардан самарали ва комплекс фойдаланишни таъминлайдиган даражада аниқ мақсадга қаратилган, илмий асосланган тарзда ўзгартириш;

¹ Каримов И.А. Ватан равнаи учун шар биримиз масъулмиз. 9-жилд. – Т., 2001. – 216, 217 б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср босқинчида: хавфсизликка ташдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 122 б.

- жонли табиатнинг бутун табиий генофондини маданий экинлар ва ҳайвонларнинг янги турларини кўпайтириш ҳисобига бошланғич база сифатида сақлаб қолиш;

- шаҳарсозлик ва туманларни режалаштиришнинг илмий асосланган тизимини жорий этиш йўли билан шаҳарларда ва бошқа аҳоли пунктларида аҳолининг яшаши учун қулай шароит яратиш;

- экологик кулфатлар чегара билмаслигини назарда тутган ҳолда жаҳон жамоатчилиги эътиборини минтақанинг экологик муаммоларига қаратиш¹.

Атроф муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги юқорида тилга олинган таъсирчан чора-тадбирларни рўёбга чиқариш, Президентимизнинг фикрига кўра, яқин вақт ичидаёқ экология соҳасидаги кўпгина иллатлар, камчиликлар ва хатоларни бартараф этиш имкониятини юзага келтиради. Шунингдек, кенг кўламдаги экологик танглик таҳдидини барҳам топтириш, республика аҳолиси учун зарур шарт-шароитлар ҳамда экология жиҳатидан мусалффо ҳаётини муҳит яратиш имконини беради.

Қисқача хулосалар

1. Ҳозирда инсоният глобал муаммоларни ҳал қилиш, чунончи, ҳарбий, экологик ва демографик хусусиятга эга бўлган хавф-хатарларни бартараф этиш, ҳозирги ва келажак авлодларнинг яшаш шарт-шароитларини таъминлаш учун жипслашмоқдалар.

2. Ҳозирги техноген цивилизация табиий ресурслардан узлуксиз фойдаланиши, инсон хўжалик фаолиятининг жадаллашуви ер ости бойликлари захираларининг камайишига олиб келди.

3. Оролбўйи минтақасини экологик ҳалокатдан қутқариш муаммоси Ўзбекистон Республикаси ҳозирда ҳал қилаётган муҳим глобал муаммолардан биридир.

4. Кўпгина халқаро ташкилотлар, чунончи: БМТ, Рим клуби, Гринпис ва б. дунё миқёсидаги экология муаммоларини ҳал қилиш мақсадини кўзлайдилар.

5. Бугунги кунда барча одамларда юксак экологик маданиятни тарбиялаш керак. Ҳар бир шахс ўзининг табиатга муносабатида дунё миқёсида ўйлаш ва маҳаллий миқёсда ҳаракат қилиш керак деган асосий принципларга амал қилиши лозим.

Асосий тушунчалар

Глобал муаммолар – муайян мамлакатлар ва минтақаларга ҳам, бутун дунёга ҳам дахлдор бўлган даврнинг умуминсоний муаммолари мажмуи.

Демография – аҳоли, аҳоли сонининг ўзгариши ва миграцияси ҳақидаги таълим.

Фан-техника тараққиёти – фан ва техниканинг ягона, ўзаро боғлиқ тарзда ҳужумкор ривожланиши.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср басысида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара=иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 126-128 б.

Рим клуби – олимлар ва жамоат арбобларининг халқаро ноҳукумат ташкилоти. Фаолияти давримизнинг глобал муаммоларини тадқиқ қилиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишга йўналтирилган.

- Экология**– 1. Жамият ва табиатнинг ўзаро алоқаси ҳақидаги фан;
2. Атроф муҳитни сақлаш учун кураш.

Саволлар

1. Инсониятнинг глобал муаммолари қачон ва нима учун вужудга келади?
2. Инсониятнинг глобал муаммолари нима?
3. Инсоният тақдирига глобал муаммолар қандай таъсир кўрсатади?
4. «Рим клуби» қандай ташкилот?
5. И.А.Каримов Ўзбекистоннинг экология муаммолари ва уларни ҳал қилиш йўллари ҳақида.

Адабиётлар

1. *Каримов И.А.* Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.
2. *Каримов И.А.* Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. – Т., Ўзбекистон, 1999.
3. *Каримов И.А.* Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясидаги маъруза. «Халқ сўзи», 2000 йил 23 январь.
4. *Араб-Оғлў Э.А.* Обозримое будущее. Социальнѳе последствия НТР: 2000 г. – М., 1986.
5. Глобальнѳе проблемѳ и обѳчеловеческие ценности. – М., 1986.
6. Основѳ философии. Учебное пособие. – Т., «Ўзбекистон», 1998.
7. *Печчеи А.* Человеческие качества. – М., 1980.
8. *Саифназаров И. и др.* Философия. Курс лекций. – Т., 2002.
9. *Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии. Учебное пособие. – М., Владос, 2000.
10. Философия: Учебник. – Р/Д «Феникс», 1998.
11. Философия: Учебник / Под ред. *В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова.* – М., 2000.
12. *Хёсле В.* Философия и экология. – М., 1994.
13. *Ясперс К.* Смѳсл и назначение истории. – М., 1991.

9-МАВЗУ. ҲОЗИРГИ ДУНЁНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ ФАЛСАФИЙ МУАММО СИФАТИДА

9.1. Глобал муаммолардан дунёнинг глобаллашуви сари

Кишилиқ тарихини инсониятнинг бирликдан тарқоқликка ва ундан яна бирликка тадрижий ривожланиши билан боғлиқ воқелиқ тарзида тушуниб етиш муаммоси мураккаб, ханузгача ҳал қилинмаган долзарб фалсафий масалалардан биридир.

«Умумий тарих йўли ўзининг қадимги, ўрта ва янги қисмлари билан ниҳоясига етди, ичдан тугалланди, оламнинг умумий ҳалокати, Антихристнинг тахтдан қулаши рўй берди. Тарихий драма ўйналди, охиригача тўлиқ ёзилди, фақат мазмуни олдиндан маълум бўлган хотима қолди», деб тавсифлайди тарихнинг мазмуни ва йўлини машҳур рус диний файласуфи Вл.Соловьев (1853-1900) инсониятга Қиёмат кунини башорат қилар экан¹.

Чиндан ҳам шундайми? Инсоният, образли қилиб айтганда, ўзининг икки таймини ўйнаб бўлди ва инсон-табиат ўйини охирига еткуптими? Ўйиндан кейинги пенальти қолган ва унинг натижаси инсон фойдасига эмаслиги аниқми?

Рус файласуфи XIX аср охирида қилган бу фожиали башорати ҳозирда янги-янги муаммолар, хусусан, юқорида кўриб чиқилган ва деярли бошқариб бўлмайдиган давримизнинг глобал муаммолари хавфи билан янада чуқурлашмоқда. Дунё миқёсидаги муаммоларга ўз оқибатларига кўра уларга яқинлашиб қолган минтақавий ва маҳаллий муаммолар (озиқ-овқат, энергетика тақчиллиги, ОИТС муаммоси ва б.) ҳам кўшилмоқда.

Биотиббийёт, инсон аъзоларини трансплантация қилиш ва инсон клонини яратиш технологиялари соҳасидаги энг янги кашфиётлар ҳам жиддий хавф солмоқда. Агар бу кашфиётлар ғаразғўй одамлар ёки ҳукуматлар кўлига тушгудек бўлса, яқин келажакда инсоният тақдирида салбий акс этиши мумкин.

Шундай қилиб, инсон қудрати дунё миқёсида унинг ўзига қарши қаратилди. Глобал ва минтақавий муаммоларнинг асосий сабаби – ана шунда. Ушбу таҳдидлар инсоният йўлидаги вақтинчалиқ ғовлар эмас, балки кишилиқ жамияти илдизига урилган болтадир. Буни оммавий онг ҳали жиддий англаб етгани йўқ.

Дунёнинг ҳозирги манзараси жуда мураккаб ва зиддиятлидир. Бу мураккаблиқ ва серқирралик уни ҳар томонлама тушуниш ва тушунтиришда жиддий қийинчиликлар туғдиради. Бугунги кунда жаҳонда миллатлараро, минтақавий ва бошқа қарама-қаршиликлар жуда кучайди. Сайёрамизнинг айрим минтақалари ҳаддан ташқари бойиётган бўлса, бошқа минтақаларда одамлар турмуш даражасининг кескин пасайиши кузатилмоқда. XX аср охирига қадар бўлган ҳолатга кўра, Ер куррасида яшайдиган 6 миллиард кишидан бир миллиардга яқини саводсиз, шунчаси ишсиз, 500 миллиондан

¹ +аранг: Соловьев В.С. Избранные произведения. – М., 1991. – 15 б.

кўпроқ киши сурункали очлик ва тўйиб овқат емасликка маҳкум, 2 миллиард киши тоза ичимлик сувидан фойдаланиш имкониятига эга эмас ва ҳ.к.

Жаҳоннинг турли минтақаларида аҳоли кўпгина табақаларининг люмпенлашуви жадал суръатларда давом этмоқдаки, бу кескин ирқий, миллий ва сиёсий можароларга замин яратмоқда. Халқаро терроризм «вабо»си кенг тарқалмоқда.

Шу сабабли ушбу муаммолар ҳозирнинг ўзидаёқ инсониятнинг ҳозирги ва келгуси ривожланишини фалсафий ва илмий таҳлил қилишни тақозо этмоқда. Зеро, бу соҳада ҳозирги воқеликни тушуниб етиш ва дунёнинг келгуси тузилиши юзасидан илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқишга сиёсатчилар эмас, балки олимлар ва файласуфлар кўпроқ қодирдирлар. Шу нуқтаи назардан ҳозирги илмий-фалсафий концепция аста-секин шакллана бошламоқда. Унга кўра, дунёда манфаатлар тўқнашуви, ғоявий-сиёсий қарама-қаршиликлар, иқтисодий тўқнашувлар, жўғрофий-сиёсий ва ҳарбий-стратегик қарама-қаршиликлар давом этаётганига қарамай, ҳозирнинг ўзидаёқ дунё миқёсида бирдамликка интилиш кузатилмоқда. Ушбу бирдамликнинг номи – глобализация.

Яқинда кўпчиликка номаълум бўлган ушбу тушунча асримизда сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва тарихий-фалсафий муомаладан мустаҳкам ўрин олмоқда. Ҳозирда кўпгина сиёсатчилар, олимлар, тарихчилар, файласуфлар, жуда кўп мамлакатларнинг мутахассислари «глобализация яқин келажакда жаҳон ривожланишининг ҳал қилувчи тенденциясига айланаётгани»ни тушуниб ета бошламоқдалар¹.

Глобализациянинг моҳиятини ёритишда, биринчи навбатда, ушбу тушунчанинг асосий мазмунини аниқлаш керак. Бизнинг назаримизда, глобализацияни қандайдир янги жаҳон цивилизациясига боғлаш ёки унга одамларнинг ягона ижтимоий тузилиши, янги ижтимоий-иқтисодий ҳамжамият деб қараш мумкин эмас. Глобализация – қандайдир муайян ижтимоий тузилиш эмас, балки мураккаб жараён, инсоният тараққиётидаги ўзига хос бир босқич бўлиб, унда яхлитлик тарқоқликни енга бошлайди ва тарихнинг ягона умуминсоний йўли очилади.

Хўш, инсоният тарихнинг ушбу босқичигача қайси йўлдан келди? У тасодифийми ёки қонуний табиий тарихий жараёнми?

Инсон тафаккури тарихида жуда кўп мутафаккирлар, сиёсат, жамоат ва дин арбоблари ана шу саволларга жавоб излаганлар. Улардан бири, машҳур немис тарихчиси ва файласуфи И.Гердер (1744-1803) инсоният йўли сохта йўллар ва боши берк кўчалар билан қуршалган лабиринтга ўхшайди, унда фақат сезилар-сезилмас изларгина ичкарида яширин мақсад сари бошлайди, деган хулосага келади².

Айрим мутафаккирлар инсониятнинг тарихий ривожланиши замирида Худонинг ишини кўрадилар (Ф.Аквинский). Кимдир тарихий йўлни ижтимоий-

¹ +аранг: Шарифходжаев М. Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане. – Т., 2002. – 226 б.

² +аранг: Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977. – 232, 233 б.

иктисодий тузумларнинг изчил ўзгариши (К.Маркс) ёки бир-бирини алмаштирувчи маҳаллий цивилизациялар назарияси (А.Ж.Тойнби) тарзида таърифлайди. Яна кимдир одамлар тарихини «кўплаб қудратли маданиятлар» изчил алмашишига (О.Шпенглер) ёки цивилизация уч тўлқинининг изчил алмашишига (О.Тоффлер) боғлайди.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, одамлар ижтимоий ривожланишининг кўплаб таълимотлари ва концепцияларидан ижтимоий-фалсафий тафаккурда инсоният тарихи маъноси ва йўналишининг ўз талқинини таклиф қилган уч ёндашувни ажратиш мумкин.

Бу, биринчидан, диний-эсхатологик таълимотлар; иккинчидан, инсониятнинг ривожланиши ягона тарихий жараён деган мазмундаги тарихий-фалсафий концепциялар; учинчидан, инсоният тарихининг мазмуни ва йўналиши ҳақидаги ҳозирги таълимот.

Инсоният тарихини диний тушуниш муаммоси энг мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади, чунки у бевосита диний манбалар (Инжил, Таврот, Қуръони карим, Калом ва б.)дан ҳамда диний-фалсафий ва диний-мистик таълимот ва концепциялардан келиб чиқадиган жуда кўп ҳар хил, баъзан қарама-қарши диний қоида ва концепцияларни ўз ичига олади.

Авваламбор, бу /арбий Европа христиан фалсафаси. Бу ерда биринчи навбатда тарихий жараён бирлигини илоҳиёт нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қилган машҳур христиан илоҳиётчиси Авлиё Августин (154-430)ни қайд этиш керак. Платондан кейин Августин ўзининг «Худо шахри ҳақида» номли рисоласида (410 йил) маънавий бирлик ва Худога муҳаббат асосида умуминсоний тараққиёт динамикаси ҳақидаги ўз қарашларини ёритади. Бунда мазкур илоҳиётчи асарларида охирзамон ва қиёмат куни билан боғлиқ эсхатологик мотивлар ўзига хос мазмун касб этади.

Яна бир машҳур дин файласуфи ва тарихчиси Фома Аквинский (1225-1274) ўзининг «Подшолар бошқаруви ҳақида» номли асарида инсон моҳиятининг илоҳий-рационалистик изланишларига яқун ясади ва уларни Худо одамлар қалбига жойлаган «табiiй қонун» ҳақидаги таълимот сифатида ёритди.

Умуман олганда, христиан диний-фалсафий таълимоти тарих жараёнининг яхлитлигини ўзига хос бўлган тарихий ҳодисалар мантиғи билан ва эсхатологик йўналишда англаб етишга муайян замин ҳозирлади.

Шунга ўхшаш оҳангларга биз исломда ҳам дуч келамиз. Христианликдан анча кейин вужудга келган ислом, айниқса, унинг илоҳий ифодаси – Калом ҳам инсон ҳаётини Оллоҳнинг измига боғлайди. Масалан, исломдаги илоҳиёт оқимларидан бири – муътазилийлар таълимоти замирида Оламнинг яратувчиси ва бошқарувчиси бўлган Оллоҳ таолога ва қиёмат кунига бўлган ишонч ётади. Шу билан бирга, муътазилийлар (мусулмон илоҳиёт олимлари – мутакаллимлар каби) ирода эркинлиги ва тегишинча инсоннинг ўз қилмишлари учун маънавий, шахсий масъулияти ғоясини илгари сурганлар.

Инсоният тарихини одамларнинг тарқоқликдан бирликка тадрижий ривожланиши тарзида фалсафий тушуниб етиш тўғрисида сўз юритганда

ижтимоий жараёнлар таҳлиliga ўзига хос тарзда, ижодий ёндашган ва айрим ҳолларда ғарб файласуфларидан ўзиб кетган Марказий Осиё мутафаккирларига ҳам тўхталиб ўтиш керак.

Улардан бири – Форобий жаҳон тарихи алоҳида давлатлар, халқлар, элатлар тарихидан таркиб топади, уларнинг ҳар бири ўз бетакрор қиёфасига эга бўлади, деган ғояни илгари суради. Айрим файласуфларнинг одамлар ягона жамиятга механик тарзда бирлашиши ҳақидаги фикрини рад этиб, Форобий турли халқларнинг чинакам бирлашиши сари йўл уларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга интилиши орқали ўтади, деб қайд этади.

Ушбу муаммонинг тадрижий ривожланишига биз Маърифат даври ва немис классик фалсафаси вакилларида дуч келамиз.

Кишилик жамиятининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнлари ҳақидаги масалада яна бир йўналиш ер (инсон) тарихини Осмон тарихи (илоҳий тарих)дан ажратади, ушбу тарих Янги давр арафасида вужудга келади, жаҳон тарихи ягона инсоният ҳақидаги таълимот тарзида шакллана бошлайди ва инсон тарихнинг ҳақиқий субъекти сифатида намоён бўлади. Ушбу муаммони биринчилардан бўлиб италиялик файласуф Жанбатиста Вико (1668-1744) кўйди. У «Миллатларнинг умумий табиати тўғрисидаги янги фаннинг асосланиши» китобида ер юзидаги барча миллатлар тараққиётнинг уч давр доирасида циклик ривожланиб бориши тўғрисидаги тарихий айланма назариясини ишлаб чиқди. Ушбу назарияга кўра, биринчи давр – «худолар асри» (давлатсизлик даври); иккинчи давр – «қаҳрамонлик асри» (аристократик давлат даври); учинчи давр – «инсонлар асри» (демократик республика ёки ваколатли монархия даври). Виконинг тарихийлик назарияси ҳуқуқ, дин ва санъат масалаларини, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг турли шакллариини ўзаро алоқадорликда ва бир бутунликда ёндашган ҳолда тадқиқ қилишга имкон берди¹.

XVIII аср француз маърифатпарварларининг таниқли вакилларида бири Франсуа Вольтер (1694-1778) «тарих фалсафаси» тушунчасини биринчи бўлиб илмий муомалага киритди. Ушбу тушунча тарихни инсоният эволюцияси ва тараққиёти билан боғлиқ бўлган алоҳида фан сифатида фалсафий тушуниб етишни назарда тутди.

Кейинчалик тарихни Ж.Ж.Руссо, Ж.А.Кондорсе ва бошқа француз маърифатпарварлари ҳам тадқиқ қилдилар.

Инсоният тарихига ибтидоий тузумдан илғор цивилизациялар сари изчил ҳаракат деб қараб, маърифатпарварларнинг аксарияти инсоният тарихи ривожланишининг ягона занжиридир деган хулосага келдилар. Бу уларнинг айримлари тарихий тараққиёт, одамларнинг тарихий эволюцияси қонуний жараён эканини эътироф этишига туртки берди.

Ушбу илғор ёндашув Ж.А.Кондорсе (1743-1794)нинг «Инсон ақли тараққийсининг тарихий манзараси эскизи» (1794) асарида айниқса ёрқин ифодаланган. Унда Кондорсе тасодифий аломатларга асосланиб, инсоният

¹ +аранг: Дж.Вико. Основания новой науки об общей природе наций. – М., 1940.

тарихини 10 даврга бўлади, капиталистик тузумнинг тараққий қилиши ғоясини асослашга ҳаракат қилади.

Инсониятнинг ижтимоий яхлитлик сариҳаракати ҳақидаги таълимотнинг ривожланишига немис классик фалсафаси вакиллари улкан ҳисса қўшдилар. Унинг асосчиси И.Кант (1724-1804) жамият ҳаёти тарихий жараёнида антагонизмлар ролени кўрсатиб берди. «Жаҳон фуқаролик ҳуқуқида умумий тарих ғояси» номли мақоласида файласуф «умумий ҳуқуқий фуқаролик жамияти» барпоэтиш йўлидаги асосий муаммолар ва қийинчиликларни таърифловчи 9 қондани илгари суради.

Ушбу фалсафий мактабнинг яна бир вакили – буюк мутафаккир Г.Гегель (1770-1831) XIX ва XX асрларнинг кўпгина фалсафий концепциялари ва таълимотларига, шу жумладан кишилик жамиятининг ўз-ўзидан ривожланиши концепциясига замин ҳозирлади, социология ва ижтимоий фалсафанинг кейинги ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатди¹.

Хусусан, «Ҳуқуқ фалсафаси» асарида ривожлантирилган Гегелнинг объектив руҳ ҳақидаги таълимоти жамиятга нисбатан марксистик қарашнинг шаклланишига таъсир кўрсатди. Маълумки, марксистик таълимотда жамият мураккаб, кўп қатламли ривожланадиган тузилма тарзида, ижтимоий-иқтисодий тузумлар алмашиши билан боғлиқ табиий тарихий жараён тарзида намоён бўлади².

Марксистик назарияга кўра, коммунистик тузум инсоният илк тарихининг охирги босқичи ва унинг ҳақиқий тарихининг бошланиши ҳисобланади. Маркс фикрига кўра, ушбу жамиятда реал гуманизм ва инсониятнинг ҳар томонлама, баркамол ривожланиши қарор топади. Аммо ҳаёт, тарихий амалиёт муайян вазиятларни ҳисобга олмасдан, фақат жамият ривожланишининг объектив қонунлари амал қилишига таяниш нафақат хато, балки зарарли эканини, баъзан ҳатто фожиали оқибатларга олиб келишини кўрсатди. Ҳақиқий тарихни фақат вазифаси «ёруғ келажак» қуришдан иборат бўлган одамларнинг илк тарихи деб тушуниш инсониятни узоқ муддат зулматга ҳукм этиш демакдир. Шу нуқтаи назардан, И.Гердернинг барча тарихий воқеалар тенг аҳамиятга эга, зеро, улар ким учундир эмас, балки ўзи учун, маданий анъаналар ва табиий куч таъсирида рўй беради, деган фикрига қўшилиш керак¹.

Инсоният тарихининг мазмуни ва йўли ҳақидаги ҳозирги концепцияларни тушуниб етиш муаммосига ўтар эканмиз, ҳозирги замон, айниқса, ғарб ижтимоий-фалсафий тафаккурида турли-туман таълимотлар пайдо бўлганини, улар тарих жараёнини тушунишга нисбатан культурологик ёндашув асрини эълон қилиб, жамият ҳаётининг барча томонларига глобал муаммолар таъсирини аниқлашга ҳаракат қилаётганини қайд этиб ўтмоқчимиз.

Маълумки, Шпенглер, Тойнби ва бошқаларнинг концепцияларида ифодаланган ҳозирги социологик таълимотларнинг аксарияти тарих мазмунини гегелча, сўнгра – марксча тушуниш асосларини, айниқса, жамият ҳаётида фақат

¹ +аранг: Гегель Г. Философия истории. – СПб., 1993. – 65 б.

² +аранг: Барулин В.С. Социальная философия. Учебник. – М., 1999. – 239-241 б.

¹ И=тибос =уйидаги китобдан олинди: Философия. Учебник / Под ред. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. – 563 б.

иктисодий қонунлар муҳим рол ўйнайди, деган марксча ёндашувни тубдан қайта кўрдилар. Бу, хусусан, машҳур файласуф ва социолог К.Поппер ижодида ўзининг ёрқин ифодасини топди. «Очиқ жамият ва унинг душманлари» асарида Поппер ўзининг антиисторизм концепциясини илгари сурди, инсониятнинг ривожланиш қонунларини билишга интилиш беҳуда, деган хулосага келди. Риовжланишнинг объектив қонунлари ролини рад этиб, Поппер ўзи ишлаб чиққан фальсификация методи назарий билимларнинг барча шаклларида, шу жумладан ижтимоий тараққиёт жараёнларини билишда ҳам тенг даражада амал қилишини қайд этди².

XX аср ўрталаридаги фалсафий ва социологик адабиётларда экзистенциализм (мавжудлик фалсафаси) муҳим ўрин тутади. Ушбу оқим вакиллари инсонни биринчи ўринга қўядилар, унга табиий ва ижтимоий мавжудот деб эмас, балки реал борлиқдан ажралган ва мутлақо эркин танлаш имкониятидагина ўзини намоён этадиган маънавий экзистенция деб қарайдилар. Мазкур оқим вакиллари Сартр, Камю, Хайдеггер, Ясперс ва бошқалар инсоният тарихи жараёнини ҳар хил тушуниб етган бўлсалар-да, яшашнинг мазмунини бир хилда – инсон моҳиятини ижтимоий, тарихий ва миллий борлиқни ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқиш орқали ёритишга ҳаракат қилдилар. Масалан, немис экзистенциалист файласуфи **М.Хайдеггер** (1889-1976) тарих жараёнини унинг таркибий қисмларидан бири – ҳозирги замонни мутлақлаштириш орқали ёритишга ҳаракат қилади.

Бошқа бир таниқли немис экзистенциалисти – **Карл Ясперс** (1883-1969) инсон борлиғининг моҳиятини билишга нисбатан бир қадар бошқача ёндашади. У тарих мазмунини инсон борлиғининг мақсади ва маъноси билан боғлашга ҳаракат қилади ва инсоният тарихининг уч хоссасини қайд этади:

- тарих бир-бирини алмаштирувчи даврларнинг бирлиги белгиси остида ҳаракатланади;

- ушбу вақтларнинг алоқаси инсоният тарихи ўзининг ҳозирги тузилишини касб этган «вақт ўқи» (мил. авв. 8-3 асрлар) мавжудлиги билан таъминланади;

- «вақт ўқи» барча замонлар учун шахсий масъулият умуминсоний принципини яратади ва шу тариқа Шарқ ва /арб маданиятларининг ривожланиши учун умумий манба бўлиб хизмат қилади¹.

Сўнгги йилларда эълон қилинган бир қанча янги илмий-фалсафий концепцияларда тарих жараёнига аграр, индустриал ва постиндустриал босқичларнинг изчил алмашиши деб қаралади. Машҳур америкалик социолог ва файласуф О.Тоффлер ушбу босқичларни цивилизациянинг биринчи, иккинчи ва учинчи босқичлари деб таърифлайди².

Айрим тадқиқотчилар постиндустриал жамиятнинг ахборот жамияти тарзидаги амалиётидан келиб чиқиб, цивилизациянинг янги ҳолатини инсониятнинг сифат жиҳатидан янги жамият сари тадрижий ривожланиши деб

² +аранг: Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.1. – М., 1992. – 38-102 б.

¹ +аранг: Ясперс К. Смысл и назначения истории. – М., 1991. – 50-99 б.

² +аранг: Toffler A. The Third Wave. – NY., 1980.

таърифлашга ҳаракат қилмоқдалар. Ушбу янги жамиятни йирик ғарб социологлари, файласуфлари ва иқтисодчилари (П.Драккер, Д.Гэлбрейт, О.Тоффлер, Д.Мидоуз ва б.) келажак очиқ жамияти деб таърифламоқдалар³.

Кўриб турганимиздек, фалсафий, социологик ва диний тафаккурнинг узоқ ва яқин ўтмишига кичик бир сафар ҳам уларда илгари сурилган таълимотлар ва концепциялар ҳар хил ва бир-бирига қарама-қарши эканлигига қарамай, уларнинг аксарияти тарих жараёнини машаққатлар ва ғовлар оша инсоният ҳаётининг янги шакллари ва турларига, унинг иқтисодий, ижтимоий ва миллий ҳаётининг глобаллашувига яқинлашадиган мураккаб, зиддиятли, аммо ҳужумкор ҳаракат деб ҳисоблашини кўрсатади.

9.2. Тарқоқликдан инсониятнинг яхлитлиги сари

Ушбу чуқур фалсафий муаммо давримизнинг энг долзарб муаммоларидан биридир, зеро, инсоният тақдири ҳақида ўйламасдан бирорта ҳам минтақавий ва ҳатто маҳаллий аҳамиятга молик масалани тушуниб етиш мумкин эмас.

Жаҳон, айниқса, Совет Иттифоқи парчаланганидан кейин, ўз ривожланишининг янги босқичига қадам қўйди. У янги глобал тартибга интилмоқда. Бугунги кунда ушбу мавзу тобора долзарб аҳамият касб этмоқда.

«Тоталитар тузум емирилганидан кейин дунёнинг қутбларга бўлиниши барҳам топди», деб қайд этади И.А.Каримов. Хўш, XXI асрда у қандай бўлади? Биз қаяққа қараб кетяпмиз? Шу ерда, - деб фикрини давом эттиради Президент, - «биз яшаётган давр қандай хусусиятларга эга? Сўнгги вақтларда жаҳонда юз берган, дунёнинг жўғрофий-сиёсий тузилишини ва харитасини тубдан янгилаган ўзгаришлар ҳозирги замон ва келажак учун қандай тарихий аҳамиятга молик? Булар ҳақида мулоҳаза юритиш ва уларга тўғри баҳо бериш жуда муҳим»¹.

Ўзбекистон Президентининг ушбу пурмаъно сўзлари XX аср охири – XXI аср бошида ер юзида вужудга келган вазиятни кўп қутблилик жараёнининг бошланиши деб тавсифлайди. Ушбу жараёнда жаҳон халқлари ва мамлакатларининг қарама-қаршилиги эмас, балки аста-секин яқинлашиши биринчи ўринга чиқади.

Шу билан бирга, тўғри йўлдан кетаётгани шубҳасиз бўлган ҳозирги цивилизация қарама-қарши кучлар ва ҳолатлар бирлиги, тобора кўпайиб бораётган муаммолар ва зиддиятлар мажмуи тарзида намоён бўлаётганини ҳам қайд этиб ўтиш керак.

Кишилиқ тараққиётининг ҳозирги босқичи инсоният олдида бир қанча муаммоларни қўйдики, уларни фалсафий англаб етмасдан тушуниш мумкин эмас. Шартли равишда уларни мусбат ва манфий белгили муаммолар деб талқин қилиш мумкин. Мусбат белгили муаммоларга инсониятнинг яқинлашиши ва дунё миқёсида тил топишишга йўналтирилган тенденцияларни,

³ +аранг: Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В. Иноземцева. – М., 1999.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср басыаида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара=иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 3, 4 б.

манфий белгили муаммоларга эса – тараққийётга ва умуман тирикликка муайян даражада хавф солаётган муаммоларни киритиш мумкин. Сўнгги зикр этилган муаммолар ҳал қилинмас экан, ягона цивилизация шаклланиши мумкин эмас. Ушбу муаммоларни шартли равишда 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчидан, бу, энг аввало, глобал муаммолар, чунончи: экологик, демографик муаммолар, тинчликни сақлаш ва терроризмга қарши кураш; иккинчидан, жаҳон халқлари ривожланишида ижтимоий, иқтисодий, илмий-техник ва маданий-маърифий даражаларни нисбатан тенглаштириш; учинчидан, жаҳон халқларининг ягона умуминсоний цивилизация сари ҳаракатида одамлар иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий бирлигига эришишнинг оқилона йўллари ва воситаларини топиш.

Биринчи гуруҳга кирувчи муаммолар олдинги мавзуда ва қисман ушбу мавзунинг биринчи қисмида муайян даражада ёритилган

Иккинчи гуруҳга кирувчи муаммолар муфассалроқ тўхталишни тақозо этади, чунки бу ерда, бизнинг назаримизда, ҳозирги жамият шаклланишининг табиатини тушунишда бир қанча масалалар мавжуд.

Инсоният ўз тараққийётининг ҳозирги босқичида постиндустриал ахборот жамияти поғонасида турибди ва очик жамият барпо этиш арафасида деб ҳисоблаш қабул қилинган.

Ж.Гэлбрейтнинг одил жамият ҳақидаги таълимоти, П.Дракернинг «Посткапиталистик жамият», В.Иноземцевнинг «Иқтисодий жамият ташқарисида», К.Поппернинг «Очик жамият» асарлари шулар жумласидан¹. Ушбу таниқли олимларнинг фикрларига қўшилмай бўлмайди.

Айни вақтда, шу нуқтаи назардан бир нарсани аниқлаб олиш керак деб ўйлаймиз. Бу ерда бутун инсоният тўғрисида сўз юритиляптими ёки унинг муайян бир қисми тўғрисидами? Гап шундаки, ҳозирги дунё иқтисодий, илмий-техник ва маърифий жиҳатдан шу қадар ҳар хилки, бутун инсоният тараққийётнинг постиндустриал даражасига кўтарилиши тўғрисида сўз юритишга ҳали эрта.

Бугунги кунда жаҳон икки қарама-қарши гуруҳга – «Бой Шимол» ва «Камбағал Жануб»га аниқ ажралган. Бунда камбағалларнинг бойлардан кўплиги нисбати 5:1 ни ташкил этади.

Шу нуқтаи назардан В.С.Егоровнинг «Очик жаҳон фалсафаси» номли фалсафий-социологик тадқиқоти диққатга сазовор². Унда айтилишича, БМТнинг «Инсонпарвар глобализация» деб номланган 1999 йилги докладида бешта энг бой ва бешта энг камбағал мамлакатлар нисбати 1960 йилда 30:1 ни, 1990 йилда – 60:1 ни, 1997 йилда эса – 74:1 ни ташкил этган. Ушбу тафовут кейинги йилларда ошишда давом этмоқда³.

¹ +аранг: Galbraith J.K. The Good Society. The Humane Agenda. – Boston-NY., 1996; Drucker P.F. Post Capitalist Society. NY., 1995; Иноземцев В.И. За пределами экономического общества. – М., 1998; Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.1. – М., 1992.

² +аранг: Егоров В.С. Философия открытого мира. – Москва-Воронеж, 2002. – 320 б.

³ Ыша ерда. – 228 б.

БМТ бош котиби Кофи Аннан 2001 йил мартда қуйидаги маълумотларни келтириб ўтди: Ер қурраси аҳолисининг бешдан бир қисми қунига бир доллардан кам маблағга яшаб қолишга ҳаракат қилмоқда, жаҳонда яшайдиган 6 миллиард аҳолининг 4 миллиарди ярим оч ҳолда, қашшоқ қун кечирмоқда¹.

Ушбу шароитларда, образли қилиб айтганда, жаҳоннинг аксарият мамлакатлари қирғоғини ҳозирча фақат биринчи тўлқин (аграр жамият) ва қисман иккинчи тўлқин (индустриал жамият) сувлари ювмоқда. Учинчи тўлқин сувларига келсак, улар жаҳоннинг жуда оз мамлакатлари (АҚШ, Европа Иттифоқи мамлакатлари, Жануби-Шарқий Осиёдаги айрим ривожланган давлатлар) қирғоғига етган. Бу мамлакатларда Ер қурраси аҳолисининг атиги бешдан бир қисми яшайди.

Шу муносабат билан ривожланаётган мамлакатларнинг асосий вазифаси кибернетик майдонга сакраш эмас, балки қолақ халқларни ўрта даражага, ўрта даражадаги халқларни эса – ривожланган даражага кўтариш, уларни фан-техника тараққиёти ва ахборот технологияларига ошно этишнинг узоқ йиллик стратегиясини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Инсоният тараққиёти ва унинг ягона цивилизация сари ҳаракатланиши йўллари ва воситаларини излаш муаммосини ёритишда юқорида зикр этилган бой ва камбағал мамлакатлар ўртасидаги тафовут улардан бирининг фаоллигини ва иккинчисининг пассивлигини англамаслигини қайд этиб ўтиш керак. Ушбу қарама-қаршилик, энг аввало, жаҳон халқлари ривожланишининг тарихий шарт-шароитлари, уларнинг жўғрофий ўрни ва айниқса, мустамлака ўтмиши билан боғлиқ. Инсоният ирқий, миллий ва бошқа биологик ва ижтимоий белгиларга кўра қарама-қарши қўйилиши мумкин эмас. У ўз тузилишига кўраёқ ягонадир.

Замин одамлари моҳиятига кўра, ижтимоий жиҳатдан бирдир. Қадимда, кишилиқ тараққиётининг илк босқичида айнан предметли дунёни қайта ишлашда инсон биринчи марта ўзини уруғдош мавжудот сифатида намоён этган, ишлаб чиқариш унинг уруғ жамоасидаги фаолиятига айланган.

Замин аҳолиси интеллектуал жиҳатдан бирдир. Мантиқий тафаккурнинг ҳар қандай ҳаракатида миллионлаб кишиларни ва юзлаб авлодларни ўзаро боғлайдиган ришталарни кўриш мумкин. Тафаккур табиати (унинг тарихийлигига қарамай) барча халқларда ва шахсларда ягона, бирдир.

Рус файласуфи Н.А.Бердяев «Инсон қавми Инсониятга айланиб боради» деб қайд этган эди. Ушбу фикр инсониятнинг тарихийлигини, у англаб етилмаган, ибтидоий борлиқдан ўз ҳаётини ягона ижтимоий организм сифатида тушуниб етиш сари ҳаракатланишини қайд этади. Таъбир жоиз бўлса, бу ерда «ўзидаги» инсониятнинг «ўзи учун» инсониятга айланиши рўй беради.

Табиийки, турли даврларда инсониятнинг яхлитлик даражаси ҳар хил бўлган. Шунини қайд этиш керакки, «бутун» ва «яхлитлик» айна бир нарса эмас. Улар яқин, аммо ҳар хил тушунчалардир. «Яхлитлик» тушунчаси бутуннинг идеал тўлиқлигига эришишнинг муайян даражасини ифодалайди.

---

¹ Ўша ерда.

Тарихий тараққиёт жараёнида одамларнинг маконда тарқоқ ҳамжамиятлари ўртасида алоқалар ўрнатиш имконияти аниқланди ва кенгайиб борди. Бевосита алоқалар одамларнинг моҳиятан бирлигини янада оширди ва бойитди.

Яхлитлик тарқоқликдан устун келади. Тарих жараёнининг вақтдаги (диахроник) бирлигига тўла ҳажмда макондаги (синхроник) бирлик қўшилади. Алоҳида мамлакатлар ҳаёти, тиллар ва маданиятлар ранг-баранглиги, ривожланиш мароми ва шаклларининг ҳар хиллиги оша тарихнинг ягона умуминсоний йўли кўзга ташланади.

9.3. Дунёнинг глобаллашуви

Ҳозирги дунёнинг XX аср охирида намоён бўлган минтақалар, мамлакатлар ва давлатлар яқинлашуви билан боғлиқ тенденциясини ёритишда ушбу жараённи белгилайдиган уч асосий омилни қайд этиб ўтиш керак. Биринчиси – иқтисодий омил.

XX аср охири – XXI аср бошида ушбу йўналишда ҳам ижобий, ҳам салбий ўзгаришлар рўй берди. Фан-техника инқилоби, фаннинг амалда ва кенг кўламда бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиши мазкур ўзгаришларнинг ўзига хос марказига айланди. Кибер-нетизация, компьютерлаштириш, ахборотлаштириш жараёнлари кенг қанот ёйди, мутлақо янги технологиялар пайдо бўлди. Моҳият эътибори билан, XX асрда пешқадамлик маънавий ишлаб чиқаришга ўтди, яъни инсон тафаккури аста-секин ҳозирги ижтимоий ишлаб чиқаришнинг кўлами, суръати ва бутун қиёфасини белгиловчи омилга айланди¹.

Глобализация жараёнининг иккинчи муҳим шартини ёки омилни ижтимоий хусусиятга эга.

Бу ерда одамлар ижтимоий интеграцияси муаммосини ёритувчи уч ҳолатни қайд этиш мумкин:

биринчидан, инсониятнинг бутун дунёни қамраб олувчи ижтимоий бирлик сифатида ривожланиши. Инсоният доим ижтимоий бирлик сифатида яшаган ва, табиийки, интеграл ижтимоий алоқаларининг ривожланганлик даражаси билан фарқ қилган. XX аср жаҳон тарихининг шундай бир босқичи бўлдики, унда инсониятни боғловчи ришталар мустаҳкамланди;

иккинчидан, XX асрда ижтимоий тараққиёт вектори илгари жуда катта ижтимоий-регулятив кучга эга бўлган ижтимоий-синфий бирликлардан жўшқин микроижтимоий бирликлар сари силжимокда;

учинчидан, XX асрда миллий-этник муносабатлар соҳасида улкан ўзгаришлар содир бўлди. Бир томондан, жуда кўп халқлар, элатлар ва ирқларга зулм қилган колониал система узил-кесил тугатилди. Иккинчи томондан, охириги йигирма йилда жаҳонда миллатчилик, ўзаро нифоқ, халқаро терроризмнинг кучайиши қайд этилди.

¹ +аранг: Губин В.Д. Философия. – Челябинск-М., 1999. – 360-393 б.

Глобализациянинг учинчи шarti – ҳар хил, қарама-қарши сиёсий жараёнлар ҳамда жаҳон ижтимоий тараққиётида ўзгаришлар рўй беради. Шу сабабли ХХ асрни омма сиёсат субъектига айланган аср деб номлаш мумкин.

Жаҳоннинг глобаллашуви муаммолари устида фикр юритар эканмиз, инсон борлигининг жиҳати – глобаллик ушбу ҳодисанинг энг теран негизини ташкил этишини қайд этиб ўтмоқчимиз. Айнан инсон моҳиятининг универсаллиги, инсон қобилиятларининг чексизлиги (улар орасида онг ва меҳнатни биринчи ўринга қўйиш лозим) глобал жараёнларнинг муҳим илдизлари ҳисобланади. Бунда ўзгаришлар жараёни ўсиб боровчи тезликда рўй берди. Масалан, вербал (оғзаки) мулоқотдан ёзувнинг вужудга келишигача инсоният 3 миллион йилни, ёзувдан матбаачиликнинг кашф этилишигача тахминан 5 минг йилни, матбаачиликдан телефон, радио, телевидение ва ш.к.нинг кашф этилишига тахминан 500 йилни босиб ўтган бўлса, замонавий компьютерларга ўтиш учун атиги 50 йил керак бўлди. Ҳозирда янги кашфиётлардан улардан амалда фойдаланилишигача бўлган муддатлар кун сайин қисқариб бормоқда; улар энди йиллар билан эмас, балки ойлар билан ўлчанмоқда. ХХ асрда инсон ва инсоният ўртасидаги алоқанинг янги қирралари аниқланди. Ушбу алоқа инсоният ва ҳар бир инсон қаршисида очилган жарликка қулаш хавфининг бирлигида намоён бўлди. ХХ аср агар одамлар бирлашмаса, бутун инсоният ҳалок бўлиши мумкинлигини кўрсатди. Ушбу хавфлар ҳам одамлар, бутун инсоният яқинлашиши зарурлиги аста-секин англаб этилишининг муҳим омилларидан биридир¹.

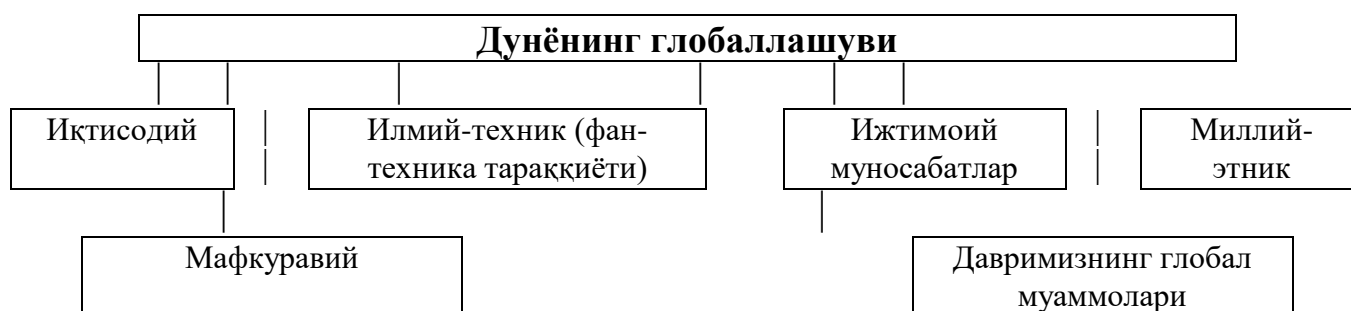
Шундай қилиб, глобализация – асрлар мобайнида ривожланаётган тарихий жараён. У жаҳоннинг бирлашишини, одамлар ягона принципларга мувофиқ яшаши, ягона кадриятлар, хулқ-атвор қоидаларига риоя қилишини, ҳамма нарсаларни универсаллаштиришга интилишини англатади.

Глобализация – кучайиб бораётган ўзаро алоқаларнинг эътироф этилиши демак. Миллий ва давлат суверенитети муайян даражада камайиши (масалан, Европа иқтисодий ҳамжамияти мамлакатларида) унинг асосий натижасидир.

Ниҳоят, глобализация бу иқтисодий интеграция жараёнига асосланган жаҳон иқтисодиётининг бунёд этилиши демакдир. Унинг моҳияти ва мазмуни кейинги мавзуда ёритилади.

15-схема

Дунёнинг глобаллашуви, унинг шакллари ва турлари

Қисқача хулосалар

1. XX аср охири – XXI асрнинг боши фан бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши, кибернетизация, компьютерлаштириш, янги технологияларнинг пайдо бўлиши билан тавсифланади.

2. Ҳозирда ижтимоий тараққиёт вектори илгари жуда катта ижтимоий-регулятив кучга эга бўлган ижтимоий-синфий бирликлардан жўшқин микроижтимоий бирликлар сари силжимокда.

3. Глобализация ижтимоий муносабатларни, жаҳон халқлари ва мамлакатларининг сиёсий, миллий-давлат ва иқтисодий алоқаларини камраб олмоқда. Инсон тафаккури эришган ютуқлар умумий аҳамият касб этмоқда. Жаҳон ижтимоий муносабатларининг глобаллашуви инсоният ютуқларини ҳам, унинг камчиликлари, нуқсонларини ҳам ўзига хос тарзда намоён этмоқда. Ана шундай нуқсонларнинг энг салбий кўринишларидан бири халқаро терроризмдир.

Асосий тушунчалар

Қиёмат куни – Инжилда башорат қилинган «охирзамон».

Глобализация – умуминсоний омиллар асосида жаҳон мамлакатлари яқинлашувининг фалсафий-социологик таърифи.

Диахрония – муайян жараён ривожланишининг тарихий кетма-кетлиги.

Ижтимоий фалсафа – жамиятнинг вужудга келиши, ривожланиши ва унинг истикболлари ҳақидаги фалсафий таълимот.

Саволлар

1. Ҳозирги дунёнинг ривожланиш тенденцияси қандай?
2. Сизнингча, инсоният қайси йўналишда ҳаракатланяпти?
3. Кишилиқ жамиятининг глобаллашуви нима?
4. Ҳозирги ижтимоий тараққиётда глобал жараёнларнинг қайси хусусиятлари айниқса ёрқин намоён бўлмоқда?
5. «Давримизнинг глобал муаммолари» ва «инсониятнинг глобаллашуви» тушунчалари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқланг.

Адабиётлар

1. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.
2. *Барулин В.С.* Социальная философия. Учебник для ВУЗов. – М., 1999.
3. *Губин В.Д.* Философия. – М., 1999.
4. *Егоров В.С.* Философия открытого мира. – Москва, Воронеж, 2002.
5. *Кохановский В.П.* Философия. Учебник для ВУЗов. – Ростов/Д., 1996.
6. Новая индустриальная волна на Западе. Антология. – М., 1999.
7. *Тойнби А.* Постыжение истории. – М., 1997.
8. *Ясперс К.* Смýсл и назначение истории. – М., 1994.

¹ И=тисодий глобализация муаммолари кейинги мавзуда муфассалро= кыриб чи=илади.

10-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЁТ ФАЛСАФАСИ

10.1. Иқтисодиёт тушунчаси

Ҳар қандай жамият, у ўз ривожланишининг қайси босқичида бўлмасин, ишлаб чиқаришсиз яшай олмайди. Бу иқтисодчиларга ва ишлаб чиқариш менежерларига яхши маълум. Шу билан бирга, бир қанча масалалар ҳам борки, уларни фалсафа ҳам четлаб ўтиши мумкин эмас. Бу, биринчидан, жамиятнинг ўз-ўзидан ривожланадиган ижтимоий тизим сифатидаги моҳияти ва унинг ривожланиш асослари ҳақидаги масалалар, шу жумладан *иқтисодий муаммо*; иккинчидан, жамият ва унинг иқтисодий ҳаёти нисбатини аниқлаш муаммоси; учинчидан, *иқтисодий онг*нинг шаклланиши ва унинг жамият иқтисодий ҳаётига таъсири масалалари.

Табиийки, жамият ва унинг ривожланишини фалсафий билиш юқорида зикр этилган шу уч муаммо билан чекланмайди. Улар қаторига яна ижтимоий (иқтисодий) тараққиёт объектив ва субъектив томонларининг ўзаро нисбати, турли ижтимоий гуруҳлар ва синфлар иқтисодий манфаатларининг ўзаро таъсири, иқтисодий қонунлар вужудга келиши ва ривожланиши масалаларини, шунингдек жамият иқтисодий ҳаёти ва иқтисодий ислохотларнинг ўзаро нисбати муаммосини киритиш мумкин. Уларни фалсафа иқтисодий фанлар, иқтисодий назария иқтисодий тадқиқотларида «оқ доғлар» мавжудлиги учун эмас, балки билишнинг, шу жумладан иқтисодий борлиқни инсоният яхлит ижтимоий организмнинг таркибий қисми сифатида билишнинг умумназарий, умумилмий методологик принципларини айнан фалсафа ишлаб чиққани учун тадқиқ қилади. Шу муносабат билан ўтмиш фалсафий-иқтисодий таълимотларининг вужудга келиш тарихига, жамият тараққиёти жараёнида уларнинг эволюциясига мурожаат этиш зарурияти туғилади.

Маълумки, «экономика» – «иқтисод» қадимги юнонча сўз бўлиб, дастлаб рўзгорни бошқариш санъати маъносида қўлланган ва кейинчалик иқтисодиёт – ишлаб чиқариш тизимидаги ижтимоий муносабатларнинг тарихий белгиланган мажмуи, моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва уларни тақсимлаш усуллари ҳақидаги ҳозирги таълимотга айланган.

Бу ўринда яна бир хусусиятга эътиборни қаратиш керак деб ўйлаймиз: антик, ўрта аср ва ҳатто Янги даврнинг айрим ижтимоий-фалсафий қарашларида «жамият», «иқтисодиёт», «давлат» тушунчаларига бир деб қаралган. Масалан, иқтисодий тафаккур ўша даврда анча яхши ривожланган Қадимги Юнонистонда ушбу муаммога Платон ва Аристотель эътибор берган.

Қадимги Юнонистонда милоддан аввалги биринчи мингйиллик ўрталаригача вужудга келган иқтисодий тизим ягона эмас эди. У ўзининг ҳар хиллиги ва турли шаҳар-полисларда жойлашганлиги билан тавсифланарди. Улар орасида энг юксак маданий-иқтисодий ривожланиш даражасига Афина ўз кўп тармоқли ишлаб чиқариши, қуллар меҳнатидан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқариш тармоқлари (узумчилик, зайтун мойи ишлаб чиқариш), қулдорлар помещьесининг товар ишлаб чиқаришга йўналтирилганлиги ва ҳ.к.

билан эришган эди. Камбағал фуқароларни моддий таъминлаш сиёсатини олиб борган, шаҳар ҳаёти ва шаҳар хунармандчилиги жадал суръатларда ривожланган, классик кулдорлик тизими вужудга келган Афинанинг демократия маркази сифатида аҳамияти ҳам ошиб борди.

Ушбу шароитларда Платон ва Аристотель, ҳар бири ўзича ва ҳар бири ўз даврида, давлат ва унинг иқтисодиёти шаклланиши ҳақида ўз қарашларини баён этдилар. Шу нуқтаи назардан Платоннинг давлат вужудга келиши сабаблари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовор, чунки уларда давлатнинг иқтисодий негизи аниқ кўзга ташланади. «Биз ҳар биримиз ўз эҳтиёжларимизни қондира олмаган ва кўп нарсаларга муҳтож бўлган ҳолда давлат вужудга келади», дейди Платон асарининг қаҳрамони Адимант. «Ҳар бир одам, - деб давом этади у, - ўзининг муайян эҳтиёжларини қондириш учун дам у, дам бу одамни жалб этади. Кўп нарсаларга муҳтож бўлган кўпчилик баҳамжиҳат яшаш ва бир-бирига ёрдам бериш учун бир ерга тўпланади: ушбу манзилгоҳ бизда давлат деб аталади»¹.

Шу ўринда бир савол туғилади: агар муайян ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулоти билан бозорга келиб, унга харидор топмаса, вақтини беҳуда совурган бўладими? «Йўқ, - дейди Платон, - ушбу аҳволни кўриб, унга ўз хизматини таклиф қиладиган одамлар топилади... Улар бозорда *пулга* ниманидир харид қилишни ... ва уни яна пулга айирбошлашни кутиб ўтирадилар»².

Бу кейинчалик Қадимги Юнонистон тафаккурининг яна бир даҳоси – Аристотель таълимотида ёрқин намоён бўлди. У давлат ва жамият ўртасида фарқ мавжуд деган фикрни биринчи бўлиб илгари сурди. Ўзининг «Сиёсат» рисоласида у яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик каби тушунчаларни фақат ижтимоий мавжудот – инсон идрок этишга қодир деб қайд этади. «Буларнинг мажмуи эса, - деб давом этади файласуф, - оила ва давлат негизини ташкил этади»³. Бунда «ўз табиатига кўра давлат оилага ва ҳар биримизга нисбатан бирламчи ҳисобланади...»⁴.

Кўриб турганимиздек, буюк файласуфлар узоқ қадимдаёқ иқтисодий назарияга анча яқин келганлар, жамият, давлат ва уларнинг иқтисодий негизи ҳақидаги кейинги таълимотларга замин яратганлар.

Платоннинг давлат ҳақидаги таълимоти давлатнинг келиб чиқиши ҳақидаги кейинги назарияларга, шу жумладан Янги давр инглиз файласуфлари Т.Гоббс (1588-1679) ва Ж.Локк (1632-1704) таълимотларига муайян даражада таъсир кўрсатди. Платоннинг ҳеч ким ҳеч қачон, урушда ҳам, тинчлик даврида ҳам бошлиқсиз қолмаслиги керак¹ деган ғоясига таяниб, Гоббс ўзининг ижтимоий шартнома ҳақидаги таълимотида подшога анча катта ваколатлар

¹ +аранг: Мыслители Греции. От мифа к логике. – Москва-Харьков. 1999. – 142 б.

² Ыша ерда. – 145 б.

³ Ыша ерда. – 444 б.

⁴ Ыша ерда. – 444 б.

¹ +аранг: Асмус В.Ф. Платон. – М., 1993. – 74 б.

берилиши, у жамият манфаатларида хатто ўз фуқаролари ҳаётини қурбон келтириши мумкин, деб ҳисоблайди.

А.Смит (1723-1790)нинг меҳнат жамияти назарияси тўғрисида сўз юритар эканмиз, унинг меҳнат ижтимоий тақсимотига асосланган ижтимоий алоқалар ўрнатилиши зарурлиги ҳақидаги таълимотига ҳам Платон ғоялари билвосита таъсир кўрсатганини қайд этиб ўтиш керак деб ўйлаймиз. Ниҳоят, буюк немис файласуфи Г.Гегел (1770-1831)нинг фуқаролик жамияти ҳақидаги назариясида Аристотелнинг «жамият» ва «давлат» тушунчаларини синонимлар тарзида ажратиш зарурлиги ҳақидаги фикрининг олис соясига дуч келамиз.

Давлат ва жамият ҳақидаги таълимотларнинг ривожланишига Марказий Осиёдан чиққан ўрта аср буюк мутафаккирлари қўшган ҳисса ҳақида тўхталиб ўтмасак, ижтимоий-фалсафий таълимотлар тарихига сафаримиз тўлиқ бўлмайди деб ўйлаймиз. Ушбу нуқтаи назардан бу ерда олдинги мавзуларда тилга олинган Форобий, Ибн Сино ва Беруний номларини қайд этиб ўтиш кифоядир. Иқтисодий қурилиш амалиётини ишлаб чиқишга Амир Темур ўз «Тузуқлари» билан катта ҳисса қўшди.

Айтилганларга мисол тариқасида Шарқ Ренессанси даврининг буюк мутафаккири Форобийнинг ижтимоий қарашларини кўриб чиқамиз. Форобий Яқин ва Ўрта Шарқда биринчилардан бўлиб ўз даври феодал жамиятининг сиёсий ва иқтисодий ҳолатини фалсафий жиҳатдан тушуниб етишга ҳаракат қилди. Ўзининг «Фазилатли шаҳар» номли ижтимоий-фалсафий рисоласида Форобий инсон виждонан меҳнат қилмаса, ҳаётга фаол муносабатда бўлмаса, саодатга эришиши мумкин эмас, бунга фақат юксак иқтисодий негизли жамиятда эришилиши мумкин, деган фикрни асослади. «Одамлар ишларда бир-бирига ёрдам кўрсатиш учун бирлашган шаҳар фазилатли шаҳар, одамлар саодатга эришиш мақсадида бир-бирига кўмаклашадиган жамият эса фазилатли жамиятдир», деб қайд этади Форобий².

Ўша даврнинг яна бир мутафаккири – Беруний ҳам давлатнинг вужудга келиши энг аввало одамларнинг иқтисодий эҳтиёжлари билан боғлиқ деган фикрдан келиб чиқади. «Кучсиз инсон, (ҳимоя) органлари йўқлиги туфайли, ҳар хил синовлардан ўтиш жараёнида доим ҳимояга ва ўз (эҳтиёжлари) қондирилишига муҳтож бўлади», деб ёзади у³. Шунини қайд этиш керакки, Беруний ўзининг «Ҳиндистон» асарида мазкур мамлакатнинг ўша даврдаги ҳаёти, иқтисодиёти ва маданияти ҳақида муфассал маълумот берган.

Шундай қилиб, узоқ ва яқин ўтмиш иқтисодий ривожланишининг айрим масалаларини фалсафий жиҳатдан тушуниш у ўша даврда одатда фалсафий билим тизимида амалга оширилган деган хулосага келиш имконини беради. Кейинчалик иқтисодиёт ва жамиятнинг иқтисодий ҳаёти жараёнларини фалсафий тушуниш сифат жиҳатидан янги даражага кўтарилди. Ушбу босқич фалсафа ва иқтисодиётнинг ажралиши билан боғлиқ. Шу даврда (XIX аср бошида) француз файласуфи О.Конт жамият ҳақидаги таълимот – *социология*ни яратди, унда жамият ўз ривожланиш жараёнида уч босқичдан

² И=тибос =уйидаги китобдан олинди: Джумабаев Ю. Из истории мысли в Средней Азии. – Т., 1975. – 45 б.

³ Ўша ерда. – 53 б.

(илоҳиёт, метафизик ва позитив босқичлардан) ўтиши ҳақидаги ғояни ривожлантирди.

XIX аср ўрталарида К.Маркс (1818-1883)нинг иқтисодий назарияси вужудга келди. У ҳам жамиятга яхлит тизим деб қаради, жамиятни таркибий қисмларга ажратди ва бутун ижтимоий тизимнинг яхлитлигини ва унинг фаолият кўрсатиш имкониятини таъминловчи асосий тизим ҳосил қилувчи алоқаларни кўрсатиб берди. Аммо, ушбу ғояни илгари сургач, марксизм жамият ҳақидаги барча «ноилмий», «зарарли» ва «реакцион» таълимотларни четга сурди ва «озодлик салтанати»га йўл фақат «объектив қонуниятлар» орқали ўтади деган ғояни илгари сурди. Одамлар тажрибаси, ижтимоий амалиёт жамият утопик хаёлий оламда эркин бўла олмаслиги, ўз орзуларини рўёбга чиқара олмаслигини, уларга фақат меҳнат орқали эришиш мумкинлигини кўрсатди.

Кейинчалик, XX асрда ижтимоий ривожланиш ҳақида яна бир қанча қизиқарли назариялар ва таълимотлар пайдо бўлди. Индустириал жамият концепцияси (Э.Дюркгейм, Р.Арон, Д.Белл), постиндустириал жамият ҳақидаги таълимот (Д.Белл, З.Бжезинский, О.Тоффлер ва б.) шулар жумласидан. Бу ўринда Ж.Гэлбрейтнинг «янги индустриал жамият» ҳақидаги таълимотини, У.Ростоунинг «иқтисодий ўсиш босқичлари» назариясини, А.Гойнбининг «тарихий айланиш назарияси»ни ҳам қайд этиб ўтиш керак. Ушбу таълимот ва назариялардан айримларининг мазмунини мавзунинг кейинги қисмида кўриб чиқамиз.

10.2. Фалсафа ва иқтисодиёт – билиш функцияларининг бирлиги ва фарқлари

Илмий фикрлайдиган ҳар бир иқтисодчи ва файласуф жамиятнинг иқтисодий ҳаётини ҳодисалар ўртасидаги зарур, муҳим ва такрорланувчи алоқалар ифодаси деб тушунади. Лекин ушбу тушунишга уларнинг ҳар бири иқтисодиёт ва фалсафа учун умумий бўлган категориялар ҳамда фақат айни фанга хос бўлган тушунчалар ёрдамида ҳар хил ёндашади.

Маълумки, XVII асрдан – биринчи илмий инқилоб давриданок фалсафадан мустақил фанлар ажралиб чиқа бошлади. Улар орасида тадқиқот объекти иқтисодиёт ҳисобланган таълимотлар ҳам пайдо бўлди. Иқтисодиёт одамларнинг моддий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган товарлар, предметлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш, уларни тақсимлаш, айирбошлаш ва улардан фойдаланиш бўлгани учун иқтисодчилар ҳам, файласуфлар ҳам унга жиддий эътиборни қаратдилар.

Иқтисодий эҳтиёжларни ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан боғлиқ эҳтиёжларни доим иқтисодий назария ва фалсафа биргаликда ўрганиб келади. Бу ерда эҳтиёжни ифодалашнинг икки шакли – фалсафий ва иқтисодий шакллари тўқнашади ва ўзаро таъсирга киришади. Маълумки, иқтисодий эҳтиёжлар иқтисодий зарурият тарзида намоён бўлади. Озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, ҳаракатланиш воситалари, рўзғор анжомлари ва ҳ.к.га эҳтиёж

шулар жумласидан. Ушбу эҳтиёжлар ҳам ижтимоий (уларни фалсафа ўрганади), ҳам иқтисодий (уларни иқтисодий назария тадқиқ қилади) ўрганиш объектини ташкил этади¹.

Шу билан бирга, мазкур китоб муаллифларининг автомобиль, модали кийим-кечакка (ҳозирги ёшларда буни фарқлаш қийин, чунки уларнинг ҳаммаси мода бўйича кийинади) бўлган эҳтиёжлар ижтимоий, озиқ-овқат, *кийим-кечак*, уй-жой ва ҳ.к.га бўлган эҳтиёжлар эса – иқтисодий хусусиятга эга, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Нафсиламбрини айтганда, зикр этилган эҳтиёжларнинг барчаси ягона ижтимоий-иқтисодий хусусиятга эга, фақат уларни тадқиқ қилишга фалсафа ва иқтисодий назария ҳар бири ўз нуқтаи назаридан ёндашади.

Ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш усули ва мулкчилик муносабатлари ҳам жамият иқтисодий ҳаётини тадқиқ қилишнинг иккала шакллари учун «умумий» ҳисобланади. Хуллас, ушбу икки фаннинг тадқиқот йўллари доим ўзаро кесишади, чунки улар айтилган бир объект – иқтисодиётни тадқиқ қилади.

Айтилган вақтда, фалсафа ва иқтисодий назария ушбу тадқиқот объектини таҳлил қилишга ҳар хил нуқтаи назардан ёндашади. Чунончи, иқтисодий таълимот ишлаб чиқариш ривожланишининг иқтисодий хусусиятларини тадқиқ қилади, одамлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ёритади, уларнинг иқтисодий манфаатларини, иқтисодий эҳтиёжларни қондириш йўллари ва усулларини асослашга ҳаракат қилади. Фалсафа эса жамият ривожланишининг моддий, иқтисодий асосларини инкор этмаган ҳолда, унинг ижтимоий томонини аниқлаш вазифасини ўз олдига қўяди.

Шу сабабли, А.Смитдан бошлаб, иқтисодий таълимот (ўша даврда сиёсий иқтисод) ўзининг асосий эътиборини жамият ривожланишининг иқтисодий асосларини тадқиқ қилишга, фалсафа эса – унинг ижтимоий асосларини ўрганишга қаратади.

Буни мазкур икки таълимотнинг деярли бир даврда яшаган атоқли вакиллари – иқтисодчи **Адам Смит** (1723-1790) ва файласуф **Георг Гегель** (1770-1831) мисолида кўриб чиқамиз. А.Смит илмий асослаб берган сиёсий иқтисод иқтисодий таълимотнинг ривожланишига қўшилган катта ҳисса бўлди. Унинг замирида ётувчи қийматнинг меҳнат назарияси (*«меҳнат жамияти назарияси»*) одамлар ўртасида ижтимоий алоқалар меҳнатнинг ижтимоий тақсимоти асосида, улар ўз меҳнати меваларини айирбошлаши орқали ўрнатилади, бунда одамлар иқтисодий фаолиятининг асосий мотиви меҳнат ҳисобланади, деган фикрдан келиб чиқади. Смит инсон ва меҳнат ўзаро алоқасининг куйидаги принциpidан келиб чиқади: ҳар ким ўзи учун ишлар экан, бошқалар учун ишлашга ҳам мажбур бўлади ва, аксинча, бошқалар учун ишлар экан, ҳар ким ўзи учун ҳам ишлайди. Бинобарин, инсон яхши яшашга интилишининг асосий шартини ва жамият равақининг манбаини меҳнат ҳисобланади. А.Смит жамият равақининг уч асосий шартини қайд этди:

¹ +аранг: Философия. Под ред. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. – М., 2000. – 405-406 б.

хусусий мулкнинг мавжудлиги, иқтисодий давлатнинг аралашмаслиги ва шахсий ташаббус ривожланиши учун ғовларнинг йўқлиги. Смитнинг жамият синфий тузилишини тушуниши у яратган иқтисодий назариянинг муҳим жиҳатидир. Унга асосланиб, Смит уч асосий синфни: ёлланма ишчилар, капиталистлар ва йирик ер эгалари синфларини қайд этади. Бунда ёлланма ишчиларнинг иқтисодий манфаатлари капиталистлар ва йирик ер эгаларининг манфаатларига зиддир.

Фуқаролик жамияти назариясини ишлаб чиққан Гегель таълимотида фалсафий оҳанг кучлироқ. Агар Смит ижтимоий ҳодисалар таҳлилида асосий эътиборни **иқтисодий** хусусиятга эга муаммоларга қаратган бўлса, Гегелнинг диққат марказида ижтимоий аҳамиятга молик муаммолар туради. Жамиятнинг ривожланишини у диалектик метод ёрдамида таърифлайди. Смитдан фарқли ўлароқ, Гегель моддий ва маънавий дунёга қотиб қолган нарса деб эмас, балки муттасил ўзгарувчи ва ривожланувчи жараён деб қарайди. Гегель биринчи бўлиб «фуқаролик жамияти» тушунчасини ишлаб чиқди, унга «умумий боғлиқлик тизими» деб таъриф берди, унда «бир кишининг тирикчилиги, фаровонлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан мавжудлиги барчанинг тирикчилиги ва фаровонлиги билан узвий боғланади, шуларга асосланади ва фақат ана шу боғлиқликда ҳақиқий ва таъминланган бўлади»¹, деб қайд этди. Шу ерда икки буюк мутафаккирнинг ушбу таълимотларини солиштириб, уларнинг жамият (яъни айтиб бериш объект) талқини айрим масалалар бўйича мос келади, айрим муаммолар бўйича эса мос келмайди, деган хулоса чиқариш мумкин.

Уларнинг меҳнатнинг роли ва унинг ижтимоий тақсимотдаги аҳамияти ҳақидаги фикр-мулоҳазалари мос келади. Аммо Смит, Гегелдан фарқли ўлароқ, диалектикани деярли тадқиқ қилмайди. Бу XIX асрнинг иккинчи ярмидаёқ Смитнинг баъзи бир қоидаларига тузатиш киритиш, айримларини эса бутунлай қайта кўришни тақозо этди.

Смитнинг хизмати шундаки, у ўз иқтисодий таълимотини асослаш жараёнида ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ягона ва ҳақиқий мезони меҳнат эканини биринчи бўлиб илмий жиҳатдан асослаб берди, барча замонларда ва барча жойларда барча товарларни меҳнатга қараб баҳолаш ва уларнинг қийматини солиштириш мумкинлигини қайд этди¹. Лекин у бу ерда ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари **диалектикасига**, ишлаб чиқариш усулининг вужудга келиши ва ривожланиши **диалектикасига** фақат яқинлашди, аммо уни ёритиб бермади.

Гегель эса ўзининг ижтимоий ривожланиш хусусияти ҳақидаги қоидаларини диалектик ёндашув ёрдамида асослаб берди ва улар ишлаб чиқаришга боғлиқ эканини қайд этди. Аммо, фуқаролик жамиятининг вужудга келиши ва ривожланиши муаммоларига алоҳида эътибор берган ҳолда, у,

¹ +аранг: Человек и общество. – М.. 1993. – 21 б.

¹ +аранг: Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.. 1962. – 194 б.

Смитдан фарқли ўлароқ, тарихга фақат «озодликни англаган руҳ тараққиёти» деб қаради.

Кўриб турганимиздек, Смит таълимоти ҳам, Гегель таълимоти ҳам ижобий жиҳатлар билан бир қаторда, айрим камчиликлардан ҳам холи эмас. Иқтисодчи ва социолог К.Маркс ўз иқтисодий таълимотида ана шу камчиликларни муайян даражада бартараф этди, уларнинг бир қанча хато қоидаларини қайта тушуниб етди ва қўшимча қиймат назариясини асослаб берди².

Шу билан бирга, олдинги мавзуларда қайд этиб ўтганимиздек, Маркснинг жамият «порлоқ келажак»ка келиши ҳақидаги фундаментал қоидасини тўғри деб бўлмайди. Давримизнинг машҳур социолог ва файласуфлари Г.Скирберк, Н.Гилье машҳур назарийчи бўлган Маркс маълум хато ва камчиликларга йўл қўйганини қайд этади. Масалан, Маркснинг капитализм ҳалокати муқаррар экани ҳақидаги қоидаси янглиш бўлиб чиқди, капитализмнинг ривожланиши синфий тафовутларнинг кучайишига олиб келади деган қоидаси эса нафақат тасдиқланмади, балки хато бўлиб чиқди. «Ҳозирда АҚШ ва Шимоли-/арбий Европадаги ишчиларнинг аксарияти эга бўлган шахсий истеъмол даражаси Маркснинг камбағаллашиш назариясига мос келмайди», деб қайд этади юқорида зикр этилган муаллифлар³.

XIX аср охири – XX аср бошида фалсафий ва иқтисодий таълимотларнинг ажралиш жараёни кучайди. Янги, соф иқтисодий назариялар, чунончи: Э.Бем-Баверкнинг ўта фойдалалилик назарияси, М.Фридменнинг монетаристик назарияси, Ж.Кейнснинг иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солиниши назарияси вужудга келди.

Ҳозирги замон ижтимоий-иқтисодий фанида индустриал, постиндустриал ва ахборот жамияти концепцияларига алоҳида эътибор берилади. Ушбу жамиятларнинг вужудга келиши товар ишлаб чиқарувчи иқтисодиётдан хизмат кўрсатувчи иқтисодиётга ўтилиши, жамиятнинг синфий бўлиниши ўрнига касбий бўлиниш келиши билан тавсифланади. Шу ўринда америкалик машҳур сиёсатшунос З.Бжезинский (1928 й. туғилган) номини тилга олиш мумкин. У «постиндустриал жамият» назариясининг вариантларидан бирини таҳлил қилиб, жамиятни ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник модернизация қилишни унинг «америкалашуви» билан бир деб ҳисоблайди ва янги «интеллектуал элита» вужудга келишини асослайди.

Яна бир америкалик социолог Д.Белл ўзининг «Келажак постиндустриал жамияти» (1973) китобида янги жамиятда соф капиталистлар ўрнига маълумот ва билим даражаси билан фарқ қиладиган ҳукмрон элита келади деб қайд этади.

Иқтисодий таълимотлар ва фалсафада билиш функцияларининг бирлиги ва фарқларининг айрим жиҳатлари ана шулардан иборат. Умуман олганда, улар ҳам, булар ҳам, ҳар бири ўзича қуйидаги умумий хулосаларга келади:

² +аранг: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 46. Ч.2. – 221 б.

³ +аранг: Философия. Под ред. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. – М., 2000. – 406 б.

- агар жамият муттасил равишда моддий неъматлар ишлаб чиқармаса, у мавжуд бўла олмайди;

- иқтисодий эҳтиёжлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш эҳтиёжлари ижтимоий ишлаб чиқаришнинг энг муҳим манбалари ҳисобланади;

- жамиятнинг иқтисодий ҳаётини билиш жараёнида унинг объектив омиллари (ишлаб чиқариш жараёнида объектив иқтисодий қонунларнинг амал қилиши; ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзаро таъсири, бунда уларнинг биринчиси иккинчисига мос келиши керак; жамият маънавий ҳаётининг ривожланиши учун зарур моддий шарт-шароитлар яратилиши ва б.) ҳам, субъектив омиллари (жамият ва муайян шахснинг иқтисодий манфаатлари, **одамлар иқтисодий онгининг** шаклланиши ва б.) ҳам ҳисобга олиниши керак.

Хуллас, жамиятнинг иқтисодий ҳаёти фақат объектив ва субъектив омилларнинг ўзаро таъсирида мавжуд бўлиши мумкин. Шу ерда бошқа бир фалсафий-иқтисодий муаммо – мулк масаласи кўндаланг бўладики, уни биз навбатдаги мавзуда муфассал кўриб чиқамиз.

10.3. Иқтисодий глобализация ва ҳозирги замон

Иқтисодий глобализация «ягона жаҳон иқтисодиёти, жаҳон бозори, пировард натижада жаҳон ҳамжамиятининг барпо этилишидир, - деб қайд этади В.С. Егоров. - У Марказ – АҚШ бошчилигидаги иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг периферия – учинчи ва тўртинчи дунё мамлакатлари, ривожланаётган ва посткоммунистик мамлакатларга нисбатан мафкуравий, сиёсий ва иқтисодий экспансияси йўли билан миллий давлатлар чегарасидан ўтади (уларни кўпориб ташлайди)»¹.

Чиндан ҳам шундайми? Дунё миқёсида бозор ташкил этиш учун зўрлик ишлатилиши шартми? Бизнинг назаримизда, муаллиф бу ерда кўп жиҳатдан ҳақ. Кўп жиҳатдан, лекин тўла эмас. Агар глобализация иқтисодий тазйиқ ва сиёсий бўйсундириш чора-тадбирларига асосланган жараён деб тушунилса, у чиндан ҳам ҳақ. Лекин ушбу жараёнларга муайян тарихий нуқтаи назардан қарайдиган, иқтисодий глобализацияни фақат экспансионизм натижаси эмас, балки иқтисодий жиҳатдан нисбатан тенг бўлган давлатларнинг ихтиёрий равишда аста-секин бирлашиши, қолоқ мамлакатларнинг иқтисодий салоҳияти аста-секин оширилиши ва тенглаштирилиши билан боғлиқ узок давом этадиган мураккаб жараён деб тушунадиган бўлсак, бу ерда бошқача ёндашув, бошқача талқин зарур. Аммо ҳали дунёнинг биронта ҳам ривожланган давлати шуни ўз олдига бош вазифа қилиб қўйгани йўқ.

Юқорида қайд этилган жуда қизиқарли ва фойдали илмий-фалсафий тадқиқот муаллифи айнан шу ҳақда сўз юритади. У глобализация натижасида ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида тафовут кучайиб бораётганини, XX аср охирига келиб улар ўртасидаги иқтисодий тафовут

¹ Егоров В.С. Философия открытого общества. – 227 б.

нисбати 74:1 га етганини ташвиш билай қайд этади¹. Ривожланган мамлакатлар глобализациядан тобора кўпроқ наф кўрмоқдалар, улар жаҳон иқтисодиётига қўшилиш ниятидаги янги мамлакатларга ўз «ўйин қоидалари»ни қабул қилишни шарт қилиб қўймоқдалар, натижада глобализация жараёнлари ягона марказ – АҚШдан туриб тартибга солинмоқда ва назорат қилинмоқда².

Иқтисодий глобализацияга шу нуқтаи назардан қаралса, ушбу жараённи рўй берган ҳодиса деб эмас, балки унга сари ҳаракат деб тавсифлаш мумкин.

Бошқача қилиб айтганда, ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётида глобализация эмас, балки **регионализация** жараёнлари рўй бермоқда. Шу нуқтаи назардан социологик луғатлардан бири муаллифларининг «глобализация – муайян маҳаллий кичик тизимларга табақалашган жаҳон умумий ижтимоий-маданий тизимининг вужудга келиши»³, деган фикрига қўшилиш мумкин.

Шу муносабат билан, бизнинг назаримизда, иқтисодий глобализация сари ҳаракат тўғридан-тўғри эмас, балки иқтисодий салоҳияти тенг мамлакатларнинг минтақавий (маҳаллий) уюшмалари орқали амалга оширилмоқда. Бу ерда тенг салоҳиятли дегани бир хил деган маънони англатмайди. Марказий Европадаги айрим собиқ социалистик мамлакатлар Европа иқтисодий ҳамжамиятига қўшилиши шундан далолат беради. Маълумки, ушбу мамлакатлар ўз иқтисодий кўрсаткичларига кўра Европа ҳамжамиятининг эски аъзоларидан анча орқада.

Ушбу тушуниш жаҳоннинг ривожланган давлатлари иқтисодий ҳамжамиятига қўшилишнинг бошқа йўллари истисно этмайди. Аммо бунга эришиш жуда ҳам қийин. Ҳатто яқин ўтмишда жаҳоннинг иқтисодий жиҳатдан энг қудратли давлатларидан бирининг ўзагини ташкил этган Россия ҳам ҳанузгача «Катта етилик»нинг реал, тенг ҳуқуқли аъзоси бўла олмаяпти.

Кўриб турганимиздек, глобализацияга ўтиш шакллари жуда серқирра ва ранг-барангдир. Улар жамият ҳаётининг деярли барча жабҳаларида: сиёсий ва ижтимоий соҳаларда, иқтисодиётда, маданиятда, миллатлараро муносабатларда ва ҳ.к.да намоён бўлади.

Ҳозирги замон иқтисодий фани иқтисодиёт соҳасида глобализациянинг уч асосий йўналишини қайд этади:

- а) молиявий глобализация;
- б) жаҳон савдосининг унумдорлигини ошириш;
- с) дунё миқёсидаги транснационал бирлашмалар тармоғининг вужудга келиши ва кенгайтирилиши.

Ушбу йўналиш доирасида глобализациянинг қуйидаги асосий жараёнларини қайд этиш мумкин:

- иқтисодиётнинг интернационализациялашуви;
- жаҳон ягона алоқа тизимининг равижланиши;
- ахборот, билимлар ва экспертлар аҳамиятининг ошиши;

¹ Егоров В.С. Философия открытого общества. – 228, 229 б.

² +аранг: Егоров В.С. Философия открытого общества. – 227 б.

³ +аранг: Учебный социологический словарь. Под ред. С.А. Кравченко. – М., 1999. – 52 б.

- транснационал иқтисодий дипломатиянинг яратилиши.

Иқтисодиётдаги глобализациянинг ўз тарафдорлари ва танқидчилари мавжуд. Айримлар глобализацияга ижобий ҳодиса деб қарайди, чунки у бутун жаҳонда меҳнат унумдорлигини ва одамларнинг турмуш даражасини оширишга қодир. Уларнинг фикрича, дунё миқёсидаги иқтисодий интеграция меҳнат тақсмотини яхшилайти, меҳнат ҳақи даражаси паст мамлакатларга кўп меҳнат сарфини талаб этувчи ишлаб чиқаришларга ихтисослашиш, меҳнат ҳақи даражаси катта бўлган мамлакатларга эса ишчи кучидан янада унумли фойдаланиш имконини беради. Глобализация капитални инвестициялар учун қулайроқ шартлар тақлиф қилган исталган мамлакатга жойлаштиришга, маҳаллий молиявий лойиҳаларнинг паст даромаддорлиги тузоғига илинмасликка имконият яратади.

Глобализация танқидчилари бунга қарама-қарши фикрларни илгари суради. Уларнинг таъкидлашича, меҳнат ҳақи даражаси паст бўлган ривожланаётган мамлакатлар томонидан рақобатнинг кучайиши ривожланган мамлакатларда иш жойлари қисқартирилиши ва ҳатто меҳнат ҳақининг камайтирилишига олиб келади.

Шу нуқтаи назардан «Труд-7» газетасида эълон қилинган бир мақола¹ диққатга сазовор. Унда кўк рангли жинси (blue jeans) ишлаб чиқарувчи машҳур «Леви Страус» компаниясининг тақдири ҳақида сўз юритилади. Компанияга рақобат тазйиқи кучайиши натижасида у ишлаб чиқариш ҳажмининг бир қисмини ишчилар ўз меҳнати учун кўп ҳақ тўламайдиган жойларга, яъни ривожланаётган мамлакатларга кўчиришга мажбур бўлди. Мақола муаллифларининг фикрича, ушбу тазйиқ замирида айнан глобализация жараёнлари ётади. Унда ривожланган мамлакатлар ўз рақобатбардошлигини ошириш учун меҳнат ҳақини ва ижтимоий таъминот нафақаларини камайтиради, атроф муҳит устидан назоратни сусайтиради. Рақобат тазйиқи натижасида аксарият давлатлар ўз иқтисодий сиёсатини амалга ошириш имкониятидан маҳрум бўлади. Иқтисодий тангликларни вужудга келтиришга қодир молия корчалонлари таъсири кучайиб бораётгани ҳам жиддий ташвиш уйғотади.

Шу муносабат билан миллий иқтисодиётлар ягона жаҳон хўжалигига қўшилиши жараёни илгари рўй берган жараёнларга қараганда бир қанча ўзига хос хусусиятларга эга.

Илгари, XX аср бошида жаҳоннинг катта қисми глобал иқтисодиётда иштирок этмас эди. Бугунги кунда савдо-сотик ва инвестицияларга ўз чегараларини очиб қўйган мамлакатлар сони жуда кўпайди. Нафақат ривожланган мамлакатлар, балки ривожланаётган мамлакатлар ҳам бозор муносабатларига ўтиш билан боғлиқ ислохотларни амалга оширмоқдалар.

Иккинчи хусусият алоқа воситалари қиймати камайиши ҳисобига транспорт харажатларининг қисқаришида ифодаланади. Арзон ва самарали коммуникациялар тармоғи фирмаларга ишлаб чиқариш жараёнининг ҳар хил

¹ +аранг: «Джинсовое счастье». Газета «Труд-7», 18 апреля 2002 г. №68.

таркибий қисмларини турли мамлакатларга жойлаштириш имконини беради. Бундан ташқари, замонавий ахборот технологиялари ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасида жисмоний алоқалиш заруриятини анча камайтиради ва уларга илгари халқаро бозорларда сотишнинг иложи бўлмаган товарларни реализация қилишнинг янги шакллари топиш имконини беради.

Учинчи хусусият – ялпи халқаро молия оқимлари тобора кўпайиб бормоқда. Масалан, ер юзидачет эл валютасининг кундалик айланмаси 1973 йилги 15 млрд. АҚШ долларидан 2000 йилда 1,5 трлн. АҚШ долларига кўпайди.

Тўртинчи хусусият фан-техника тараққиёти ва «ахборот жамияти»нинг шаклланиши билан боғлиқ. Оммавий саноат ишлаб чиқариши одатдаги ҳодисага айланди. Учинчи дунё мамлакатларидаги таълим дастурлари ва техник тараққиёт натижасида турли мамлакатлар ишчиларининг меҳнати бир хиллашди, бинобарин, меҳнат ҳақидаги катта тафовут ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш имконияти кенгайди.

Транснационал корпорациялар глобал иқтисодиёт ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлардан бирига айланиб бормоқда. Масалан, транснационал корпорациялар ўз мамлакатларидан ташқарида амалга оширган сотиш ҳажмлари экспорт ҳажмларидан 20-30% тезроқ ўсмоқда. Транснационал корпорациялар умумий сотиш ҳажмининг ўрта ҳисобда 45% ни экспорт ташкил этади. Молия бозорларида транснационал корпорациялар муҳим операциялар ҳолатини белгиловчи қудратли кучга айланмоқда. Уларнинг ялпи валюта захиралари жаҳоннинг барча Марказий банклари умумий валюта захираларидан бир неча баравар кўп.

Хуллас, глобализация ҳам давлатлараро, ҳам транснационал шаклларда ривожланадиган икки ёқлама жараён. Шу сабабли унинг ташувчилари ҳам кўп: давлатлар, уларнинг иттифоқлари, халқаро ташкилотлар, ноҳукумат ташкилотлари. Иқтисодий глобализациянинг табиати икки қарама-қарши тенденция: 1) ранг-барангликнинг камайишига қараб бир хиллашиш ва 2) турмуш даражаси ва тарзида тафовутларнинг кўпайишида ҳам намоён бўлмоқда.

Ҳозирги иқтисодий глобализация муаммоларининг таҳлилида Ўзбекистон Республикасида рўй бераётган глобализация жараёни ва унинг жаҳон ҳамжамиятига, шу жумладан халқаро иқтисодиётга қўшилиши биз учун алоҳида ўрин эгаллайди.

Ушбу жараёнда республикамиз ўрнини белгилар экан, И.А.Каримов Ўзбекистон капитал сарфлаш нуқтаи назаридан ҳам, дунё миқёсидаги кенг қамровли хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида минтақада барқарорликни таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам борган сари эътиборга сазовор бўлиб бораётганини қайд этади. «Бундай шароитда интеграция жараёнини, халқаро институтлар ва ташкилотларда суверен давлатларнинг иштирок этишини кенгайтириш жараёнини фақат тарих тақозоси деб эмас, балки айрим

муносабатларни ёритади ва одамларнинг иқтисодий манфаатларини, уларнинг эҳтиёжларини қондириш йўллари ва усулларини асослайди. Фалсафа жамият ривожланишининг ижтимоий томонларини аниқлайди ва тадқиқ қилади. Шундай қилиб, ижтимоий фалсафа ва иқтисод фани бир-бирини тўлдиради ва бойитади.

Асосий тушунчалар

Глобализация (иқт.) – ягона жаҳон иқтисодиёти бунёд этилиши асосида жаҳон давлатлари ва халқлари яқинлашувининг фалсафий-социологик таърифи.

Интеграция (иқт.) – хўжалик ҳаётининг интернационализациялашуви шакли, глобализация шароитида ҳозирги давлатлар ривожланиши объектив жараёни.

Бирлик – ҳаёт фаолияти жараёнида бевосита ёки билвосита алоқалар билан ҳамжамиятга бирлашган индивидлар (оила, жамоа, халқ, миллат, мамлакат, инсоният) мажмуи.

Ҳамжамият – маълум белгиларга қараб, халқлар ва давлатларнинг бирлашишини белгиловчи тушунча (сиёсий Ҳ., иқтисодий Ҳ.).

Иқтисодиёт – жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий неъматларни ижтимоий ишлаб чиқариш тизими; ишлаб чиқариш муносабатларининг тарихан белгиланган мажмуи, иқтисодий базис; муайян мамлакат ёки бутун дунёнинг тегишли ишлаб чиқариш усули ва турлари билан тавсифланувчи хўжалиги; таълим ва фан тармоқлари.

Саволлар

1. Ҳозирги дунё иқтисодий ривожланиши тенденциялари қандай?
2. Иқтисодий глобализация нима?
3. Ҳозирги дунёда рўй бераётган иқтисодий жараёнларнинг асосий хусусиятларини айтинг.
4. Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашувида транснационал корпорациялар қандай рол ўйнапти?
5. Жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши асосий жараёнларини мисоллар билан ёритиб беринг.

Адабиётлар

1. *Каримов И.А.* Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., Ўзбекистон, 1995.
2. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.

3. *Каримов И.А.* Ватан равнаки учун хар биримиз масъулмиз. Т. 9. Т., «Ўзбекистон», 2001.
4. *Каримов И.А.* Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.
5. *Асмус В.Ф.* Платон. – М., 1993.
6. *Барулин В.С.* Социальная философия. – М., 1999.
7. *Егоров В.С.* Философия открүтого мира. – Москва-Воронеж, 2002.
8. Мўслители Греции. От мифа к логике. – Москва-Харьков, 1999.
9. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., 1962.
10. Философия: Под ред. *В.И. Лавриненко, В.П. Ратникова.* – М., 2000.

11-МАВЗУ. СОБИҚ ИТТИФОҚ МАМЛАКАТЛАРИ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШИ ШАРОИТИДА МУЛКНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

11.1. Мулк тушунчаси

Мулк – жуда мураккаб ва зиддиятли тушунча. Унинг мазмуни ва моҳияти асрлар мобайнида шаклланган. Агар дарсликлар, луғатлар, қўлланмалар ва ушбу масалага оид тадқиқотларга мурожаат этсак, мулк тушунчасини талқин қилишга нисбатан ҳар хил ёндашувларга дуч келамиз. Уларнинг айримлари мулкка ашё деб, айримлари – ишлаб чиқариш воситаларини ўзлаштириш юзасидан одамларнинг ўзаро муносабатлари деб, кимдир – «моддий ва маънавий неъматларнинг муайян кишилар эгаллигида бўлиши ва улар томонидан ўзлаштирилиши» деб, кимдир – «муайян объектларнинг субъектга тегишлилиги» деб, яна кимдир – «жонсиз ва жонли объектларга бўлган ҳуқуқлар мажмуи» деб қарайди¹.

Бундай таърифлар рўйхатини давом эттириш мумкин, аммо уларнинг мураккаблиги, карама-қаршилиги ва тарихан ўзгарувчанлигини англаш учун мулкка берилган шу тавсифларнинг ўзи етарли деб ўйлаймиз.

Ушбу тушунчани муфассал этимологик таҳлил қилиш вазифамизга кирмайди. Шу сабабли биз мазкур тушунчанинг ижтимоий-фалсафий категория сифатидаги табиатини аниқлаш билан кифояланамиз.

Мулк тушунчасини фалсафий тушунишга бўлган илк уринишга қадимги юнон таълимотларидаёқ дуч келамиз. Платон «Давлат» асарининг бешинчи китобида «хусусий» ва «умумий» тушунчаларининг ўзаро нисбатини тушунишга яқинлашади, «мулк» ва «мол-мулк» тушунчаларига синоним деб қарайди, шунингдек ҳуқуматнинг мулкни қайта тақсимлаш ҳуқуқини кўриб чиқади².

Мулкнинг янада чуқурроқ таҳлиliga биз қадимнинг яна бир буюк файласуфи – Аристотель асарларида дуч келамиз. Жамият ривожланишининг ҳуқуқий, ижтимоий ва иқтисодий масалаларини тадқиқ қилишга бағишланган асарларида у Сукрот ва Платон анъаналарини давом эттириб, мулк табиати ҳақидаги масалага янада реалистик нуқтаи назардан ёндашди ва қадимги юнонлар ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётининг тарихан шаклланган шаклларига нисбатан ўз қарашларини баён этди. Платоннинг оила ва хусусий мулк бекор бўлиши ҳақидаги лойиҳасига шубҳа билдириб, Аристотель хусусий мулкнинг жамоат мулкидан афзаллигини асослаб берди. «Ўз-ўзидан равшанки, мулк хусусий, ундан фойдаланиш эса – умумий бўлгани маъкул..., зеро,

¹ +аранг: Словарь русского языка. Сост. С.И.Ожегов. М., 1953; Философский энциклопедический словарь. М., 1983; Политическая экономия. Словарь. М., 1983; Политическая экономия. Учебник для вузов. М., 1990; Барулин В.С. Социальная философия. Учебник для вузов. М., 1999; Большой юридический словарь. М., 1998; Учебный социологический словарь. Под общ. ред. С.А.Кравченко, М., 1999; Рыночный экономический словарь. Под ред. Г.Я.Кипермана. М., 1995 ва б.

² +аранг: Мыслители Греции. От мифа к логике. «Политика», Москва-Харьков, 1999. – 252, 553 б.

нимадир ўзига тегишли эканини англашдан инсон қанчалар лаззат олади...»¹, деб қайд этади у.

Шундай қилиб, кўриб турганимиздек, мулк масалалари қадимдаёқ кишилиқ жамиятининг ривожланишида ижтимоий муносабатлар ролининг таҳлилида алоҳида ўрин эгаллаган.

Кейинчалиқ, ўрта асрларда, мулк масалалари /арб ва Шарқ, шу жумладан Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан ҳам муайян тарзда кўриб чиқилди. Масалан, Форобий таълимотида, унинг «Фазилатли шаҳар» рисоласида (IX аср) фазилатли Шаҳар ҳокими шаҳар аҳолисининг фаровонлигини оширишга қаратилган ўн иккита туғма фазилатга эга бўлиши кераклиги, аммо хусусий ва умумий фойдаланишдаги мулксиз бунга эришиб бўлмаслиги қайд этилади².

Мулк муносабатлари ҳақидаги қизиқарли фикрларга биз Амир Темур «Тузуқлари»да (XIV аср) ҳам дуч келамиз. Фуқаролар фаровонлиги ҳақида қайғурган Соҳибқирон солиқ (мол ва хирож) йиғишда фуқароларни талон-торож қилмасликни, мамлакатни қашшоқликка маҳкум этмасликни, зеро, фуқароларнинг мулкдан ва оиладан ажралиши давлат ғазнасининг бўшашига ва пировард натижада давлат ҳокимиятининг заифлашишига олиб келишини қайд этади³.

Кўриб турганимиздек, мулк масалалари барча замонларда ҳам ўта мураккаб бўлган ва, бизнинг назаримизда, ханузгача ўзининг узил-кесил ечимини топмаган. Мулкка, айниқса, хусусий мулкка баҳо беришда ҳар хил, баъзан мутлақо қарама-қарши фикрлар кузатилади. Янги даврдаёқ айрим француз маърифатчи файласуфлари (XVIII аср) одамлар ўртасидаги тенгликни сиёсий тенглик деб эътироф этишдан келиб чиққан бўлсалар (Вольтер), айримлари XVII аср инглиз мутафаккирлари Т.Гоббс ва Ж.Локкнинг ижтимоий шартнома ғоясига қўшилган ҳолда, мулкий ва ижтимоий тенглик ўрнатиш зарурлигини исботлашга ҳаракат қилганлар (Ж.-Ж.Руссо), бунда инсон ўз табиий эркинлигини маълум даражада йўқотган ҳолда, фуқаролик эркинлигини ва ўзининг барча мулкига эгалиқ қилиш ҳуқуқини қўлга киритади, деб қайд этганлар.

Инглиз иқтисодчиси ва файласуфи А.Смит (XVIII асрнинг иккинчи ярми) мулк табиатини ёритувчи бир қанча янги ғояларни илгари сурди. Меҳнатни фаровонликка эришишни бош манбаи деб таърифлаб, А.Смит хусусий мулкка давлат, бинобарин, унинг ҳар бир аъзоси равнақ топишининг асосий шартларидан бири деб қаради.

Машҳур немис файласуфи Г.Гегель (XVIII аср охири – XIX аср боши) фуқаролик жамияти ғоясини илгари сурди, ушбу жамиятда «мулк эркинликнинг биринчи қадамидир», деб қайд этди¹.

¹ +аранг: Мыслители Греции. От мифа к логике. «Политика», Москва-Харьков, 1999. – 371 б.

² +аранг: Таранов П.С. 150 мудрецов и философов. Т.1. – Симферополь-Запорожье. «Нарус-М», 2000. – 523 б.

³ +аранг: Уложения Темура. Раздел «Каковы должны быть обязанности местных правителей», пункт 28. – Т., 65 б.

¹ Гегель Г. Соч. Т.7. – 59 б.

Мулк муаммосининг таҳлилида энг кескин ҳолат жамият ривожланишида мулкнинг аҳамияти ва ролини тушунишда марксизмнинг ўрни кўриб чиқилиши билан боғлиқ.

Инсоният ривожланишининг асосий босқичларини ўрганиб, марксистик таълимот асосчиси К.Маркс (1818-1883) капитализм ўрнига янги ижтимоий тузум – коммунизм келиши, одамлар ўртасидаги тенгсизликнинг асосий айбдори бўлган хусусий мулк ўрнини жамоат, умумхалқ мулки эгаллаши керак, деган хулосага келди.

Аммо тарихий тажриба марксистик таълимотнинг бир қанча асосий қоидалари (хусусий мулк ва бозор муносабатларининг тугатилиши, синфий кураш, пролетариат диктатурасининг ўрнатилиши ва ш.к.)ни нафақат тасдиқламади, балки ХХ асрда Ер юзи аҳолисининг катта қисмини зўрлик ва асоссиз қатағонларга гирифтор этди. Ҳозирги олимларнинг аксарияти Маркс капитализмнинг ўз-ўзидан ривожланиш имкониятини англамаганини қайд этмоқдалар. Маълумки, капитализм фан-техника инқилоби ютуқлари, одамларнинг чексиз имкониятларини идрок этиб, уларни эркин шахсий ташаббус асосида амалга оширди ва шу заминда ўз мамлакатлари аҳолисининг фаровонлигини таъминлашга муваффақ бўлди. Бугунги кунда ҳатто ўзини социалистик деб ҳисоблайдиган давлатлар (Хитой, Вьетнам, Куба) ҳам ўз иқтисодиётига бозор муносабатларини жорий этиш йўлида ҳаракат қилмоқдалар, бу уларга халқаро рақобатга дош бериш ва ўз фуқароларининг ижтимоий-иқтисодий турмуш даражасини ошириш учун имконият яратмоқда.

Хуллас, мулк категорияси ҳам тарихий, ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан мураккаб, зиддиятли ва узил-кесил асосланмаган тушунчалар қаторига киради. Олимлар, файласуфлар ва иқтисодчиларнинг қарашларида мулк тушунчасини бир хил тушуниш ҳанузгача шаклланмаган. Шу боис мулк масаласига ойдинлик киритиш учун энг аввало мулкнинг ўзи нималигини аниқлаб олишимиз зарур деб ўйлаймиз. Хўш, мулк ўзи нима – нарса (предмет)ми ёки нарса (предмет)га муносабатми; мулк ва ишлаб чиқариш воситаларининг ўзаро нисбати қандай? Бу ерда фақат мулкка *ким* эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этиши, *қандай* эгалик қилиши, фойдаланиши ва тасарруф этиши эмас, балки *нима* учун у мулкдор ҳисобланишини аниқлаш ҳам муҳим.

Мулкка моддий ва маънавий неъматларнинг муайян кишилар эгалигида бўлиши ва улар томонидан ўзлаштирилиши усули, яъни объектнинг субъектга тегишлилиги деб қарашда у (мулк) нарсанинг ўзи эмас, балки нарса юзасидан одамлар ўртасидаги муносабатлар эканини назарда тутиш керак. Мулкнинг шундай талқинига биз Аристотелда дуч келамиз. Мулкнинг нарса эгаси билан нарса ўртасидаги муносабатни ифодалаш хусусиятини буюк файласуф ўша даврдаёқ пайқаган эди. «Агар ҳар бир меҳнат қуроли ўзига хос бўлган ишни ўзи бажара олганида..., тўқимачилик дастгоҳлари ўзи тўқиганида, плектралар кифарани ўзи чалганида, меъморлар ишчиларга мухтож бўлмаган, бойларга қуллар керак бўлмаган бўларди. Меҳнат қуролларининг вазифаси иш унумдорлигини оширишдан иборат (*poietika*), мулк эса иш қуроли (*praktikon*)

ҳисобланади; зеро, тўқимачилик дастгоҳидан фойдаланиб, биз унинг қўлланилишидан бошқа нарса оламиз»¹, деб қайд этади файласуф.

Шу муносабат билан, «мулк» тушунчасини ёритишда уни тушунишнинг қуйидаги уч усулини қайд этиш керак деб ўйлаймиз:

- а) оддий тушуниш;
- б) иқтисодий-фалсафий тушуниш;
- с) ҳуқуқий тушуниш.

Биринчи ҳолда мулк деганда, қачон ва қай усулда эгалланганидан қатъи назар, муайян шахсларга тегишли бўлган ҳар қандай нарса (нарсалар гуруҳи), предмет (предметлар гуруҳи) тушунилади.

Иккинчи ҳолда мулк – иқтисодий (фалсафий) категория бўлиб, унинг замирида субъект билан объект ҳамда субъект билан объект ўртасидаги муносабатлар ётади.

Учинчи ҳолда мулк муайян шахсга (шахслар гуруҳи, жамоа, давлатга) берилган ва юридик (ёки қонунда белгиланган бошқа усулда) мустақамланган моддий ва маънавий неъматларга эгалик қилиш ҳуқуқи деб тавсифланади.

Бинобарин, ҳар қандай нарса, неъмат, предмет мулк объекти бўлиши мумкин. Худди шунингдек инсоннинг қобилияти, жисмоний ва маънавий салоҳияти ҳам мулк объекти бўлиши мумкин. Шу сабабли бу ерда қайси объект ёки субъект мулк ҳисобланишини ва қандай қилиб субъект мулкдорга, объект (субъект) эса – мулкка айланишини қайд этиш, бошқача қилиб айтганда, жамиятдан тарихан шаклланган мулк шакли, типи ва турларини ажратиш муҳимдир. Тарихга тегишли ишлаб чиқариш усулларида келиб чиқувчи қуйидаги мулк типлари маълум:

- а) ибтидоий жамоа мулки;
- б) қулдорлик мулки;
- с) феодал мулк;
- д) буржуа мулки (капиталистик мулк);
- е) социалистик мулк.

Аммо, тарихий тажриба шуни кўрсатдики, сўнгги зикр этилган мулк типини қарор топтиришга бўлган уриниш муваффақиятсиз тугади, чунки мамлакат аҳолиси аксарият қисмининг манфаатларини акс эттирмади, шахс ва жамоа ҳаётининг муносиб шакллари таъминлай олмади. Бу ҳол, И.А.Каримов таъбири билан айтганда, реал ишлаб чиқариш қатнашчиларининг ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум бўлишига, эгалик ҳиссининг йўқола боришига, иқтисодий манфаатдорлик ва меҳнатдан рағбатланишнинг пасайишига олиб келди¹.

Шу сабабли бугун жаҳонда XX аср охирида рўй берган ва Ер қурагининг бутун жўғрофий-сиёсий тузилишини тубдан ўзгартириб юборган ўзгаришларни англаб етиш муҳимдир. Совет Иттифоқи парчаланганидан кейин унда ўз сиёсий мустақиллигига тинч йўл билан эришган ва мустақил ривожланиш йўлига кирган янги мустақил давлатлар пайдо бўлди.

¹ +аранг: Мыслители Греции. – 446 б.

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., 1995. – 42 б.

11.2. Мустақиллик ва бозор иқтисодиёти

Янги мустақил давлатлар қаршисида муваффақиятсиз тугаган тарихий экспериментнинг фожиали оқибатларини қисқа вақт ичида тугатиш, одамларнинг муносиб турмуш тарзини таъминлаш, уларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга қодир бўлган бозор иқтисодиётига асосланган чинакам демократик жамият қуриш вазифаси кўндаланг бўлди. Давлат мулки монополиясини тугатиш ва уни хусусийлаштириш орқали кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш зарур эди.

«Мулкчилик масаласини ҳал қилиш, - деб қайд этади И.А.Каримов, - бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимининг тамал тоши бўлиб хизмат қилади»². Бу масала социалистик тузумдан кейин бозор муносабатлари йўлини танлаган мамлакатларда катта аҳамиятга эга бўлган долзарб масаладир. «Худди шу масалани ҳал қилиш билан янги жамият, янги иқтисодий муносабатлар пойдеворига биринчи ғишт қўйилади. Режалаштиришга асосланган марказлаштирилган иқтисодиётни бозор иқтисодиётига айлантиришнинг янги мустақил давлатлар танлаб олган турлича ёндашувлари ва моделлари кўп жиҳатдан айнан мулкчилик масаласини ҳал этиш хусусиятлари билан фарқланади»³.

Собиқ Иттифок ҳудудида ташкил топган мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлларини белгилар экан, И.А.Каримов одамлар «инсоният тарихида ҳеч қачон бир тизимдан мутлақо янги тизимга ўтиш силлиқ кечмаганини, бунинг учун жамият доимо муайян қийинчиликларни бошидан кечириши табиий ва объектив ҳол эканини амалда англаб олишлари зарур»¹, деб алоҳида қайд этиб ўтди. Ушбу башорат тўла ўнгидан келди, иқтисодий ислохотлар жараёни ўз-ўзидан содир бўлади деб ўйлаган, ўтиш жараёнининг узоқлиги ва мураккаблигини ҳисобга олмаган мамлакатлар иқтисодиёти ва барқарорлигига қаттиқ зарба берди.

Собиқ Иттифок парчаланганидан кейинги даврда Россияда бозор иқтисодиётининг шаклланиши тарихи нарх-навои эркинлаштиришда йўл қўйилган шошма-шошарлик иқтисодий ислохотларнинг дастлабки йилларидаёқ жуда кўп жиддий муаммолар тўпланишига олиб келганини кўрсатади.

Россияда Е.Гайдар ҳукумати томонидан 1992-1993 йилларда амалга оширилган «фалаж қилиб даволаш» Россия иқтисодиётига ва халқ турмуш даражасига қақшатқич зарба берди. Россиядаги оммавий хусусийлаштиришдан кўзланган мақсад жуда қисқа муддатларда барча давлат корхоналарини батамом акциядорлик корхоналарига айлантириш ҳамда чеклар бозорини жорий этиш ҳисобига мулкдорларнинг ғоят кенг қатламини вужудга

² Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., 1995. – 40 б.

³ Ўша ерда.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломида. Т., 1999. – 7 б.

келтиришдан иборат эди. Бунда хусусийлаштиришга иқтисодий ва молиявий барқарорликни таъминловчи омил сифатида қаралмади. Натижада бозор сари жадал илгарилаб бориш жараёни бўлиб кўринган кенг кўламдаги хусусийлаштириш туфайли реал, иқтисодий жиҳатдан кучли мулкдорлар таркиб топмади. Аксинча, бу жараён туфайли ишлаб чиқариш пасайиб кетди, молиявий номутаносиблик кучайди, мулкчилик шаклини ўзгартирган кўплаб корхоналар синиш хавфи остида қолди ва арзон-гаров сотиб юборилди. Мулкдорлар кенг қатлами ҳисобланмиш ваучерларнинг эгалари ўрнига молиявий ва холдинг компаниялари, чек фондларининг катта тармоғи вужудга келиб, улар кўпчилик одамларнинг саводсизлигидан фойдаланиб, капитал жамғариб олдилар. Бу ҳол жамиятда ижтимоий табақаланишни янада кучайтириб юборди¹. Шу маънода Москва шахрининг собиқ мэри Г.Поповнинг: «Мафия корчалони бўладими ёки партократми – менга фарқи йўқ, муҳими у мулкдор бўлса бас»², деган тумтароқ сўзлари диққатга сазовор. Натижада Россия Федерациясида ҳақиқий мулкдорлар: фермерлар, овқатланиш ва хизматлар кўрсатиш соҳаси ходимлари, савдо вакиллари ва бошқаларнинг шаклланиш суръатлари пасайишда давом этди.

Ҳозирги Россия жамияти хўжалик ҳаёти салбий томонларининг асл сабаби ҳақиқий мулкдорнинг йўқлигидир. Россияда хусусийлаштириш ва ваучерлаштиришдан жамиятнинг ўрта табақасини, демократия ва эркинлик кафолатчилари бўлган мулкдорлар синфини таркиб топтириш мақсади кўзланган эди. Аммо ушбу синф ҳалигача вужудга келгани йўқ. Мамлакатда 10% бойлар ва 90% камбағаллар яшамокда. Шу сабабли, бир қанча тадқиқотчилар берган маълумотларга кўра, Россия аҳолисининг 70% мамлакатда ўтказилаётган ислохотларга салбий муносабат билдирди³. Аммо, шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, сўнгги йилларда ҳокимиятга В.Путин бошчилигидаги янги маъмурият келиши билан Россияда сиёсий ва иқтисодий жараёнлар аста-секин мувозанатга келмоқда, давлат жамият ҳаётининг муҳим жабҳаларида фаолроқ қатнаша бошламоқда. Пенсия хўжалигидаги, ҳарбий хизматчилар, халқ таълими ва тиббиёт ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашдаги аҳволни яхшилашга қаратилган бир қанча қонун ҳужжатлари қабул қилинди, турар жой муаммолари ва бошқа шунга ўхшаш муҳим муаммолар бўйича чоралар кўрилмоқда.

Собиқ Иттифоқ ҳудудидаги бошқа давлатларга келсак, улардан айримларининг бозор иқтисодиёти сари йўли Россия йўлига ўхшаш бўлди (Украина, Грузия, Арманистон). Беларусь бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўз йўлидан бораётир. Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш соҳасида Қозоғистон анча сезиларли муваффақиятларни қўлга киритди. Умуман олганда, мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёнларини амалга ошираётган мамлакатларнинг аксарияти мулкчилик шакллари ўзгартариш соҳасида тажриба тўпладилар, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўз

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., 1995. – 43 б.

² Философия. Курс лекций. Под ред. проф. В.Л.Калашникова. – М., 2001. – 166 б.

³ Ўша ерда. – 167 б.

ёндашувлари, моделларини ишлаб чиқдилар. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг «Ўзбек модели» номи билан жаҳонда довруқ қозонган модель шулардан биридир.

11.3. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Ўзбекистонда мулк масаласининг ҳал қилиниши

XX аср, айниқса, унинг иккинчи ярми иқтисодий ҳаётни ташкил этишнинг икки қарама-қарши вариантлари: бозор иқтисодиёти ва маъмурий-буйруқбозлик имкониятларини намоён этди.

Биринчи вариантда бозор иқтисодиёти тизими хаос ва анархия эмас, балки товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар фаолиятини мувофиқлаштиришнинг вақт синовидан ўтган, пухта ишлаб чиқилган механизмидир. У жамият билан бирга ривожланади ва хусусий мулк устувор аҳамиятга эга бўлган кўп укладли иқтисодиётга асосланади. Бу ерда ишлаб чиқарувчи бозордаги талаб ва таклифнинг ўзаро нисбатига қараб, нима, қанча ва қандай ишлаб чиқаришни мустақил ҳал қилади.

Иккинчи вариантда мулкчиликнинг ранг-баранг шакллари ўрнига ягона – умумхалқ мулки мавжуд бўлиб, унга амалда давлат якка эгалик қилар эди. Бу пировард натижада иқтисодий манфаатдорлик ва меҳнатга рағбатнинг йўқолишига олиб келарди.

Шу сабабли Ўзбекистонда «иқтисодий ислохотлар биринчи босқичининг ғоят муҳим вазифаси давлат мулки монополизмини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни реал шакллантиришдан иборат эди»¹.

Россиядан фарқли ўлароқ, Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг бутунлай бошқа йўлидан борди. Бу ерда мулк шакллари ўзгартириш ишлари инқидобий сакрашларсиз, босқичма-босқич амалга оширилди. «Жамиятни янгилашнинг инқилобий усуллари биз мутлақо қаршимиз. Биз тадрижий – эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз»¹, деб қайд этди И.Каримов. Бу Ўзбекистонга ўтиш даври қийинчиликларини анча осон енгитиш, ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ҳажмлари кескин камайишига йўл қўймаслик имконини бердики, буни қуйидаги жадвалларда кўриш мумкин.

1-жадвал

*ЯИМ (камайиш фоиз (%) ҳисобида)*²

	МДҲ давлатлари	Йиллар	Камайиш (фоиз ҳисобида)
--	----------------	--------	-------------------------

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., 1995. – 43 б.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломида. - Т., 1999. – 13 б.

² Жадвал МДҲ Давлатлараро статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди. Статистик ахборотнома. 1997. №2. – 70 б.

		1990	1997	
1	Ўзбекистон	100%	90,0%	10,0%
2	Беларусь	100%	73,0%	27,0%
3	Молдова	100%	68,0%	32,0%
4	Қозоғистон	100%	62,0%	38,0%
5	Қирғизистон	100%	60,0%	40,0%
6	Россия	100%	59,0%	41,0%
7	Арманистон	100%	58,0%	42,0%
8	Озарбайжон	100%	44,0%	56,0%
9	Украина	100%	42,0%	58,0%

2-жадвал

Саноат ишлаб чиқариши ҳажми³

Давлатлар	Йиллар		1997 йилда 1990 йилга нисбатан (фоиз ҳисобида)
	1990	1997	
Ўзбекистон	100%	112,7%	+12,7%
Украина	100%	52,0%	-48,0%
Россия	100%	51,0%	-49,0%
Грузия	100%	23,0%	-77,0%

Жадвалдан кўришиб турибдики, Ўзбекистон танлаган иқтисодий ислохотлар стратегияси мамлакатнинг жўғрофий-иқтисодий хусусиятларини ҳар томонлама ҳисобга олган ва бу ўтиш даври қийинчиликларини анча осон енгиш имконини берган. Бунинг устига, саноат ишлаб чиқариши соҳасида Ўзбекистон етти йил ичида 1990 йил даражасига етибгина қолмасдан, балки ундан ўзиб ҳам кетган, ҳолбуки, МДХнинг бошқа мамлакатлари шу давр ичида саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг ярми ва ундан кўпроғини йўқотган (жадвал маълумотларига қаранг).

МДХнинг бошқа давлатларига солиштирганда Ўзбекистоннинг нисбатан барқарор иқтисодий ҳолати энг аввало Президент И.Каримов бошчилигида ишлаб чиқилган бозор муносабатларига ўтишнинг ўз модели маҳсулидир. Унда мамлакатимиз маъмурий-буйруқбозлик тизимидан узил-кесил воз кечди ва кўп укладли иқтисодиёт бунёд этиш йўлини танлади, унда хусусий мулк, кичик ва ўрта бизнеснинг устуворлиги назарда тутилди. «Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга... асосланади, - деб қайд этади И.Каримов. - Айни чоғда бизнинг моделимиз жаҳон тажрибаси, мамлакат ва жамиятни янгилаш ҳамда

³ Ўша ерда.

ўзгартиришнинг мураккаб йўлини босиб ўтган мамлакатлар тўплаган энг яхши жиҳатларни ўзида мужассам этган»¹.

Миллий ўзига хослик ва халқаро тажрибанинг бундай уйғунлиги мамлакат бозор иқтисодиётига асосланган ижтимоий муносабатларни шакллантириши учун қулай замин яратди.

Ривожланишнинг ўзбек моделини назарий жиҳатдан асослаш ва амалга ошириш билан бирга, И.А.Каримов постсоциалистик мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтиши назарияси ва амалиётининг шаклланиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшди ва ҳисса қўшишда давом этмоқда. И.Каримов фаолиятининг шу томонини ёритар экан, сиёсатшунос Л.Левитин Ўзбекистоннинг охириги ўнйилликда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишига бағишланган тадқиқотида Ўзбекистон Президенти танлаган йўл энг аввало ўз халқи ижтимоий ҳаётининг ҳақиқий эҳтиёжларини ва муайян шароитларда уларни қондиришнинг реал имкониятларини теран англаб етиш натижаси эканини қайд этади².

Ушбу китобда анча кўп статистика маълумотлари, назарий хулосалар ва бошқа манбалар жамлангани учун заруратга қараб улардан қуйида фойдаланамиз.

Муаллиф қайд этишича, бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи (1992-1993 йиллар) ва иккинчи (1994-1994 йиллар) босқичлари натижасида 1997 йилгача республикада барча корхоналарнинг 85% хусусийлаштирилган, улар орасида жамоа мулкнинг улуши 42% ни, хусусий ва индивидуал мулк улуши – 20,7%, аралаш мулк улуши – 2,7%, чет эл капитали иштирокидаги мулк улуши – 2,6%, давлат мулки улуши – тахминан 32% ни ташкил этган¹.

Шу муносабат билан Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларнинг амалга оширилишига асос қилиб олинган тамойиллар ва моделларга яна бир карра эътиборни қаратмоқчимиз. Зеро, уларсиз бозор муносабатларига ўтиш жараёни бир қанча қийинчиликларни келтириб чиқарган бўларди. Бу, биринчидан, иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги; иккинчидан ва энг муҳими – давлат ислоҳотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, янгиланишлар ва ўзгаришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик билан амалга ошириши; учинчидан, жамият ҳаётининг барча соҳаларида демократия тамойиллари ва қонуннинг устуворлиги; тўртинчидан, аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда, кучи ижтимоий сиёсат юритиш; ва ниҳоят, бешинчидан – бозор иқтисодиётига объектив иқтисодий қонунларнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда, тадрижий асосда, пухта ўйлаб, босқичма-босқич ўтиш.

Иқтисодий ислоҳотлар жараёнига ушбу тамойилларнинг жорий этилиши мамлакатга ишлаб чиқариш ҳажмлари камайишини тўхтатибгина қолмасдан, иқтисодиёт ўсиш йўлига чиқишини таъминлаш имконини ҳам берди. Ҳозирги

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср басыаида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара=иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 181, 182 б.

² +аранг: Левитин Л. Ўзбекистон на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента И.Каримова. – М., 2001. – 206 б.

¹ Ўша ерда. – 210, 211 б.

кунда амалга оширилаётган хусусийлаштиришнинг учинчи босқичи мамлакатни янги, янада юқори даражага олиб чиқади. Ушбу босқич замирида иқтисодий жараёнларга аҳоли тоифаларини кенг жалб қилишнинг муҳим шarti - хусусийлаштириш инвестиция фондлари ташкил этиш ётади. Бу, ўз навбатида, рақобат муҳити вужудга келиши ва хусусий ташаббуснинг ривожланишига имконият яратади.

Айни вақтда, хусусийлаштиришни ўтказишгина эмас, балки одамлардаги эскича тафаккурни, қотиб қолган қарашларни ўзгартириш ҳам жуда муҳимдир. Юртбошимиз таъбири билан айтганда, «одамларнинг ўзида жамиятни янгилаш ва ўзгартириш зарурлигига ишонч туғдирмасдан туриб, ҳаракатлантирувчи кучларни ва кадриятларга муносабатни, далилий сабабларни ўзгартирмасдан туриб, ислоҳ қилиш йўлидан амалда олға бориш, айниқса, янги жамият барпо этиш, тамомила янги муносабатларни жорий этиш мумкин эмас»².

Шу сабабли Президент иқтисодий ўзгаришлар жараёнини республикада ўрта мулкдорларнинг чинакам синфини шакллантиришдек долзарб вазифани ҳал қилиш билан боғлайди.

Давлат тизимини ўзгартириш, оламшумул режалар тузиш, иқтисодиётни жадал суръатларда ҳар томонлама ўзгартириш мумкин. Аммо, одамларнинг, айниқса, ёшларнинг қотиб қолган қарашларини ўзгартирмасдан, уларда янгича дунёқараш ва мустақил фикрлаш тарзини шакллантирмасдан янги жамият барпо этиш, унинг ижтимоий тузилишини ўзгартириш мумкин эмас.

Бу ўринда гап, агар мулк шакллари хилма-хиллиги ва биринчи навбатда хусусий мулк ҳар қандай давлатнинг демократик негизлари барқарорлигининг иқтисодий асоси ҳисобланса, реал ишлаб чиқариш воситаларининг ўрта мулкдорларидан иборат кучли қатламнинг мавжуд бўлиши унинг сиёсий асоси эканлиги ҳақида бормоқда. Шу сабабли, Президент И.Каримов сўзлари билан айтганда, «биз иқтисодий ўзгаришлар жараёнини республикада ўрта мулкдорларнинг чинакам синфини шакллантиришдек долзарб вазифани ҳал қилиш билан боғламоқдамиз. Одам ўзини чинакамига мулкдор деб ҳис этмас экан, ўз ҳуқуқлари учун, пировард натижалар ва ишлаб чиқариш самарадорлиги учун мулкдор сифатида курашмайди. Жамиятда барқарорликни сақлаб қолиш ва ҳимоя қилишга интилмайди»¹.

Бугунги кунгача Ўзбекистонда жами корхоналарнинг 80% дан кўпроғи хусусийлаштирилган (нефть-кимё, машинасозлик ҳамда иқтисодиётнинг бошқа айрим тармоқларидаги йирик корхоналардан ташқари). Бинобарин, мамлакатда мулкдорлар табақаси ҳам маълум даражада шаклланди. Маълумотларга кўра, 1997 йил бошида хусусий ва кичик корхоналар сони 100 мингдан ошиб кетди. Бундан ташқари, 19,5 мингдан ортиқ деҳқон (фермер) хўжалиги ташкил

² Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., 1995. – 11 б.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср босқичида: ҳавфсизликка ташдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 189 б.

этилган. Муҳими - кичик ва ўрта корхоналар иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларида ташкил этилмоқда².

Шу билан бирга, мулкдорлар ўрта табақасининг шаклланиш жараёни муайян даражада чўзилмоқда. Маълумки, ижтимоий синф, айниқса, ишлаб чиқарувчи мулкдорлар синфи муайян ижтимоий ишлаб чиқариш тизимидаги энг барқарор уюшган, ишлаб чиқариш воситаларига муносабати тегишли қонун ҳужжатлари билан мустаҳкамланган ижтимоий гуруҳни ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий (иқтисодий) синф бу қонун ҳужжатлари билан расмийлаштирилган ва мустаҳкамланган мулкдорларнинг катта барқарор гуруҳидир. Бундай мулкдорлар синфи мамлакатда ҳам мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни изчил амалга ошириш ҳисобига, ҳам кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, қимматли қоғозлар бозорини яратиш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш йўли билан шакллантирила бошланди. Аммо тадбиркор-мулкдорлар синфининг шаклланиш жараёни ҳанузгача, айниқса, кичик ва ўрта бизнес соҳасида етарли даражада ривожлангани йўқ. Бундай ноҳуш аҳволнинг бош сабаби, Президент сўзларига қараганда, «корхоналарни хусусийлаштириш мантиқий ниҳоясига етмаганида, яъни самарали ишлайдиган янги мулкдорлар шаклланмаганида»³. Мулк шакли номигагина ўзгарди. Бу, Президент таъбири билан айтганда, «...тармоқ бошқарув идоралари, корхоналар маъмурияти ва раҳбарлари даражасидаги қаршилик ҳамда айрим ҳолларда мулкдорлар янги авлодининг ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қила олмаслиги оқибати» бўлди. Уларнинг меҳнатга муносабати ва рағбати ҳам ўзгармасдан қолмоқда⁴.

Бу ерда иккита ижтимоий-иқтисодий муаммо биринчи ўринга чиқади: хусусийлаштиришни мантиқий охирига етказиш ва мулкдорнинг психологик моҳиятини ўзгартириш, унда хусусийлаштиришнинг учинчи босқичи талаблари даражасида иқтисодий тафаккурни шакллантириш.

Биринчидан, ҳозирда вужудга келган иқтисодий инфратузилма бозор иқтисодиёти талабларига тўла жавоб бермайди. Хусусийлаштирилган корхоналар ҳали сотилмаган акциялар пакетларини реализация қилишда ҳар хил қийинчиликларга тўқнаш келмоқдалар; хусусийлаштирилган корхоналарнинг аксарияти бўйича хусусийлаштиришдан кейинги қўллаб-қувватлаш механизми деярли ишлаб чиқилмаган.

Иккинчидан, юридик мақомга эга бўлган мулкдор ҳали бир қанча кўрсаткичлар бўйича бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермайди. Маълумки, давлат мулкни хусусийлаштириш энг аввало шахсий ташаббуснинг ривожланиши, рақобат муҳити вужудга келиши ва монополияларнинг тугатилиши билан боғлиқ.

² +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср быса\асида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара==иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 189 б.

³ Каримов И.А. Ўзод ва обод Ватан, эркин ва фаровон шаёт – пировард ма=садимиз. 8-жилд. – Т., 2000. – 371 б.

⁴ +аранг: Ўша ерда.

Биринчи ҳолда мулкдор айрим ҳолларда ишлаб чиқаришни йўлга қўймасдан ёки ўз корхонасини тор шахсий манфаатлари йўлида қайта ихтисослаштириб, шунчаки расман мулкдор бўлиб қолаётир.

Иккинчи ҳолда рақобат муҳитининг ривожланишига монополиячи корхоналар мавжудлиги монелик қилмоқда. Сўнгги йилларда бундай корхоналар сони нафақат камаймади, балки, аксинча, 1993 йилги 493 тадан 1996 йилда 878 тага кўпайди. Ушбу корхоналар жами 5133 турда маҳсулот ишлаб чиқармоқда ва хизматлар кўрсатмоқда¹.

Учинчи ҳолда тадбиркорлар, мулк эгалари синфини – мустақил, ўз хусусий ишига эга кишилар тоифасини шакллантириш ҳам ҳозирча ҳукуматимиз ва маҳаллий ҳокимликларнинг бош мақсади ва вазифасига айланмаяпти. «Бунинг устига, - деб қайд этади Ўзбекистон Президенти И.Каримов, - янги шаклланаётган ижтимоий қатлам - тадбиркор ва ишбилармонлар, кичик ва ўрта корхона эгалари ўз фаолиятларида амалий ёрдам ўрнига лоқайдликка, айрим ҳолларда эса жойларда давлат мансабдорлари ва маҳаллий ҳокимият вакилларининг қаршилигига дуч келмоқда»².

Нихоят, аграр ислоҳот Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Барча иқтисодий ислоҳотлар якуни, жамият равнақи ва одамлар фаровонлиги аграр ислоҳот қандай амалга оширилишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Ерга хусусий мулкдорлик жорий этилиши расман маъқул деб топилган бўлмаса-да, хусусийлаштиришнинг дастлабки икки босқичи мобайнида Ўзбекистонда 218 минг гектардан ортиқ ер шахсий фойдаланишга берилди. Натижада шахсий фойдаланишдаги ерларнинг умумий майдони қарийб 650 минг гектарга етди, фермер хўжаликларини кўшганда эса 850 минг гектардан ошиб кетди. Бу мамлакат умумий ер фондининг 20% ни ташкил этади. Шу асосда жамоа хўжаликлари ширкатларга айлантирилди, совхозлар деярли тугатилди (1991 йилда 1108 та бўлса, 1996 йилда 16 та қолди), 1500 дан ортиқ чорвачилик фермаси акциядорлик жамиятларига айлантирилди. 1991-1996 йилларнинг ўзида фермер хўжаликлари миқдори 3,8 баравар кўпайди ва қарийб 20 мингтага етди, натижада 1998 йили қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 98% (пахтадан ташқари) нодавлат секторида ишлаб чиқарилди¹.

Қисқача хулосалар

1. Жамиятни сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий янгилаш асосан янги мулкчилик муносабатлари орқали ўтади.

¹ +аранг: Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента И.Каримова. – М., 2001. – 211 б.

² Каримов И.А. Ёзод ва обод Ватан, эркин ва фаровон шаёт – пировард ма=садимиз. 8-жилд. – Т., 2000. – 373-375 б.

¹ +аранг: Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента И.Каримова. – М., 2001. – 212, 213 б.

2. Чинакам мулкдорлар синфи ҳам мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни изчил амалга ошириш ҳисобига, ҳам кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, қимматли қоғозлар бозорини яратиш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш йўли билан шакллантирилади.

3. Стратегик жиҳатдан барқарорликни сақлаш, иқтисодий мустақилликка эришиш ва иқтисодий ўсиш, республика аҳолисининг фаровонлигини таъминлашнинг энг муҳим шarti – иқтисодиётда, ички ва ташқи сиёсатда, республикамиз аҳолисининг маънавий ҳаётида чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишдан иборат¹.

Асосий тушунчалар

Ялли ички маҳсулот (ЯИМ) – миллий иқтисодиёт чегаралари доирасида жойлашган ишлаб чиқаришнинг барча шакллари, мансублигидан қатъи назар, ишлаб чиқарган маҳсулотнинг умумий ҳажми.

Хусусийлаштириш – давлат саноат, қишлоқ хўжалик ва бошқа объектларининг муайян шахс, шахслар гуруҳи, жамоалар, ташкилотларга берилиши (сотилиши).

Мулк – моддий ва маънавий неъматларнинг муайян кишилар эгаллигида бўлиши ва улар томонидан ўзлаштирилишининг тарихан белгиланган усули; ишлаб чиқариш воситаларини ва улар ёрдамида яратиладиган моддий неъматларни ўзлаштириш юзасидан одамларнинг ўзаро муносабатлари; муайян шахсга тегишли бўлган маълум нарса.

Хусусий мулк – муайян шахс ёки шахслар гуруҳи, фирмалар ва бошқа ташкилотларнинг капитал, саноат, қишлоқ хўжалик ва бошқа корхоналар, ер ва ўзга активларни эгаллаш, уларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш, уларни назорат қилиш, сотиш ва мерос қолдириш ҳуқуқи.

Иқтисодиёт – жамият эҳтиёжларини қондириш учун зарур моддий неъматларни ижтимоий ишлаб чиқариш тизими; иқтисодий муносабатларнинг тарихан белгиланган мажмуи, жамиятнинг иқтисодий базиси; таълим ва фан тармоқлари.

Адабиётлар

1. *Каримов И.А.* Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т., Ўзбекистон, 2005.
2. *Каримов И.А.* Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., Ўзбекистон, 1995.
3. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 1997.

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 172, 189, 196 б.

4. *Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.
5. *Барулин В.С.* Социальная философия. – М., 1999.
6. *Егоров В.С.* Философия открўтого мира. – Москва-Воронеж, 2002.
7. *Левитин Л.* Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента И.Каримова. – М., 2001.
8. Мўслители Греции. От мифа к логике. – Москва-Харьков, 1999.
9. Философия. Курс лекций / Под ред. *В.Л. Калашикова.* – М., 2001.
10. Ўзбекистон: 13 йил мустақил тараққиёт йўлида. Статистик тўплам. – Т., Ўқитувчи, 2004.

12-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИНING ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ

12.1. Фуқаролик жамияти – муаммолар ва мулоҳазалар

«Жамият» ва «давлат» тушунчаларига узоқ вақт синоним деб қараб келинди. Аста-секин, назарий тафаккурнинг ривожланишига қараб, жамият давлатга қараганда кенгроқ тушунча экани, жамият ҳаётининг давлат томонидан бевосита тартибга солинмайдиган жабҳалари ҳам мавжудлигига ишонч мустаҳкамланиб борди.

Аммо бундай тушуниш сари йўл жуда узоқ ва машаққатли бўлди. Жамият ҳаёти жуда мураккаб ва кўп қиррали экани бизга фалсафа курсидан маълум. У ҳеч қачон бир жойда қотиб турмайди, балки муттасил ўзгаришда бўлади. Унинг суръати ва кўлами ривожланишининг инсонга боғлиқ бўлмаган объектив қонунларига ва субъектив омилларга, яъни тарихнинг ҳар бир босқичида ҳар хил намоён бўлувчи одамларнинг манфаатлари, мотивлари, кайфиятлари, ҳаракатлари ва қилмишларига қараб, тубдан ўзгариб келади.

Узоқ қадимда, жамият ривожланишининг илк босқичида дунёнинг тушунишининг асосий усули *мифология* эди. Унда инсоннинг ўзини ва ўзини қуршаган дунёни тушунишга бўлган эҳтиёжи фантастик шаклда ўз ифодасини топган эди.

Одамлар (жамият)нинг келиб чиқиши ҳақидаги қадимги мифларда иккита ғоя: *яралиш ғояси* (дунё муайян ғайритабиий мавжудот томонидан яратилган) ва *ривожланиш ғояси* (дунё қандайдир шаклсиз ҳолатдан аста-секин ривожланган) қайд этилган. Шу сабабли жамият ҳақидаги илк қарашлар ҳам мифологик дунёқараш асосида ривожланган. Ушбу қарашлар орасида одамларнинг келиб чиқиши ҳақидаги афсоналарни қайд этиш керак. Бунга Рамаёна ҳақидаги ҳинд достони мисол бўлади. Ҳинд «Ведалари»да одамлар ташкилотининг дастлабки шакли – табиий ва қондошлик-уруғдошлик алоқалари асосида вужудга келган *жамоа*нинг шаклланиши ёритилади. Илк ижтимоий (ишлаб чиқариш, оила-рўзғор ва маънавий-мафкуравий) функциялар йиғиндисини ўзида мужассамлаштирган жамоа жамиятнинг дастлабки шакли тарзида намоён бўлади.

Кейинчалик одамлар борлигининг абадий саволларига кейинроқ вужудга келган дин ва фалсафа жавоб излай бошлади.

Дин янги дунёқараш шакли бўлиб амал қилди. Унинг замирида Худога, унинг кудратига, ўзгармас қадриятларга эътиқод ётади. Мифологик дунёқарашдан диний дунёқарашга ўтиш давридаги илк қарашларгаёқ одамлар табиий кучлар қаршисида ўзининг ожизлигини, аммо ушбу кучларга қарши туриш учун улар жамоалар, гуруҳларга бирлашиши зарурлигини англаб етиши хосдир. Бироқ, ушбу жамоалар, гуруҳларга мустақил, ўзига тўқ тузилмалар деб эмас, балки бошқа – чин, ҳақиқий борлиқ - Худо ёки худоларнинг иккиламчи тажассуми деб қаралган. Одамлар томонидан ўрнатилган ижтимоий тартибга

осмондаги тартибнинг инъикоси деб қараб, динлар инсонга одамлар ҳаётини тўла белгилайдиган қудратлироқ кучларни кўрсатади.

Фалсафа дунёнинг бошқача манзарасини яратади. Ҳиндистон ва Хитой, Марказий Осиё ва Қадимги Юнонистон цивилизациянинг одамлар ўзаро алоқаси ва уларнинг биргаликдаги фаолияти турли томонларининг ўзаро таъсири ғоялари фалсафий жиҳатдан биринчи марта асослана бошлаган ўчоқларига айланди. Бу йўналишда илк қадамни қадимги ҳиндлар ташлади. Улар одамлар дунёсининг ижтимоий тузилишини муайян изчил космик иерархия инъикоси тарзида ишлаб чиқди. Хитой фалсафаси даҳолари, айниқса, *Конфуций* (мил. ав. 551-479 йиллар) инсон, оила ва давлат муносабатлари фалсафасини ишлаб чиқди. Унда давлатни бошқариш оилани бошқаришга ўхшаш деб қаралди ва оила-уруғдошлик тушунчаларида тавсифланди (подшо – «халқ отаси», давлат – «ягона оила»). Ижтимоий муносабатларнинг шунга ўхшаш манзарасини зардуштийлик таълимотида ҳам кузатиш мумкин. Ушбу таълимотга кўра, одамларнинг ўзаро муносабатлари икки асос – яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш атрофида шаклланади. Аммо инсон, одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар ҳақидаги билимлар ва қарашларнинг ривожланиш тарихида энг ёрқин ва мазмунли саҳифани Қадимги Юнонистон фалсафаси қолдирди. Ушбу саҳифада Платон ва Аристотелнинг фалсафий қарашлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Платон (мил. ав. 427-347 йиллар) сиёсий фалсафанинг ривожланишидан бир неча асрга ўзиб кетган ва унинг асосий муаммоларини таърифлаб берган қадимнинг илк мутафаккирларидан бири ҳисобланади. У давлатнинг келиб чиқиши ва моҳияти, унинг асослари ва уни ҳаракатлантирувчи кучлар ҳақидаги фалсафий масалани биринчилардан бўлиб илгари суради ва ўзига хос тарзда ҳал қилади. «Давлат» ва «жамият» тушунчалари ўртасида жиддий фарқ кўрмаган Платон давлатнинг (бинобарин, жамиятнинг ҳам – муаллифлар) шаклланиш жараёнини вужудга келган иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ тарихий зарурият деб тавсифлайди. «Биз ҳар биримиз ўз эҳтиёжларимизни қондира олмаган ва кўп нарсаларга муҳтож бўлган ҳолда давлат вужудга келади», дейди Платон. Шу сабабли «ҳар бир одам ўзининг муайян эҳтиёжларини қондириш учун дам у, дам бу одамни жалб этади. Кўп нарсаларга муҳтож бўлган кўпчилик баҳамжиҳат яшаш ва бир-бирига ёрдам бериш учун бир ерга тўпланади: ушбу манзилгоҳ бизда давлат деб аталади»¹. Бундай манзилгоҳ, Платоннинг фикрича, аҳолини ташқи душманлардан ҳимоя қилиш ва мамлакат ичида тартибни сақлаш имконини беради.

Қадимнинг яна бир буюк мутафаккири – Аристотель (мил. ав. 384-322 йиллар), Платоннинг давлат ҳақидаги ғояларини ривожлантирар экан, у ҳам давлат ва жамият ўртасида фарқ ўтказмайди, давлат деганда асосий ўзагини оила ва қишлоқ ташкил ташкил этадиган одамлар ўртасидаги алоқалар негизини тушунади. Бир неча қишлоқдан ташкил топган жамият одамлар эҳтиёжини қондириш учун, яъни тарихий зарурият туфайли вужудга келган

¹ +аранг: Мыслители Греции. От мифа к логике. – Москва-Харьков. 1999. – 142 б.

тугал давлатдир, деб қайд этади Аристотель. «Бинобарин, - деб давом этади у, - ҳар қандай давлат (жамият – муаллифлар), илк алоқалар сингари, табиий тарзда вужудга келади»¹.

Кўриб турганимиздек, қадимги юнон мутафаккирлари давлат (жамият)нинг вужудга келиши инсоният тарихининг муқаррар босқичи, бунда давлат инсонга нисбатан кенг ҳуқуқларга эга, деган фикрни илгари сурганлар. Давлатга нисбатан инсон ҳуқуқлари ҳақидаги масалани эса улар қўймаганлар.

Ушбу масала Худо олдида одамлар тенг деган христианликда, сўнгра исломда қўйилди. Хусусан, исломда инсоннинг яшаш, мулкка эгалик қилиш ва уни эркин тасарруф этиш ҳуқуқларига инсоннинг табиий, Оллоҳ томонидан берилган ҳуқуқлари деб қаралади.

XVI-XVII асрларда «инсоннинг табиий ҳуқуқлари» назариясининг дунёвий вариантлари вужудга келди. Уларнинг муаллифлари инглиз файласуфлари *Т.Гоббс* (1588-1679) ва *Ж.Локк* (1632-1704) ижтимоий шартнома назариясини ҳар бири ўзича ишлаб чиқди ва ушбу шартномага биноан одамлар ўз табиий ҳуқуқларининг бир қисмини давлатга берадилар ва бунинг эвазига қолган ҳуқуқларини ўзларида сақлаб қоладилар, бундай ҳуқуқлар *фуқаролик ҳуқуқлари* деб аталади, деган ғояни илгари сурди.

XVIII аср – XIX аср бошида инглиз файласуфи ва иқтисодчиси А.Смит ва буюк немис файласуфи Г.Гегель жамият ва инсон ҳуқуқлари ҳақидаги янги теран ва муҳим ғояларни илгари сурдилар.

А.Смит (1723-1790) меҳнат жамияти назариясини ишлаб чиқди. Унга кўра, одамлар ўртасида шундай ижтимоий алоқалар ўрнатиладики, ҳар ким ўзи учун ишлаш жараёнида бошқалар учун ҳам ишлайди ва, аксинча, бошқалар учун ишлаш жараёнида ўзи учун ҳам ишлайди. Ушбу назарияда жамият тузилиши янги талқинининг шакл-шамойиллари кўзга ташланади. Унда инсоннинг иқтисодий ҳуқуқлари биринчи марта ижтимоий меҳнат тақсимооти асосида таърифланади.

Аммо жамият, унинг вужудга келиши ва ривожланиш йўллари ҳақидаги энг теран ғояни *Г.Гегель* (1770-1831) илгари сурди. У жамият давлатга қараганда кенгроқ тушунча деган фикрни биринчи бўлиб назарий жиҳатдан асослаб берди, жамият ҳаётининг давлат томонидан бевосита тартибга солинмайдиган жабҳаларини белгилади, фуқаролик жамияти инсон борлигининг энг оқилона ва мақсадга мувофиқ тузилмаси деган масалани кўтарди.

Фуқаролик жамиятини, энг аввало, одамлар моддий, иқтисодий ҳаёти ва фаолияти соҳаси деб таърифлаб, Гегель уни умумий боғлиқлик тизими деб тавсифлайди, унда бир кишининг тирикчилиги, фаровонлиги ва ҳуқуқлари барчанинг тирикчилиги, фаровонлиги ва ҳуқуқлари билан чамбарчас боғлиқ, уларга асосланади ва шундагина ҳақиқий ва таъминланган бўлади, деб қайд этади. «Фуқаролик жамиятида ҳар ким ўзи учун - мақсад, қолганлар унинг учун

¹ +аранг: Мыслители Греции. От мифа к логике. – Москва-Харьков. 1999. – 443 б.

ҳеч ким эмас. Аммо бошқаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда у ўз мақсадларига тўлиқ эриша олмайди»¹.

Инсонпарварлик руҳи билан суғорилган фалсафий тафаккурнинг энг яхши анъаналарини давом эттириб, Гегель фуқаролик жамияти назариясига инсоннинг эркинлиги ғоясини асос қилиб олди ва унга эришиш усулларини ёритиб берди.

Таниқли ўзбек иқтисодчиси ва социологи М.Шарифхўжаев фуқаролик жамияти концепциясини ишлаб чиқишга Гегель қўшган беқиёс ҳиссага баҳо берар экан, унинг фуқаролик жамияти инсон борлигининг энг оқилона ва мақсадга мувофиқ тузилмаси деган ғоясини алоҳида қайд этади, унда оила, мулк, шахс, эркинлик, ҳуқуқ, маънавият, тартиб ва давлатчилик фуқаролик жамиятининг энг муҳим қадриятлари, шахс ва бутун жамият эркинлигининг асосий шартлари ҳисобланишини, ушбу жамиятда ижтимоий ҳаёт тузилишининг асос модели ва таянчи сифатида оила муҳим рол ўйнашини кўрсатиб ўтади².

Ўзбек олимнинг яна бир фикри – ҳозирги фуқаролик жамияти шахсий ҳокимият режими, волюнтаризм, тоталитаризм, зўравонликка йўл қўйилмайдиган, қонун, ахлоқ, инсонпарварлик ва одиллик тамойиллари эъзозланадиган эркин, демократик, ҳуқуқий маърифатли жамият³, деган фикри ҳам диққатга сазовор (ушбу олим илгари сурган фуқаролик жамиятининг мазмуни ва моҳияти ҳақидаги қоидалар ва хулосаларга биз қуйида амал қиламиз).

Мазкур қизиқарли тадқиқот муаллифи Ўзбекистонда фуқаролик жамияти пойдеворини барпо этишда ғарб андозаларидан кўр-кўрона нусха кўчириш ва жамият ривожланишининг бизга хос бўлмаган шакллари жалб қилиш ярамаслигини жуда тўғри қайд этади⁴. Бу фикр, бизнинг назаримизда, яна шунинг учун ҳам муҳимки, ғарб файласуфлари, социологлари ва иқтисодчиларининг фуқаролик жамиятининг шаклланиш йўллари ҳақидаги олдинги ва ҳозирги таълимотларининг аксариятида европоцентристик қарашлар устунлик қилади. Бу тушунарли, чунки ҳатто А.Смит ва Г.Гегель каби буюк мутафаккирлар ҳам энг аввало ғарб цивилизациясига, ғарб турмуш тарзига қараб мўлжал олган. Бу ерда анъанавий шарқ жамиятидан ҳозирги замон жамиятига, аграр жамиятдан индустриал жамиятга, ундан ахборот жамиятига ўтиш ҳаётнинг ғарб андозаларидан фарқ қилишини эътиборга олиш муҳимдир. Шу муносабат билан, давлатимизнинг эркин фуқаролик жамияти сари ҳаракатининг асосий йўналишини белгилар экан, И.А.Каримов: «Бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, ўз заминимизга татбиқ этиш лозим. Шу билан бирга миллий ўзига хослигимизни,

¹ Гегель Г.Ф. Философия права. – М., 1990. – 228 б.

² +аранг: Шарифходжаев М.Ш. Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане. – Т., 2002. – 11 б.

³ Ёша ерда. – 10 б.

⁴ Ёша ерда. – 136-137 б.

асрлар синовидан ўтган анъаналаримизни, ҳамиша иймон-эътиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни ҳам сақлаб, юксалтириб боришимиз зарур»¹, деб қайд этади.

Кўриб турганимиздек, кишилиқ жамияти эволюцияси ва ривожланишининг ҳозирги талқинида икки асосий бир-бирини белгиловчи тенденция – бирликка ва ранг-барангликка интилиш намоён бўлади. Бу миллий ва анъанавий жиҳатлар маълум даражада сақланган ҳолда, давримизда жамият ҳаёт фаолиятининг иқтисодиётдан дингача бўлган турли жабҳаларида /арб ва Шарқнинг ўзаро таъсири рўй бераётганини англатади. Ушбу ҳолатни давримизнинг таниқли файласуфи ва социологи В.Канке ҳам қайд этади. Унинг фикрига кўра, Шарқ ва /арб тушунчаларини муайян мамлакатларга қатъий боғлаш ярамайди. Зеро, «/арб» ва «Шарқ» тушунчалари жўғрофий атамалар эмас, улар цивилизациялар ва маданиятлар ранг-баранглиги типларидан бирини тавсифлайди. Бу муайян мамлакат ўз ривожланиши жараёнида ҳам /арб, ҳам Шарққа хос бўлган хусусиятлар касб этиши мумкин деганидир².

Кўриб турганимиздек, ҳозир дунёнинг глобаллашуви шароитларида турли цивилизациялар ва маданиятлар ўзига хос тарзда кўшилиши рўй бермоқда, улар ўртасидаги алоқалар тобора ранг-баранг тус олиб бормоқда, фалсафий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий тоқлар /арбдан Шарққа ҳам, Шарқдан /арбга ҳам узатилмоқда³.

Шундай қилиб, ҳозирда шаклланаётган очиқ фуқаролик жамиятининг замирида бир қанча омиллар ётадики, улар орасида иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий, оилавий-маиший омилларни ҳамда инсон билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг айрим бошқа соҳаларини қайд этиш лозим.

Ушбу соҳаларнинг айримларини муфассалроқ кўриб чиқамиз. Фуқаролик жамиятини, энг аввало, одамлар ҳаёти ва фаолиятининг моддий, иқтисодий соҳаси деб тавсифлар экан, Гегель ҳар бир инсон (оила)нинг фаровонликка интилиши фуқаролик жамияти шаклланишининг асосий шартидир деб қайд этади. Унинг фикрига кўра, фаровонлик фуқароларга ўз мулкини эркин тасарруф этиш ҳуқуқини беради ва, айни вақтда, уни фаровонликнинг асосий омили – бошқа мулкдорлар билан боғлайди.

Фуқаролик жамияти шаклланишининг яна бир муҳим омили давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабат ҳисобланади. Машҳур француз тарихчиси *Ф.Гизо* (1787-1874) давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатни ҳокимият ва шахсий эркинлик ўртасидаги муносабат деб таърифлайди. Бошқача қилиб айтганда, қонунларда, давлат ҳуқуқида белгиланган ва мустаҳкамланган демократия ва инсон ҳуқуқларисиз фуқаролик жамияти реал фаолият кўрсатиши мумкин эмас. Бунини собиқ Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар мисолида кўриш мумкин. Маълумки, ушбу мамлакатларда фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари фақат расман белгиланган эди. Бу ерда шаклланган тоталитар муносабатлар ушбу ҳуқуқлардан амалда

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ыз =ылимиз билан =ураимиз. 7-жилд. – Т., 1999. – 295 б.

² +аранг: Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. – М., 2004. – 263-264 б.

³ +аранг: Ыша ерда. – 263 б.

фойдаланиш имконини бермасди. Бунинг замирида, И.А.Каримов таъбири билан айтганда, «хуқуқий жаҳолат, хуқуқий саводсизлик, маъмурий-хуқуқий органларнинг қонунсиз зўравонлиги, ўтмишимизда рўй берган қатағонларнинг мудҳиш таъсири»¹ ётар эди.

Шу муносабат билан фуқаролик жамиятининг вужудга келиши ва ривожланишини кўп жиҳатдан белгилайдиган яна бир муҳим масала туғилади. Бу давлат ва фуқаролик жамиятининг ўзаро муносабатлари масаласи.

Биз мавзунинг бошида фақат қадимги мутафаккирлар (Конфуций, Платон, Аристотель) таълимотларида эмас, балки кейинги даврдаги концепцияларда ҳам, то Гоббс ва Локкача (XVII аср) «давлат» ва «жамият» тушунчаларига айний деб қаралганини қайд этиб ўтдик. Аммо жамият тараққиётида бу тушунчаларнинг ҳар бири қандай рол ўйнаганини аниқлаш учун тарихга мурожаат этиш керак.

Маълумки, жамият инсон уруғининг ифодаси тарзида давлатдан анча олдин вужудга келган. Бундан одамлар пайдо бўлиши билан фуқаролик жамияти ҳам вужудга келади деган хулоса чиқариш мумкинми? Йўқ, албатта. Ибтидоий жамоа таҳлили ушбу шароитларда фуқаролик жамияти вужудга келиши мумкин бўлмаганини кўрсатади. Чунки ибтидоий жамоа даврида фуқаролик жамияти шаклланиши учун зарур шарт-шароитларгина эмас, балки фуқаролик, фуқаро тушунчаларининг ўзи ҳам бўлмаган. Мазкур тушунчалар анча кейин, давлат пайдо бўлиши ва цивилизациянинг («civilis» - фуқаролик) шаклланиши шароитида вужудга келган. Бинобарин, фуқаролик жамияти тушунча сифатида инсон ҳуқуқлари англаб етилган пайтда вужудга келган, деб ҳисоблаш мумкин. Фуқаролик жамияти унсурлари илк давлатларда - Қадимги Юнонистон полисларида, Қадимги Римда Республика бошқаруви даврида вужудга келган. Улар Қадимги Русь Новгород Республикасида (XII-XV асрлар) ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлган.

«Фуқаролик жамияти» тушунчасининг вужудга келиши, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, немис файласуфи Г.Гегель номи билан боғланади. Гегель давлат томонидан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг белгиланиши ва уларга мажбурий тарзда риоя қилинишига асосланган мутлақо янги муносабатларнинг шаклланиш йўллари ва усуллари ҳақидаги таълимотни назарий жиҳатдан асослаб берди. Бунда Гегель, ўз замондоши А.Смит каби, жамиятни бошқаришда давлат ролидан тўла воз кечилишини эмас, балки ушбу ролнинг чекланишини (хусусан, иқтисодиётга ва одамлар шахсий ҳаётига давлатнинг аралашмаслиги масаласида) қайд этди.

Бинобарин, фуқаролик жамияти бу шундай бир жамиятки, унда инсоннинг барча ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳуқуқий асосда таъминланади, унда давлат, жамият сиёсий тизимининг асосий ўзаги сифатида, мамлакат ривожланишининг стратегик йўналишини демократик ва ҳуқуқий асосда таъминлайди.

---

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ыз =ылимиз билан =ураимиз. 7-жилд. – Т., 1999. – 294 б.

Ўзбекистон ривожланишининг асосий йўналишини белгилар экан, И.А.Каримов: «Халқимизнинг хоҳиш-иродаси, азму қарорини бажо келтириб, очиқ демократик ва ҳуқуқий давлат қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш йўлини танладик», деб қайд этиб ўтди. Қуйида буни муфассал кўриб чиқамиз.

12.2. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асослари шакллантирилишининг фалсафий масалалари

Маълумки, эркин фуқаролик жамиятига жаҳоннинг аксарият давлатлари асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарнинг ривожланиши асосида келади. Мустақил Ўзбекистон ҳам шундай йўлдан бормоқда. Ушбу йўл, Президент И.А.Каримов сўзлари билан айтганда, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат, очиқ фуқаролик жамияти барпо этиш учун зарур шарт-шароитлар яратишга қатъий йўналтирилган. «Бизнинг вазифамиз мамлакатимизни, жамиятимизни демократлаштириш ҳамда янгилаш йўлидаги ҳаракатларимизни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш ва сўзсиз бу борада амалга оширган ижобий ишларимизни қатъият билан давом эттириш...»¹.

Ўзбекистонда рўй бераётган миллий тикланиш, тўлақонли фуқаролик жамиятига ўтиш жараёнларининг қонуниятлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритиш учун ўзбек халқи қулликдан, қарамликдан озодликка, миллий мустақилликка эришгунга қадар босиб ўтган йўлни тушуниб етиш, ушбу ўтишнинг объектив шартлари ва субъектив омилларини аниқлаш зарур.

Бугунги кунда Ўзбекистонда рўй бераётган чуқур иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ўзгаришлар, уларнинг назарий асослари ва амалий дастури Президент И.Каримов асарлари ва маърузаларида ўз ифодасини топган. Уларда мамлакат олдида турган муҳим вазифалар, чунончи: Ўзбекистон халқларининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётини тубдан ўзгартириш, уларни демократлаштириш кўриб чиқилган. Ушбу асарлар ва маърузалар орасида И.А.Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузаси (2002 йил август) алоҳида ўрин тутди. Ушбу маърузада Президентимиз Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишларини белгилаб, назарий жиҳатдан асослаб берди¹.

Маълумки, янги жамият, айниқса, фуқаролик жамияти қуриш жуда оғир, зиддиятли ва узоқ жараён. Унда мақсадлар пухта ўйланган ва муфассал ишлаб чиқилган дастуриламал асосида аниқ ва муайян тарзда белгиланган бўлиши

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари: Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маъруза. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари: Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маъруза. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

керак. Юртбошимиз ўз маърузасида қайд этиб ўтган етти устувор мақсад ана шундай дастуриламал ҳисобланади. Қуйида шу устувор мақсадларни фалсафий тушуниб етишга ҳаракат қиламиз.

Барча устувор мақсадлар орасида биз учун *энг асосий, энг муҳим устувор* мақсад, Президент сўзлари билан айтганда, тенгсиз олий неъмат – мустақилликни бундан буён ҳам асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаш бўлиб қолаверади. Фақат мустақиллик ва унинг янада мустаҳкамланиши халқимизга ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш, ўз келажагини ўз қўли билан барпо этиш, мамлакатни демократлаштириш жараёнларини сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш имконини беради.

Бугунги кунда демократия жамиятни ижтимоий-сиёсий ташкил этишнинг энг олий ва энг етук шакли экани умумий эътироф этилган. Тарихий амалиёт ва илмий тафаккур демократик жамиятнинг асосий умумий тамойилларини таърифлаб берган: ўз фикрини эркин ифодалаш, камчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши, барча фуқаролар тенг ҳуқуқлилиги эълон қилиниши, жамият ва давлатни бошқаришда иштирок этишга барча фуқаролар тенг ҳуқуқлилиги. Ушбу тамойиллардан давлат асосий органларининг сайлаб қўйилиши, улар сайловчилар, сайлов органлари олдида ҳисобдорлиги ва бошқа тамойиллар келиб чиқади.

Демократия – фақат ғарб анъанасига хос ҳодиса деган фикр кенг тарқалган. Бошқа, хусусан, шарқ жамиятларини демократлаштириш ғарб демократик кадриятларини янги заминга кўчириш деб ҳисобланади. Аммо ушбу фикр объектив асосга эга эмас ва, бизнинг назаримизда, жаҳонда рўй бераётган тарихий-сиёсий жараёнларга европоцентристик ёндашиш маҳсулидир.

Буни Ўзбекистонда янги жамият қуриш амалиёти кўрсатади. Бу ерда, бир томондан, ўта индивидуализм ва одамларнинг ҳаддан ташқари сиёсийлашуви билан боғлиқ айрим ғарб демократик кадриятлари бизга ёт ёки ҳали шарт-шароит ва халқ онги етилмаган бўлса, иккинчи томондан, демократик кадриятларнинг аксарияти мамлакатимиз ҳаётига муваффақият билан жорий этилмоқда. Бунда, табиийки, шарқона колорит, миллий ўзига хослик ва мамлакатдаги муайян тарихий вазият ҳисобга олинмоқда.

Мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатимизнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлигини, фуқароларимизнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминламасдан Ўзбекистонда фуқаролик жамияти пойдеворини барпо этиш мумкин эмас. *Иккинчи устувор йўналиш* ана шу муҳим муаммони ифодалайди. Унда мамлакатимизни ислоҳ қилишга нисбатан янгича ёндашувларни шакллантириш, унинг мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш, жамиятимизда бағрикенглик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликни қарор топтиришга алоҳида ўрин ажратилади.

Бу ерда одамларда янгича тафаккурни, миллий мустақиллик ва маънавий янгилашиш ғоялари ва тамойилларини шакллантиришга йўналтирилган уч асосий масалани қайд этиш муҳим.

Биринчи масала – экстремизм ва ашаддий ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши изчил курашиш йўлида барча имкониятларимизни ва куч-қудратимизни сафарбар қилиш.

Иккинчи масала – мамлакатимизда ҳукм сураётган миллатлар ва динлараро тотувликни, фуқаролар ҳамжиҳатлигини янада мустаҳкамлаш.

Учинчи масала – мамлакатнинг ички ва ташқи хавфсизлигини таъминлаш.

Бу жараёнда ўтмишдан салбий мерос бўлиб қолган нуқсон ва иллатлардан халос бўлиш, миллатчилик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик кўринишларига қарши курашиш билан бир қаторда, халқаро терроризм ва ички реакцияга қарши мурасасиз кураш олиб бориш масалаларига ҳам алоҳида эътибор бериш керак деб ўйлаймиз. 2004 йилнинг 29-30 март ва 1 апрель кунлари мамлакатимизда содир этилган мудҳиш террорчилик ҳаракатлари тўғрисида сўз юритар экан, И.А.Каримов юқорида зикр этилган масалаларга алоҳида тўхталиб ўтди. Юртбошимиз ҳозирги вақтда терроризмнинг тажовузидан ўзини холи ҳис қиладиган бирорта қитъа ёки давлатнинг ўзи йўқлигини, бизнинг юртимизда рўй берган қўпоровчилик ҳолатлари ана шу халқаро террорчилик ҳаракатлари билан бевосита боғлиқлигини қайд этди¹.

Шу сабабли ҳозирги кунда диний экстремизм мафқурасига, қўпоровчилик-террорчиликка қарши курашдаги асосий вазифа – аҳоли ўртасида, айниқса, ёшлар билан олиб бориладиган тарғибот-ташвиқот ва тарбиявий ишларни изчил, чуқур ўйланган тизим асосида ташкил этиш ва уларнинг таъсирчанлигини кескин кучайтиришни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бунинг учун, И.А.Каримов таъбири билан айтганда, «шираси, таъсири йўқ, умумий, ҳавойи гаплардан воз кечиб, ақидапарастликнинг ўзи нима, диний экстремистик оқим ва ҳаракатларнинг асл мақсади нималигини, уларнинг эл-юртимизга, ота-боболаримиздан қолган асл динимизга қандай катта зарар етказишини тушунтириб бера олишимиз даркор»¹.

Учинчи устувор йўналиш - бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш, барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустаҳкам иқтисодийнинг муҳим шарти бўлган эркин иқтисодий тамойилларини жорий этишдан иборат.

Бу йўналиш, *биринчидан*, ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришда етакчи ўринни эгаллайдиган, фуқароларнинг муҳим даромад манбаи ва мулкдорлар синфини шакллантиришнинг асоси бўлган хусусий секторнинг мавқеини янада ошириш, кичик ва ўрта бизнес ҳамда тадбиркорликни жадал ривожлантиришни тақозо этади.

Иккинчидан, ташқи иқтисодий фаолият ҳамда валюта бозорини эркинлаштириш, миллий валютанинг жорий операциялар бўйича эркин алмашувини таъминлаш, миллий валютаимиз - сўмимизнинг барқарорлиги ва

¹ Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ыз куч=удратимизга, хал=имизнинг щамжищатлиги ва букилмас иродасига бо\ли=. - Т., Ўзбекистон, 2004. – 22 б.

¹ Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ыз куч=удратимизга, хал=имизнинг щамжищатлиги ва букилмас иродасига бо\ли=. - Т., Ўзбекистон, 2004. – 28 б.

харид қувватини ҳар томонлама мустаҳкамлаш тараққиётимизнинг янги босқичидаги асосий вазифаларимиздан биридир.

Учинчидан, ташқи ва ички инвестицияларни бутун иқтисодиётимизни янгилашга, олтин-валюта захираларимизнинг барқарор ўсишига хизмат қиладиган етакчи тармоқларга биринчи навбатда йўналтириш, халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлигимизни янада кучайтириш, дунё иқтисодий тизимида интеграциялашув ҳам энг муҳим ишларимиз қаторида туради.

Шу масалаларни қуйида муфассалроқ кўриб чиқамиз, чунки уларнинг ҳал қилиниши давлатимизнинг иқтисодий барқарорлиги ва мустақиллигини таъминлайди.

Маълумки, ҳозирги дунёда жаҳоннинг аксарият мамлакатлари хўжалик фаолияти ва иқтисодиёти замирида бозор муносабатлари ётади. Аммо ҳар бир мамлакатда бозор иқтисодиёти ўз моделига кўра ривожланади. Ушбу моделга, бир томондан, миллий хусусиятлар ва анъаналар, иккинчи томондан эса – эркин рақобат ва давлат томонидан тартибга солишнинг уйғунлик даражаси, ижтимоий йўналтирилганлик даражаси, шунингдек макроиқтисодий масалаларнинг устувор йўналишлари таъсир кўрсатади. Масалан, «америкача» моделга эркин рақобатнинг кучлилиги, «япон» ва «француз» моделларига – хўжалик фаолиятини ташкил этишда давлат анча фаол иштирок этиши, «немис» ва «швед» моделларига – ижтимоий йўналишнинг кучлилиги хос. Ривожланаётган мамлакатларда асосий эътибор иқтисодиётни барқарорлаштиришга, бюджет тақчиллигини кескин камайтиришга, иқтисодиётни эркинлаштиришга қаратилади. Жануби-Шарқий Осиёнинг янги sanoatlashgan мамлакатлари (Сингапур, Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг)га кучли давлатнинг сақланиши ва бозор иқтисодиёти ёрқин қирраларининг мужассамлашиши хосдир.

Собиқ Иттифоқ ҳудудида ташкил топган янги мустақил давлатлар бозор иқтисодиётига ўтишда бошқа йўлдан бормоқда. Бундай ўтиш табиий, иқтисодиётни оддий модернизация қилиш ва такомиллаштириш ҳисобланмайди. Бу бир сифат ҳолатидан бошқа сифат ҳолатига, ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг бир тизимидан мутлақо янги тизимга ўтиш демак. У режалаштириш ва тақсимлашга асосланган марказлаштирилган иқтисодиётни, унинг маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув тизимини қўпориб ташлашни ва бозор иқтисодиётининг табиий қонунларига кўра ривожланадиган иқтисодий муносабатларни шакллантиришни назарда тутди. Ушбу жараён Ўзбекистон ривожланишининг ўзига хос шароитларида, биринчидан, бир актли, иккинчидан, стихияли ҳодиса бўлиши мумкин эмас. У анча узоқ давом этадиган ўтиш даврини назарда тутди. Ушбу ўтиш даври мобайнида давлат эски муносабатлардан воз кечиб, янги муносабатларни шакллантириш бўйича изчил иш олиб боради. Бунда хусусий мулкни рад этадиган, эркин рақобат, нархларни эркинлаштириш ва ҳ.к. мавжуд бўлмаган социалистик иқтисодиётда бозор иқтисодиётининг илдизлари йўқлигини эътиборга олиш керак.

Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш амалга оширилмоқда. Бунинг учун биз ўз йўлимизни, иқтисодиётни ислоҳ қилишда ўз моделимизни танлаб олдик. У «ўзбек модели» номини олди¹.

Биринчи босқичда маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш вазифалари ҳал қилинди.

Ушбу вазифаларни ҳал қилишда ишлаб чиқариш суръатининг, аҳоли турмуш даражасининг кескин тушиб кетишига йўл қўймаслик, кўп укладли иқтисодиёт асосларини яратиш, ишлаб чиқариш тузилмасини такомиллаштириш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилди. Зарур институционал ўзгаришлар ҳуқуқий негизининг яратилиши иқтисодий ислоҳотлар муваффақиятли бошланишини таъминловчи муҳим воситалардан бири бўлди. Бу даврда муҳим қонунлар, чунончи: давлат мустақиллиги тўғрисида, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида қонунлар, мамлакат Конституцияси, шунингдек мулк, банклар ва банк фаолияти, аҳолини иш билан таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолият, чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонунларнинг дастлабки вариантлари қабул қилинди. Республикада мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни бошланди. Республика Вазирлар Маҳкамаси 1992 йил 21 январда қабул қилган «Давлат қишлоқ хўжалик корхоналарига молиявий ёрдам кўрсатиш ва уларнинг хўжалик юритиш шакллари такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарорига мувофиқ, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни қишлоқ хўжалигида ҳам бошланди. 1992 йилнинг ўзида республикада зарарга ишлаётган 360 та совхоз кооператив, ширкат ва хўжаликларнинг бошқа нодавлат турларига айлантирилди, уларнинг банклар ва таъминотчилардан қарздорлиги бекор қилинди. 1993 йил давомида ва қисман 1994 йилда давлатнинг қоқоқ қишлоқ хўжалик корхоналари қайта тузилди, шу тариқа асосан хўжалик юритишнинг жамоавий шаклидан иборат бўлган кўп укладли тизимнинг пойдевори барпо этилди.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг бошқа тармоқлари ҳам хусусийлаштириш билан қамраб олинди. Республика фуқароларига турар жойни хусусий мулкка сотиш (бериш), шунингдек кичик хусусийлаштириш амалга оширилди, у савдо, умумий овқатланиш, маҳаллий саноат, хизматлар кўрсатиш соҳасини қамраб олди, саноат, транспорт, қурилиш комплексида оммавий хусусийлаштириш жараёни бошланди.

Ислоҳотлар бошқарув соҳасини ҳам қамраб олди, кўпгина вазирликлар қайта ташкил этилди, уларнинг ўрнида бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган бошқарувнинг янги шакллари тузилди. Бозор иқтисодиёти инфратузилмаси объектлари, чунончи: товар-хом ашё биржалари, меҳнат

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., 1995; Ўзбекистон XXI асрга интиломида. – Т., 1999.

биржалари ташкил топди, банк тизими қайта қурилди, нархларни қисман эркинлаштириш жараёни бошланди. 1993 йил охирида республикада миллий валюта – сўм-купон жорий этилди, бу мустақил пул-кредит сиёсатини бошлаш имконини берди.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш мақсадида асосий озиқ-овқат маҳсулотларини аҳолига қайд этилган нархларда сотиш тартиби жорий этилди.

Умуман олганда, иқтисодий тубдан ислоҳ этишнинг биринчи босқичида мулкчиликнинг турли шакллари ҳаётга татбиқ этилди, давлатчилик шакллантирилди ва мустаҳкамланди, ишлаб чиқариш суръати кескин тушиб кетишига йўл қўйилмади, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш ва унга ижтимоий кафолатлар бериш механизми яратилдики, бу мамлакатда ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаш, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўз моделини амалга ошириш имконини берди.

Иккинчи босқичда хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш, рақобат муҳитини шакллантириш ва иқтисодиётда таркибий ўзгартиришларни кенгайтириш давом эттирилди. Бу мамлакатда институционал ва таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштиришга туртки берди, чет эл инвестицияларини жалб қилиш, тадбиркорлик фаолияти ва ташқи савдони эркинлаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратди.

Шу даврда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёни билан нафақат кичик, ўрта корхоналар, балки йирик саноат корхоналари ҳам қамраб олинди. Уларда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёни асосан акциядорлик корхоналарига айлантириш орқали амалга оширилмоқда. Натижада мамлакатда акциядорлик жамиятлари сони анча кўпайди. Агар 1994 йилда улар 2,9 мингта бўлса, 1996 йилда акциядорлик жамиятлари сони 4,5 мингтага етди. Уларнинг аксарияти очик акциядорлик жамиятларидир. 1996 йилда «Ўзқишлоқхўжаликмаш-холдинг» компанияси, Тошкент трактор заводи, Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси каби йирик корхоналар акциядорлик корхоналарига айлантирилди. Бу шунчаки акциядорлик жамиятлари миқдори кўпайганини эмас, балки ислохотлар янги босқичининг ривожланишида жиддий сифат ўзгаришлари рўй берганини, мамлакат аҳолиси саноат корхоналари ва бошқа корхоналар эгаси бўлиш имкониятини қўлга киритганини, капитални демократлаштириш соҳаси кенгайганини аниқлар эди.

Ушбу даврда мамлакат аграр секторида рўйхатга олинган деҳқон (фермер) хўжаликлари сони 7,5 мингтадан 19,3 мингтага кўпайди.

Корхоналарни акциядорлик корхоналарига айлантириш мулкни давлат тасарруфидан чиқаришнинг ягона усули бўлгани йўқ: савдо ва хизматлар кўрсатиш корхоналарини улар жойлашган ер майдонларига қўшиб жисмоний шахсларга сотиш амалиёти кенг жорий этилди. Ушбу корхоналарни сотишдан олинган маблағлар хусусийлаштирилган корхоналарни қўллаб-қувватлаш, ихтисослигини ўзгартириш ва техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга йўналтирилди. Шундай қилиб, икки босқичда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури амалга оширилиши натижасида

маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмида нодавлат секторининг улуши (1996 йил маълумотларига кўра): саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш соҳасида – 50% дан кўпроқ; қишлоқ хўжалик соҳасида – 95%; чакана савдода – 94%; пудрат ишлари ҳажмида – 61% ни ташкил этди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларини, чунончи: транспорт, қурилиш, қишлоқ хўжалигини ҳам қамраб олди. «Ўзавтотранс» давлат акциядорлик корпорацияси, «Ўзбекистон ҳаво йўллари» давлат акциядорлик компанияси ташкил топди. Ушбу жараён ноишлаб чиқариш корхоналари ва бирлашмалари тизимига ҳам кириб борди. Хусусий дорихоналар, оптика дўконлари, стоматология муассасалари, шифохоналар, маданият муассасалари ишлай бошлади.

Шундай қилиб, иқтисодиётни ислоҳ этишнинг иккинчи босқичида ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайиши нафақат тўхтатилди, балки унинг ўсиши ҳам таъминланди: ЯИМ 1995 йил даражасига нисбатан 1996 йилда 101,4% ни ташкил этди, саноат ишлаб чиқариши ҳажми 5% га ошди, натижада «халқимиз елкасига тушган ва ўтиш даврида муқаррар бўлган энг оғир синовлар»дан ўтилди¹.

Умуман олганда, иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи ва иккинчи босқичлари натижасида 1996 йил охирига келиб барча корхоналарнинг 85% нодавлат секторига ўтказилди, бу ерда жами ишчи кучининг 65% банд бўлди ва миллий даромаднинг 67% ишлаб чиқарилди².

Учинчи босқичда давлат мулкни хусусийлаштириш, хусусий ташаббусни ривожлантириш, рақобат муҳитини вужудга келтириш жараёнлари давом этирилди. Энергия ташувчилар ва озиқ-овқат маҳсулотларининг асосий турлари бўйича мамлакат ўзини ўзи таъминлашига эришилди.

Ушбу босқичда кичик, ўрта бизнес ва яқка тадбиркорликни янада ривожлантириш стратегик муҳим аҳамият касб этади. 2000 йил бошига қадар бўлган ҳолатга кўра, 160 мингтага яқин кичик ва ўрта бизнес корхоналари рўйхатга олинган, улар ЯИМнинг атиги 12,6% ни, саноат маҳсулотининг – 6,2% ни ишлаб чиқарар, қурилишда эса бу кўрсаткич 12,3% ни ташкил этарди. Кейинчалик республикада ЯИМнинг ўсиши давом этди ва 1999 йилга нисбатан 2000 йилда 104% ни, 2000 йилда эса – тегишинча 104,5% ни ташкил қилди.

Ўзбекистон саноати ҳам ўсишда давом этди. 1999 йилга таққослаганда саноат маҳсулотлари ҳажми 64% га кўпайди; 2001 йилда унинг ўсиши олдинги йилга нисбатан 4,5% ни; 2002 йилда – 8,1%; 2003 йилда – 8,4% ни ташкил қилди³.

Қишлоқ хўжалигида амалга оширилган чуқур иқтисодий ислохотлар натижасида мамлакатда колхозлар ва совхозлар негизида 2002 йилгача 1,4 млн. аъзодан иборат 1900 та ширкат хўжалиги ташкил топди. 2002 йил ўрталарига

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломида. – Т., 1999. – 7 б.

² +аранг: Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента И.Каримова. – М., 2001. – 211 б.

³ +адаіа: Ўсааеёпйі: 13 еее іопна=ее дада==е,ò еуеёаа. Ò., «Ы=итувчи», 2004. – 19 б.

келиб, республикада 55,4 мингта фермер хўжалиги, 1,5 млн.дан ортиқ деҳқон хўжалиги фаолият олиб борар эди. /алла ишлаб чиқариш 1991 йилги 1908,2 минг тоннадан 2003 йилда 5400 минг тоннага кўпайди. Бу республикага аҳолининг ғалла ва ем учун белгиланган донга бўлган эҳтиёжини деярли тўла қондириш имконини берди.

1994-2003 йилларда мамлакат иқтисодиётига 28,4 млрд. АҚШ доллари миқдорида маблағ жойлаштирилди. Шундан 50% га яқинини чет эл инвестициялари ташкил қилди⁴.

Хўш, иқтисодиётни эркинлаштириш деган пурмаъно тушунча замирида нималар ётади, унинг асосий йўналишлари қандай?

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгашнинг 2000 йил 1 февралдаги йиғилишида қилган маърузасида эркинлаштириш деганда нималар тушунилишини ва унинг асосий йўналишларини муфассал баён этди.

Бу, аввало, хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги мавжуд тўсиқларни бартараф этиш.

Иккинчидан, иқтисодиётнинг барча жабҳаларида хусусий мулкни кенгайтириш, кичик ва ўрта бизнесни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш.

Учинчидан, бозорга, иқтисодий фаолиятнинг бозор муноса-батларига асосланган механизмларига кўпроқ эркинлик бериш, бунда уларнинг қонунчилик базасини мунтазам такомиллаштириб бориш, зарур шарт-шароит яратиш ва кафолатлар бериш.

Тўртинчидан, бозор иқтисодиёти инфратузилмаси тизими, айниқса, унинг бизнесга хизмат кўрсатувчи қисми янада ривож-ланишини таъминлаш.

Бешинчидан, молия ва банк тизимларини бундан буён ҳам ислоҳ қилиш.

Олтинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни ва энг аввало валюта бозорини эркинлаштириш, экспорт салоҳиятини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, жаҳон иқтисодий тизимига миллий иқтисодиётнинг кириши имкониятларини кенгайтириш.

Иқтисодий ислохотлар давлатнинг бутун ижтимоий-сиёсий тузумини, одамлар онгини ва, албатта, таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини ўзгартириш билан ягона комплексда амалга оширилиши керак.

1997 йил августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан «Таълим тўғрисида» Қонун қабул қилинди. Ушбу Қонунда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг янги тамойиллари белгиланди, таълим тизими ва турлари қонунийлаштирилди.

Мазкур қонунга мувофиқ, республикада узоқ даврга мўлжалланган Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилди. Ушбу Дастурда бутун таълим тизимини ва таълимнинг барча турлари – мактабгача таълимдан олий ўқув юртидан кейинги таълимгача, шу жумладан кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини ислоҳ қилиш назарда тутилган.

---

⁴ Ўша ерда. – 18, 20 б.

Жамиятни демократлаштиришнинг муҳим шартларидан бири оммавий ахборот воситалари ҳисобланади. Улар мамлакатдаги ва ундан ташқаридаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг энг мураккаб масалаларини теран таҳлил қилишлари ва тушунтириб беришлари керак. Жамиятимизни янада ривожлантириш ва сифат жиҳатидан янгилаш борасидаги ишларнинг муваффақияти, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинларининг зарур кафолатларини таъминловчи демократик тамойилларни сўзда ёки қоғозда эмас, амалий ҳаётда жорий қилиниши оммавий ахборот воситаларининг фаоллигига боғлиқ.

Ушбу *тўртинчи устувор йўналишни* қайд этар экан, И.А.Каримов ахборот соҳасини жадал ривожлантириш, оммавий ахборот воситалари - матбуот, радио-телевидение фаолиятини эркинлаштириш фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш жараёнининг узвий таркибий қисмига айланиши зарурлигини таъкидлаб ўтди. «Қисқа қилиб айтганда, оммавий ахборот воситалари том маънода "тўртинчи ҳокимият" даражасига кўтарилмоғи лозим»¹.

Бугунги кунда мамлакатимизда 609 номда газета ва 162 номда журналлар ўзбек, рус тилларида ва Ўзбекистон халқларининг бошқа тилларида нашр этилиши таъминланган. Республикамизда 3 ахборот агентлиги, 50 дан ортиқ телерадиокомпаниялар ва студиялар фаол иш олиб бормоқда.

Ўзбекистон телевидениесининг кундалик кўрсатувлари 51,5 соатга етди, республика радиоси эшиттиришлари эса 100 соатдан ошиб кетди.

Бу тўғрида гапирганда, оммавий ахборот воситалари фаолиятига оид бўлган баъзи бир масалалар ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш ўринли, деб биламиз. Шунини очиқ айтишимиз керакки, мамлакатимиз оммавий ахборот воситалари узоқ вақтлар давомида мафкуравий ва маъмурий назорат остида ишлагани туфайли уларнинг ҳали-бери бу ҳолатдан чиқиши, аввало психологик жиҳатдан ўзини эркин ҳис этиши қийин кечмоқда. Шу сабабли улар ўзи учун янги бўлган ҳозирги вазиятда баъзан ҳали ҳам нима қилиш ёки нима қилмаслик ҳақида юқоридан кўрсатма кутиб ўтиргандек кўринади.

Оммавий ахборот воситалари олдида ўз ишини ҳозирги кун талаблари даражасига кўтариш вазифаси турибди. Зеро, ҳақиқий демократик матбуот кўрсатма асосида яшай олмайди ва яшаши ҳам мумкин эмас. Президент И.Каримов таъбири билан айтганда: «Эркин матбуот реал вазият шароитида фаолият кўрсатиши, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг долзарб муаммоларини дадил кўтариб чиқиши, ...ҳокимият ва бошқарув тузилмаларининг қабул қилаётган қарорлари ва фаолиятига танқидий, шу билан бирга, холис баҳо бериб бориши керак»².

Жамиятда ошкоралик ва очиқликни таъминлаш масаласи жамоатчилик фикрини ўрганиш усул-услубларининг қай даражада ривожлангани билан ҳам

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари: Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўнзинчи сессиясидаги маъруза. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

² Ўша ерда.

бевосита боғлиқ. Жамоатчилик фикри –фуқаролик жамиятининг ҳолатини ўзида аниқ акс эттирадиган бамисоли бир кўзгу. Бу ерда тўла ошкоралик ва очиқлик таъминланмоғи даркор, чунки жамиятимизни янада демократлаштириш ва фуқаролик институтларини шакллантириш аввало аҳоли сиёсий фаоллигининг ўсиши, тараққий топган демократик давлатлар тажрибаси асосида юртимизда ҳақиқий кўппартиявийлик тизими қарор топтирилиши ва демократик оппозиция пайдо бўлиши билан узвий боғлиқ.

Жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини кескин кучайтириш фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шартидир. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг ушбу **бешинчи устувор йўналиши** замирида "Кучли давлатдан кучли жамият сари" деган тамойил ётади.

Мамлакат ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг ўзига хос шароитларида бу жамият ҳаёти билан боғлиқ кўп масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўткази боришни тақозо этади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари - маҳалла институти, турли жамоат бирлашмалари ҳамда ташкилотларини ривожлантириш ва мустақамлаш масаласи бизнинг доимий эътиборимизда туриши лозим.

Суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш демократик жараёнларни амалга оширишнинг муҳим босқичидир. Бу соҳадаги энг муҳим вазифа суд-ҳуқуқ идораларининг мустақиллиги ва таъсирчан фаолиятини сўзда эмас, амалда таъминлашдан иборат. Бу қонун устуворлигини, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминлаш таомйилини илгари сурувчи **олтинчи устувор йўналиши**дир. «Судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади. Қаерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррар»¹, деб қайд этади Президент.

Ниҳоят, **еттинчи устувор вазифа** - бу барча ислоҳотлари-мизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезонидир. Бу - демографик ва бошқа миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш демакдир. «Бу борада бир нарсани ҳеч қачон ҳаёлимиздан чиқармаслигимиз керак. Юртимиздаги ҳар қайси вилоят, шаҳар ва қишлоқларимизда шу соҳага атрофлича эътибор берар эканмиз - ҳеч шубҳасиз, аҳолимизнинг, халқимизнинг бунга жавобан миннатдорлигига ва сиёсатимизни қўллаб-қувватлашига эришган бўламиз»².

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мамлакатимизда амалга оширилаётган фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш жараёни жуда мураккаб ва узоқ давом этадиган жараёндир. «Бу устувор вазифаларни амалга ошириш аввало

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари: Иккинчи чақириш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўнзинчи сессиясидаги маъруза. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

² Ўша ерда.

ўзимизга, олижаноб мақсад-муддаоларимиз сари оғишмай, қатъият билан боришимизга, ташаббус ва тадбиркорлигимизга, ҳар биримизнинг Ватан ва халқ олдидаги фарзандлик бурчимизни нечоғли масъулият билан адо этишимизга боғлиқ»¹.

Қисқача хулосалар

1. Фуқаролик жамияти – тарихан шаклланадиган эркин фуқаролар уюшмаси. Ушбу жамиятда марказий ўринни инсон, шахс эгаллайди. Фуқаролик жамияти қонун, ахлоқ, инсонпарварлик ва одиллик тамойиллари асосида қурилган эркин, демократик, ҳуқуқий, маърифатли ҳамжамиятдир.

2. Фуқаролик жамияти давлат билан ўзаро алоқада мавжуд бўлади, ривожланади ва фаолият кўрсатади. Унда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг кўпгина вазифаларини ҳал қилишда давлатнинг роли аста-секин, босқичма-босқич камайтириб борилади ва "Кучли давлатдан кучли жамият сари" тамойили қарор топтиради.

3. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш мураккаб ва нисбатан узоқ давом этадиган жараён бўлиб, унинг замирида И.А.Каримов иккинчи чақирiq Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида (2002 йил 29 август) сўзлаган маърузасида баён этилган устувор вазифаларни изчил амалга ошириш ётади.

Асосий тушунчалар

Акциядорлик жамияти – юридик шахсларнинг хўжалик фаолиятини амалга ошириш мақсадидаги уюшмаси.

Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) – мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий ҳажми.

Фуқаролик жамияти – инсон, фуқаро марказий ўрин эгаллайдиган эркин демократик ва ҳуқуқий жамият.

Очиқ иқтисодиёт – товар ва хизматларни эркин экспорт ва импорт қиладиган мамлакат иқтисодиёти.

Хусусийлаштириш – жисмоний шахсларга ёки шахслар гуруҳига, жамоаларга, ташкилотларга давлат мулкнинг берилиши ёки сотилиши.

Саволлар

1. Фуқаролик жамияти нима?

2. Ушбу тушунчани назарий жиҳатдан ривожлантиришга Гегель қандай ҳисса қўшган?

3. Фуқаролик жамиятини шакллантириш замирида қайси тамойиллар ётади?

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари: Иккинчи чақирiq Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маъруза. «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

4. И.А.Каримов Ўзбекистонда фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг устувор йўналишлари ҳақида.

Адабиётлар

Ўсаъеъноӣи Ъаӣиоаеъеаӣеіеіа Ёіӣòèòóöëу̣ñè. Ò., «Ўсаъеъноӣи», 2003.

Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т., Ўзбекистон, 2005.

Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. Т., «Ўзбекистон», 2005.

Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.

Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., Ўзбекистон, 1995.

Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т. 7. Т., «Ўзбекистон», 1999.

Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.

Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. Т., «Ўзбекистон», 2000.

Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Т., 2002.

Каримов И.А. Ватанчимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжихатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Т., «Ўзбекистон», 2004.

Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс. – М., 2004.

Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента И.Каримова. – М., 2001.

Шарифходжаев М.Ш. Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане. – Т., 2002.

Ўзбекистон: 13 йил мустақил тараққиёт йўлида. Статистик тўплам. – Т., Ўқитувчи, 2004.

13-МАВЗУ. ФАННИНГ ИНСОНПАРВАРЛАШУВИ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ ВА ОЛИМ МАСЪУЛИЯТИ

13.1. Ҳозирги замон фани: яхшиликми ёки ёмонликми?

Буюк қадимги юнон файласуфи Сукрот диалогнинг моҳир устаси, ҳақиқат тагига етишнинг савол-жавобга асосланган усули асосчиларидан бири эди. У мазкур усулга, энг аввало, ахлоқий тушунчаларни таърифлаш методи деб қарарди. Платоннинг илк, «сукротона» диалогларида («Давлат») Сукрот диалектикасидан, унинг ўз суҳбатдошини «синовдан ўтказиш» орқали жавоб олиш маҳоратидан жуда кўп мисолларга дуч келамиз¹. Қуйидаги диалог «яхшилик» ва «ёмонлик» тушунчаларини ёритувчи шундай мисоллардан биридир.

Бир куни ўз шогирдлари билан Афина кўчалари бўйлаб кетаётиб, Сукрот бир танишини учратиб қолди ва ундан:

- Яхшилик ва ёмонлик нималигини биласанми? – деб сўради.

- Албатта, биламан, итим ҳақи қасам ичаман, Сукрот, буни ким билмайди!²

- Унда айт-чи: алдаш – ёмонликми?

- Албатта!

- Агар она болага дорини ичириш учун уни ширин деб алдаса-чи, бу ҳам ёмонликми?

- Йўқ.

- Одам ўлдириш, албатта, ёмонлик, шундайми?

- Бўлмаса-чи!

- Агар киши ўз уйи, оиласини ҳимоя қилиб, одам ўлдирса-чи, бу ҳам ёмонликми?

- Итим ҳақи, билмайман, Сукрот. Илгари яхшилик ва ёмонлик нималигини яхши тушунаман деб ўйлардим, энди бунга шубҳаланиб қолдим.

Ушбу диалогда биз Сукротнинг суҳбатдоши яхшилик ва ёмонлик тушунчаларига таъриф топа олмаганини кўрамиз. Бундай таърифни савол берувчининг ўзи ҳам топа олмаган. Аммо бу бир қарашда шундай, чунки Сукрот донишманд одам (у, шубҳасиз, донишманд эди), агар у ўз қилмишларининг барча оқибатларини пухта ўйлаган бўлса, ҳеч қачон хато қилмайди. Шу боис ўз суҳбатдоши билан диалогни Сукрот қуйидаги сўзлар билан яқунлайди: «Сен илгари ҳеч нарса ўйламагансан, шунчаки қаердадир ўқиган ёки кўрган нарсаларингга ўйламасдан ишонгансан. Ўзинг, балки, энди ўйлай бошларсан».

Инсон пайдо бўлибдики, яхшилик ва ёмонлик муаммоси мавжуд. У қадимги диний-фалсафий таълимотлардан бири – зардуштийликда айниқса ёрқин намоён бўлган. Милоддан олдин Марказий Осиё ва Эрон худудида вужудга келган ушбу таълимот яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш

¹ +аранг: Мыслители Греции. От мифа к логике. – Москва-Харьков. 1999. – 91-127 б.

² «Итим шца=и =асам ичаман» – Су=рот яхши кырган ибора.

оламдаги барча жараёнлар мазмунини ташкил этиши ҳақидаги ғоя асосига қурилган.

Зардуштийлик таълимоти дунёдаги ҳамма тартиблар яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги курашга боғлиқ, деб тушунтиради. Бу кураш абадий давом этади. Зардуштийлик яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги курашда оламдаги жараёнлар мазмунини, эзгулик тантанасига ишончни кўради. Аммо ғалаба дарров келмайди: жаҳонда кўп асрлар мобайнида уруш, жанжал, можаролар ҳукм суради ва ниҳоят, «Олтин» аср қайтади.

Шу нуқтаи назардан охириги уч мингйиллик тарихи зардуштийлар башоратини тасдиқлайди. Маълумки, инсоният тарихи чексиз урушлар, истилолар ва бошқа қуролли тўқнашувлар остида ўтди. Инсоният яқин тарихининг ўзида 14 550 дан ортиқ катта-кичик урушлар, шу жумладан икки жаҳон уруши бўлиб ўтди. Шу урушлар оқибатида 3,6 млрд.дан кўпроқ одам, яъни ҳозирги Ер юзи аҳолисининг ярмидан кўпроғи ҳалок бўлди, очлик ва юкумли касалликлардан жон берди¹.

Шундан келиб чиқиб ҳисоблаш мумкинки, ҳар юз йилда ўрта ҳисобда тахминан 2,5 млн. ёки ҳар йили 25 000 киши ҳалок бўлган, қурбонлар сони йилдан йилга кўпайиб борган, арифметик прогрессиядан геометрик прогрессияга ўтган. Қурол-аслаҳалар сони кўпайиши ва сифати яхшиланиши билан турли урушлар қурбонлари миқдори айниқса кескин кўпайди, XX аср охирига келиб бу муаммо оламшумул аҳамият касб этди. Афсуски, ушбу жараёнда фан ва техника, у ишлаб чиққан одамларни оммавий қирғин қилиш воситалари катта «рол» ўйнади.

XX асрнинг ўзида урушларда 100 млн.дан кўпроқ одам ҳалок бўлди. Ҳалок бўлганларнинг аксарияти тинч аҳолидир. 1914-1918 йилларда бўлиб ўтган биринчи жаҳон урушидаёқ кимёвий қурол қўлланди, бунинг натижасида нафақат ўн минглаб ҳарбийлар, балки тинч аҳоли, шу жумладан заҳарли моддалар билан зарарланган ҳудуддаги барча тирик жонзотлар ҳалок бўлди.

Аммо иккинчи жаҳон уруши (1939-1945) натижалари ундан ҳам даҳшатли бўлди, у 50 млн.дан кўпроқ одамнинг ёстиғини қуритди. Уруш охирида Хиросима ва Нагасаки шаҳарларининг тинч аҳолиси устига ташланган атом бомбалари унинг мудҳиш якуни бўлди.

Бу ерда ҳам ахлоқий, ҳам фалсафий англаб етишни тақозо этадиган саволлар туғилади: истеъдоди ва тафаккури маҳсулидан инсониятга қарши ҳарбий ҳаракатларда фойдаланилаётган олимлар жавобгар бўладими? Бизнинг назаримизда, бу саволга узил-кесил жавоб мавжуд эмас, чунки ҳар бир ҳарбий ҳаракат замирида ўз сабаблари, XX асрда инсоният тараққиёти йўлини белгилаб берган объектив ва субъектив омиллар ётади. Бу, энг аввало, фан-техника тараққиёти бўлиб, унинг вужудга келиши тарихий зарурият билан инсоният ҳужумкор ривожланишининг муқаррар босқичи тарзида белгиланади.

Бугунги кунда, постиндустриал, ахборот ва технотрон жамияти вужудга келаётган асрда, ижтимоий ва социал тараққиётда фан ва техника ролини, фан

¹ +аранг: Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 88 б.

жамиятнинг ҳозирги парадигмаларини белгиловчи куч эканини инкор этиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди.

Айни вақтда, Ер юзи аҳолисининг аксарият қисмига эмас, балки бутун инсониятга таҳдид солаётган энг мукамал ва энг даҳшатли қирғин қуроли бугунги кунда олимларнинг бевосита иштирокида яратилаётганини ҳам тан олишга мажбурмиз. Шу нуқтаи назардан мазкур муаммо ҳимоясига ҳам, унга қарши ҳам жуда кўп далиллар келтиришимиз мумкин, чунки кундалик илмий фаолиятда олинган билимлар фойдали, одамларга кераклими ёки уларга потенциал ё реал хавф соладиган илмий тадқиқот натижасими – олдиндан баҳолаш қийин, баъзи ҳолларда эса бунинг умуман иложи йўқ.

Жамиятнинг ҳозирги тараққиётини олимлар ва техник жараёнлар иштирокисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бинобарин, фан ва техника тараққиёти – давр талаби. Бу - масаланинг бир томони. Аммо, иккинчи томондан, ўз илмий фаолияти натижалари учун олимлар ҳам масъулдирлар. Фан-техника тараққиёти даврида яшаш ва объектив тарзда ушбу жараёнга жалб қилиниб, ўз фаолияти учун жавобгар бўлмаслик мумкин. Аммо фанни олимлар, яъни одамлар яратади, бинобарин, инсоний хислатлар ва иллатлар уларга ҳам бегона эмас. Улар одамлар фойдасини кўзлаб ҳам ва, аксинча, ёвуз ниятларда ҳам иш кўриши мумкин. Иккинчи жаҳон уруши йиллари абадий навқиронлик эликсирини топиш, одамларни оммавий қирғин қилишга мўлжалланган биологик-тиббий қуролини ихтиро қилиш ниятида одамларда ғайриинсоний тажрибалар ўтказган нацистларнинг фан «арбоблари» бунинг ёрқин далилидир. Улар ўша йилларда «қасос қуроли» – атом бомбасини яратиш устида ҳам қизғин иш олиб бордилар, аммо ишни яқунлашга улгурмадилар. Лекин ушбу қирғин қуролини америкалик ҳарбийлар 1945 йил августда виждонсизларча тинч аҳолига қарши қўладилар.

Маълумки, нацист ҳарбий жиноятчилари, шу жумладан ғайриинсоний тажрибалар ўтказган врачлар ҳам Нюрнберг шахрида халқаро ҳарбий трибунал олдида жавоб берди ва қилмишига яраша муносиб жазо олди.

Бу ерда олим энг аввало муайян маънавий ва ахлоқий фазилатларга эга инсон эканини; олим - ўзи яшайдиган мамлакат фуқароси ва шу туфайли унинг қонунларига бўйсунушга мажбурлигини; ва ниҳоят, олим – истеъмолчи ва шунинг учун у илмий тадқиқотларга тижоратнинг аралашуви қонунларига бўйсунушини билиш муҳимдир. Илмий тадқиқотларга тижоратнинг аралашуви эса илмий ҳамжамият олдида шундай муаммоларни қўймоқдаки, уларни ҳал қилишга фаннинг норматив-кадриятлар тизими ҳали мослаша олгани йўқ¹.

Бундан хулоса шуки, мазкур фалсафий муаммо фан-техника тараққиёти тизимида олимнинг ролини соф илмий тушуниш доирасидан анча четга чиқади, у олимнинг ички борлиғига чуқур кириб боради, унинг фуқаролик бурчига бориб тақалади. Олимнинг нафақат фан, балки бошқа одамлар билан ҳам ўзаро алоқаси инсонга мос бўлиши керак бўлган илмий билимнинг

¹ +аранг: Философия и методология науки. Под ред. В.И.Купцова. – М., 1996. – 471 б.

табиатига ҳам, унинг ўз илмий тадқиқотини тушуниб етишига ҳам муайян даражада таъсир кўрсатади.

Шу сабабли бугунги кунда, бир томондан, илмий ихтироларни ҳаётга, амалиётга татбиқ этиш, иккинчи томондан эса – олимнинг инсоният олдидаги масъулияти масалалари ўта долзарб, баъзан эса – оламшумул аҳамият касб этмоқда. Бунга мисоллар кўп: ядро ва термойдро соҳасида эришилган ютуқлар, биология ва ирсий инженерия соҳасидаги кашфиётлар, сунъий яратиладиган ҳар хил нурланишларнинг ихтиро қилиниши, шу давргача дахлсиз деб ҳисобланган инсоният руҳиятига кирилиши – сунъий интеллектнинг яратилиши ва, ниҳоят, инсон клонини яратиш усулининг ихтиро қилиниши.

Шу муносабат билан ҳозир фанда жоиз ва ножоизлик чегаралари масаласи олимлар қаршисида айниқса кескин бўлиб турибди. Бугунги кунда олим жамият тараққиётининг мураккаблигини ҳисобга олиб, ўз ихтироси оқибатларини олдиндан кўра олиши ва зарур ҳолда ўз ишини тўхтатиши керак. Бу жиҳатдан америкалик детектив асарлар устаси Д.Ж.Чейзнинг романларидан бири диққатга сазовордир. Ушбу романда қандайдир янги қотишмани ихтиро қилган, аммо ихтироси одамлар бошига чексиз кулфатлар солиши мумкинлигини ўз вақтида англаб етган олим тўғрисида сўз юритилади.

Муаллиф ўз қаҳрамони тили билан «ҳар қандай янги кашфиёт – ихтирочи учун катта масъулият», чунки у одамларга қарши қаратилиши мумкин, деган масалани кўтаради: «Мен ўз кашфиётимни сир сақладим, - дейди роман қаҳрамони. – У биз яшаётган хаста, телба дунёга хавф солмаслигига, балки одамларга фойда келтиришига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлдим». Бунинг аксига ишонч ҳосил қилгач, олим ўз ихтироси формуласини ёқиб юборади².

Хуллас, фан соҳасида яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги масала узил-кесил ечимга эга бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай илмий фаолият доим келажакка олға силжиш нима мақсадда ва ким учун амалга ошириляпти, деган савол билан боғлиқ бўлиши керак. Исо Масих сўзлари билан айтганда: «Бир вақтнинг ўзида ҳам Худога, ҳам мамонага (бойликка) хизмат қилиш мумкин эмас».

13.2. Фан этоси

Фан этоси – олимлар орасида авлоддан авлодга ўтиб келаётган, инсон ва фан учун мажбурий ҳисобланган маънавий қадриятлар ва қоидалар мажмуи. Шу билан бирга, фан этоси бу фаннинг инсонпарварлашуви, унинг маърифий, маънавий ва фалсафий унсурларни ўзида уйғунлаштирган инсонийлик касб этиши ҳақидаги масала ҳамдир.

Маълумки, ҳар қандай билим, айниқса, илмий билим инсонга, унинг интеллектуал ва психофизиологик имкониятларига боғлиқ бўлган усуллар ва воситалар ёрдамида яратилади.

«Фан этоси» ва «илмий ахлоқ» тушунчалари маъносига кўра ҳам, моҳиятига кўра ҳам, мазмунига кўра ҳам яқин. Иккала тушунча ҳам фан

² +аранг: Чейз Д.Ж. Зарубежный детектив: век XX. – Т., 1993.

инсонсиз мавжуд бўла олмаслигини англатади. В.И.Вернадский таъбири билан айтганда, «илмий тафаккур ҳам индивидуал, ҳам ижтимоий ҳодиса, у инсондан ажралмасдир»¹.

Шу билан бирга, ҳозирги замон фанига фан этоси тушунчаси кўпроқ мос келади, чунки у, соф ахлоқий категориялар билан бирга, фалсафий-социологик жиҳатни ҳам ўз ичига олади. Бундан ташқари, улар ўртасидаги фарқ билиш объектининг ўзига хослигида ва улар ижтимоий аҳамиятининг хусусиятида ҳам кўзга ташланади. Борлиқни фақат маънавий-ахлоқий шаклларда акс эттирадиган ахлоқдан фарқли ўлароқ, фан буни ахлоқ нормалари яширин тарзда мавжуд бўлган абстракт тушунчалар, қоидалар, гипотезалар, қонунлар, назариялар шаклида амалга оширади.

«Фан этоси» тушунчаси америкалик социолог Роберт Мертоннинг «Фан норматив тузилиши» (1942) асарида айниқса тўла акс этирилган. Муаллиф унда фан нормаларини тўрт асосий қадрият атрофига фойлаштиради.

Бу, энг аввало, фанда универсаллашув талаби. Фанда ўрганиладиган табиий ҳодисалар бир хилда кечиши туфайли, уларнинг ҳақиқийлиги ушбу ҳақиқатни таърифловчи шахсга боғлиқ бўлмаган тарзда баҳоланмоғи керак. Бу демак, ёш олимнинг ҳам, тажрибали олимнинг ҳам ишлари бир хилда қаттиқ текширилиши ва танқид қилиниши лозим.

Иккинчидан, илмий билим монополиялаштирилиши мумкин эмас. У халқ мулки бўлиши керак.

Учинчидан, ҳақиқатни беғараз излаш, ундан ҳеч қандай шахсий манфаатни кўзламаслик олим фаолиятининг биричи ва асосий мезони бўлиши керак.

Нихоят, тўртинчидан, фанда биронта ҳам машҳур шахсга кўр-кўрона ишонмаслик керак, олим нафақат ўз манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя қилиши, балки фикрлари хато бўлиб чиққан тақдирда, улардан воз кечишга ҳам тайёр бўлиши лозим¹.

Кейинчалик Мертон «Олимнинг амбивалентлиги» (1962) асарида фан этоси талқинига маълум тузатишлар киритди. Бунда у асосан айни бир объект икки қарама-қарши сезгилар уйғотган ҳолда, олим қарама-қарши норматив талабларни мувозанатга келтира олиши керак, деган қарашдан келиб чиқди.

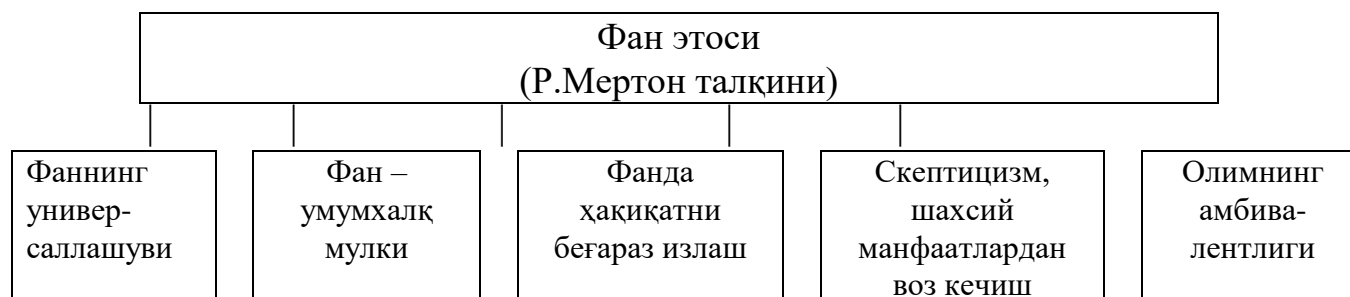
Мана, Р.Мертон келтирган олимнинг амбивалентлигига баъзи бир мисоллар:

- 1) У (олим) ўз натижаларини ҳамкасбларига мумкин қадар тезроқ маълум қилиши керак;
Айни вақтда, у, ушбу натижаларни эълон қилишдан олдин, уларни синчиклаб текшириб кўриши керак
- 2) У янги ғояларга таъсирчан бўлиши керак;
Аммо у фандаги модага кўр-кўрона эргашмаслиги керак².

¹ Вернадский В.И. О науке. Т.1. – М., Дубна, 1997. – 464 б.

¹ Р.Мертон фан этосининг асосий =оидаларини баён этишда биз =уйидаги манбадан фойдаландик: Философия и методология науки. Под ред. В.И.Купцова. – М., 1996. – 474-483 б.

² Ыша ерда. – 476 б.

Схемадан кўринадикки, олим ҳар қандай, ҳатто чорасиз туюлган вазиятларда ҳам маълум йўл топа олиши ва, айтилиши ва, айни вақтда, ўзига нисбатан ҳам, ўз ҳамкасблари – олимларга нисбатан ҳам мумкин қадар ҳурмат кўрсатиши лозим ва мумкин. Фан ахлоқ нормаларининг бузилиши, энг аввало, қоидабузарнинг ўзи учун кўнгилсиз оқибатлар билан тугайди. Аммо улар оммавий хусусият касб этгудек бўлса, нафақат қоидабузар олимнинг ҳамкасблари, балки фан ҳам зарар кўриши мумкин. Шунинг учун олимлар ўзаро ишонч муҳити сақланишидан ўзлари манфаатдор бўлишлари керак.

Фалсафа фан учун ишлаб чиққан умумий тамойиллар орасида фаннинг инсонпарварлашуви тамойили ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ушбу тамойил илмий кашфиётлар билан улар келтириб чиқариши мумкин бўлган салбий оқибатлар ўртасидаги алоқани янада чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради. Илмий тадқиқот жараёнига ва унинг пировард натижаларига катта таъсир кўрсатадиган фалсафий қарашлар ва қадриятлардан келиб чиқадиган фаннинг инсонпарварлашуви масалалари эпистемологиянинг муаммолар майдонига тобора кенгроқ кириб бормоқда.

Шу сабабли олимнинг илмий изланиш эркинлиги, унинг маънавий ва ижтимоий масъулияти, ҳозирги замон фанининг гуманистик моҳияти масалалари бугунги кунда ўта долзарб аҳамият касб этмоқда.

13.3. Олимнинг эркинлиги ва масъулияти

Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, ҳозирги шароитда олимнинг ҳуқуқ-атворини белгиловчи ахлоқ қоидалари мажмуини ўзида мужассамлаштирган «фан этоси» тушунчаси тобора кенг татбиқ этилмоқда.

Р.Мертоннинг ҳозирги фан қоидалари юқорида қайд этилган тўрт қадрият атрофида тизилади, деган фикрига қўшилган ҳолда, фанга, А.Эйнштейн таъбири билан айтганда, олим ижодининг маҳсулигина эмас, балки унинг маънавий фазилатлари – маънавий кучи, олижаноблиги, ҳалоллиги, ишга содиқлиги, тиришқоқлиги ҳам муҳимлигини¹ қайд этиб ўтмоқчимиз.

Илмий фаолият натижалари одамлар ва бутун жамият ҳаётига асосан ижобий таъсир кўрсатган олдинги замонларда билим, фан эзгуликка хизмат

¹ +аранг: Эйнштейн А. Физика и реальность. – М., 1965. – 8 б.

қилади деган қарашдан келиб чиқиш мумкин эди. Шу сабабли ўша даврда фанга фақат билимларни ўстириш шакли ва шу нуқтаи назардан у ахлоқан ўринли деб қараларди.

Фан ривожланишининг ҳозирги шароитида ушбу қарашнинг бирёқламалиги яққол кўзга ташланади. Фан тараққиёти муаммоли ҳолатлар доирасини шу қадар кенгайтирмоқдаки, олимлар ва бутун инсоният тўплаган маънавий тажриба уларни ечишга ожизлик қилмоқда.

Шу муносабат билан инсон юраги ва бошқа аъзоларини кўчириб ўтказиш билан боғлиқ оқибатлар юзасидан тиббиёт олдида олимларнинг маънавий ва касбий масъулиятини белгилаш жуда муҳим аҳамият касб этади.

АҚШда ва жаҳоннинг бошқа кўпгина мамлакатларида инсон эмбрионлари билан боғлиқ тажрибалар ҳам, инсон клонини яратиш билан боғлиқ тажрибалар ҳам тақиқланган. Бундай тажрибалар инсон ва инсониятга қарши хатти-ҳаракатлар деб эълон қилинган.

Юқорида айтилганлар фанда ахлоқ муаммолари эволюцияси мураккабланишмоқда, муаммолар эса янада кескин тус олмоқда, деб хулоса чиқариш имконини беради.

XX асрнинг 60-йиллари ўрталарида урушдан кейинги йиллар тажрибаси ҳақида фикр юритар экан, машҳур немис физиги М.Борн (1882-1970) «реал фанда ва унинг ахлоқида ўзгаришлар рўй берди, натижада бизнинг авлод ишонган эски идеалнинг сақланиши мумкин бўлмай қолди. Биз фан ҳеч қачон ёмонлик келтирмаслигига, ҳақиқатни излаш ўз ҳолича яхшилик эканлигига ишончимиз комил эди. Жаҳонда рўй берган воқеалар бунинг ширин туш эканини кўрсатди»¹, деб қайд этган эди.

Кўриб турганимиздек, ушбу машҳур олимнинг фикр-мулоҳазалари фан ривожланишида парадигма ўзгарганини, фан романтиклари (М.Борн, В.Гейзенберг, П.Л.Капица, М.Планк, А.Эйнштейн ва б.) улар ҳаётининг мазмуни – атом энергиясидан инсон манфаатларида фойдаланиш тинч аҳоли устига атом бомбалари ташланишига олиб келган бошқа замонга, бошқа қадриятлар парадигмасига тушиб қолганини тавсифлайди.

Бундан фан энди ахлоқий нуқтаи назардан баҳолаш объекти бўла олмайди, олимлар қаршисида қолган бирдан-бир истиқбол – фан-техника тараққиёти ва унинг олдиндан айтиб бўлмайдиган оқибатларига, фанга тижоратнинг фаол аралашувига кўр-кўрона таъзим қилиш, деган хулоса келиб чиқадими?

Масалан, ҳозир қурол-аслаҳа, ҳарбий техника ва бошқа қирғин қуроллари билан савдо қилиш кенг йўлга қўйилганига қандай ёндашиш мумкин? Ахир бунга олимлар ва бошқа ҳарбий техника яратувчилари бевосита боғлиқ-ку. Боз устига, таниқли олимларнинг аксарияти қурол-аслаҳа яратувчи фирмалар ва корпорацияларга раҳбарлик қилмоқда. Улар раҳбарлик қилибгина қолмасдан, ҳарбий маҳсулотни сотишда ҳам фаол иштирок этмоқда. Буни қурол-аслаҳалари ва ҳарбий техникаси жаҳонда кенг тарқалган, нафақат мудофаа, балки ҳужум мақсадларида, турли террорчилик тадбирларини тайёрлаш ва

¹ Физика в жизни моего поколения. – М., 1963. – 108 б.

ўтказишда ҳам қўлланилаётган АҚШ, Россия, Чехия, Франция, Хитой, Исроил ва бошқа давлатлар мисолида кўриш мумкин.

Оммавий қирғин қуроллари, масалан, термоядро қуролини ишлаб чиқариш ва синовдан ўтказиш халқаро ҳамжамият томонидан тақиқланганига қарамай, айрим мамлакатлар (Покистон, Ҳиндистон, Исроил ва б.) гўёки мудофаа мақсадларида атом зарядлари ва уларни нишонга етказиш воситаларини ишлаб чиқарди. Табиийки, ушбу қуроллар ҳам асосан конструктор олимлар томонидан яратилди.

Ҳа, XX аср охири ва ҳозирги аср бошида жаҳонда катта ўзгаришлар рўй берди. Романтика ўрнини аниқ мўлжал эгаллади, олимлар илмий фаолиятининг шарт-шароитлари ҳам ўзгарди.

Фан-техника тараққиёти фанни жамиятнинг ишлаб чиқариш кучига айлантирган даврда у олим бир ўзи ишлайдиган соҳа бўлмай қолди. Ҳозирда фан деярли ҳамма жойда давлат ёки илмий-саноат корпорациялари назорати остида комплекс ривожланмоқда. Бундай шароитда истеъдодли ихтирочи-олим қудратли, лекин руҳсиз конвейер тарзида айланадиган илмий-саноат ишлаб чиқаришининг жуда кўп омилларига тўла боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Шу билан бирга, фан тараққиётининг салбий томонини мутлақлаштирувчи, фан ва техникада инсониятнинг тинч-тотув яшашига асосий таҳдидни кўрувчи, фан ва техникани, улар билан бирга олимларни ҳам қаттиқ танқид қилувчи антисциентистлар томонига узил-кесил ўтиш ҳам ярамайди.

Сциентизм («фан ҳамма нарсадан устун туради») ҳам, антисциентизм ҳам, муайян камчиликлар билан бирга, ижобий жиҳатларга эга эканлиги шубҳасиз. Бу икки йўналишни синтез қилиш фаннинг ҳозирги дунёдаги ўрни ва аҳамиятини янада аниқроқ белгилаш имконини беради. Шу нуқтаи назардан фанни ижтимоий онгнинг бошқа шакллари билан диалектик алоқада тадқиқ қилиш, ушбу алоқанинг мураккаб ва кўп даражали хусусиятини ёритиш зарур.

Бугунги кунда олимнинг илмий изланиш эркинлиги ва масъулияти, фанни тартибга солиш имкониятлари ва чегаралари, илмий ихтиролар оқибатларининг хусусияти масалалари ҳам ўта долзарб аҳамият касб этмоқда.

Бу ерда В.И.Вернадскийнинг қуйидаги фикрларига қўшилмай иложимиз йўқ. У, илмий тадқиқот эркинлиги муаммосини ёритар экан, ҳозирги фундаментал тадқиқотлар, қоида тариқасида, кўп сонли олимлар жамоасининг баҳамжиҳат меҳнатини ва анча кўп моддий харажатларни талаб қилишини қайд этади. Шу сабабли чексиз тадқиқот эркинлиги ғояси ҳозирда ушбу эркинлик узвий боғлиқ бўлган ижтимоий масъулиятни ҳисобга олмасдан идрок этилиши мумкин эмас. «Олимлар илмий иш, илмий тараққиёт келтириб чиқариши мумкин бўлган оқибатлардан кўз юммасликлари керак, - деб таъкидлайди Вернадский. – Улар ўз ихтироларининг оқибатлари учун ўзларини жавобгар деб билишлари лозим»¹.

¹ Вернадский В.И. О науке. – 136 б.

Илмий изланиш эркинлиги тўғрисида сўз юритар экан, Вернадский ҳокимият илмий тафаккур эркинлигини (очиқ ёки яширин тарзда) чекламаслиги, унинг ривожланишига ҳар томонлама имконият яратиши учун давлат ҳокимияти билан фан ўртасида мурасага келиниши кераклигига эътиборни қаратади. Умуман олганда, илмий тафаккур, давлат ўз ишини тўғри олиб борган тақдирда, унинг кучи билан тўқнаш келмаслиги керак, чунки фан халқ бойлигининг асосий манбаи, давлат қудратининг негизи ҳисобланади².

Бу ерда биз ушбу муаммонинг камида уч жиҳатига, чунончи: олимнинг ахлоқий, ижтимоий ва ҳуқуқий масъулияти масалаларига дуч келамиз.

Ушбу муаммони ёритишда олимнинг ҳар бир масъулияти даражасини аниқлаш, бунда солиштириш учун бадиий адабиётдаги шундай муаммоларга таяниш муҳимдир.

Мисол учун ўтган асрнинг 30-йилларида донг таратган совет фантаст-ёзувчиси А.Беляевнинг уч бадиий асарига мурожаат этамиз.

Улардан бири – «Одам амфибия» романида ўпкаси касал боланинг ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида унинг организмига балиқ жабрасини ўрнатган, болани кутқариш асносида унга ҳавода ҳам, сувда ҳам яшаш имконини берган олим тўғрисида сўз юритилади.

Аммо олим бола келажакда манфаатпарастликка асосланган шафқатсиз дунёда яшашига тўғри келишини ҳисобга олмайди, натижада ундан ёвуз одамлар денгиз тубидан марварид кидириш учун фойдаланади ва уни ҳаводан нафас олиш имкониятидан маҳрум қилиб, ўлимга маҳкум этади.

Иккинчи асар – «Ўз юзини топган одам» романида истеъдодли, лекин манфаатпараст олимнинг ижтимоий масъулияти тўғрисида сўз юритилади. Роман қаҳрамони ўзининг ноёб истеъдоди – бадбашара ва катта жисмоний нуқсонга эга одамларга нормал инсоний қиёфани қайтариш қобилиятидан фақат бойлик орттириш мақсадида фойдаланади, табиатдан ёки ижтимоий турмуш шароитидан жабр кўрган, аммо катта маблағга эга бўлмаган минглаб одамлар азоб чекаётгани ҳақида ўйламайди.

Ниҳоят, А.Беляевнинг учинчи асари – «Профессор Доуэлнинг боши» романида ўз устозини хиёнаткорона ўлдириб, унинг билимидан жаҳон фанида довруқ таратиш учун фойдаланган Керн исмли олимнинг маккорлиги ва шафқатсизлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Бу ерда биз олимнинг ҳуқуқий ва жиноий жавобгарлиги масаласи билан тўқнаш келамиз.

Кўриб турганимиздек, келтирилган ҳолларнинг ҳар бирида олимлар масъулияти ҳар хил кўринишда намоён бўлади.

Аммо бу олимларнинг ҳаммасини бир нарса бирлаштиради: фанда жоиз ва ножоиз ҳаракатлар чегараси ҳақидаги масалани уларнинг ҳар бир ўзи учун ҳал қилиши талаб этилади ва уларнинг ҳар бири бу масалани ўзича ҳал қилади. Фанда жоиз ҳаракатлар чегарасини бузган олим амалда бу юксак номдан маҳрум бўлади ва энг яхши ҳолда билим билан савдо қилувчига, энг ёмон ҳолда эса – жиноятчига айланади.

---

² Ёша ерда. – 405 б.

Шу муносабат билан таниқли рус биологи В.А.Энгельгардтнинг олимнинг роли ва унинг эркинлиги ва масъулияти чегараси ҳақидаги сўзларини келтириш ўринли бўлади деб ўйлаймиз.

«Дунё миқёсида муаммолар, тангликлар рўй берган ҳолларда олимлар ўз виждонига қайта-қайта мурожаат этишига, юзага келаётган хавф-хатарларни енгишнинг тўғри йўлини топиш учун масъулият ҳиссига чақиришига тўғри келиши шубҳасиз. Ўз-ўзидан равшанки, зарарли оқибатларга олиб келадиган сабабларга қарши ҳар томонлама курашиш, илмий изланишларни фаннинг ўзи охир-кетини ўйламасдан етказган зарарни бартараф этишга йўналтириш жаҳон олимларининг бурчидир»¹.

Олимнинг ушбу сўзлари айрим илмий тадқиқот натижаларини олдиндан айтиб бўлмаслиги олимларни жавобгарликдан озод қилмаслигини ва улар буни яхши ўзлаштириб олишлари кераклигини англатади.

Бугунги кунда фавқулодда ва фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган фаолиятга мисоллар жуда кўп. Ядро тадқиқотлари, ирсий инженерия соҳасидаги ҳамда ҳарбий ва ноҳарбий аҳамиятга молик бошқа соҳалардаги илмий изланишлар, оммавий қирғин қуролларининг «одатдаги» турлари, шунингдек «ирсий», «плазмали», «психотроп» ва бошқа қуролларнинг янги турлари ишлаб чиқилиши ва такомиллаштирилиши шулар жумласидан.

Шу сабабли бугун ўта оғир ва ҳатто ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган илмий кашфиётларни ишлаб чиқариш фаолиятига жорий этишнинг мақсадга мувофиқлиги масаласи кескин қилиб қўйилиши керак. Зеро, бугун Ер юзидаги экологик танглик ўз чўққисига етди, ижтимоий, миллий ва диний адоват ўта кескин тус олди, халқаро терроризм хавфи кучайди.

Ўз-ўзидан равшанки, бу ерда мазкур йўналишда ишлайдиган олимлар илмий фаолиятини чеклаш, уларнинг маънавий ва ижтимоий масъулиятини ошириш, улар биргаликда ҳаракатни кучайтириш зарурлигини англаб етиши кераклиги ҳақидаги масала кўндаланг бўлади. Бунга мисоллар бисёр.

Ўтган асрнинг 60-йилларида юқорида зикр этилган муаммоларга жамоатчилик эътиборини тортишда экологик ҳаракат катта рол ўйнади. «Рим клуби» атрофида бирлашган олимлар, бошқа халқаро экологик ҳаракатлар («Гринпис» ва ҳ.к.) фаолияти шулар жумласидан.

70-йилларда биокимёвий ва генетик тадқиқотларнинг натижалари ва истиқболларидан қаттиқ ташвишга тушган П.Берг (АҚШ) бошчилигидаги молекуляр биолог ва генетиклар гуруҳи олимларни баъзи бир хавли экспериментларга ихтиёрий мораторий эълон қилишга чақирди.

Бу мисол шу маънода диққатга сазоворки, олимлар дунё жамоатчилигига мурожаат этиб, биринчи марта илмий кашфиётлар одамларга келтириши мумкин бўлган фойдага эмас, балки жаҳонга таҳдид солаётган хавф-хатарларга эътиборни қаратишга ҳаракат қилдилар.

¹ Энгельгардт В.А. Познание явлений жизни. – М., 1984. – 87 б.

Шунга ўхшаш мисолларни давом эттириш мумкин. Бу фан ахлоқий муаммолари муайян даражада ривожланганини кўрсатади, аммо юқорида зикр этилган хавф-хатарларни тўхтатишда уларнинг самарадорлиги етарли эмас. Бизнинг назаримизда, экологик ҳаракат XX аср охирига келиб анча сусайгани ва олимлар ўз миллий хонадонларига тарқалиб кета бошлагани ҳам бунга анча жиддий таъсир кўрсатди.

Ҳозирги дунёнинг умумий илмий манзарасига салбий таъсир кўрсатаётган яна бир омил XX аср охирида икки қутбли дунёни вайрон қилган, аммо кўп қутбли дунёни ҳали яратмаган воқеалардир.

Кейинги йилларда бутун дунё миқёсида ва минтақалар даражасида вужудга келаётган ташқи муносабатларни танқидий таҳлил қилиш, И.А.Каримов таъбири билан айтганда, бизни қуршаб турган олам ғоят мураккаб ва муаммоли бўлиб келгани, шундай бўлиб қолаётгани ва яқин истиқболда ҳам шундай бўлиб қолишини кўрсатади¹.

Шу сабабли илмий кашфиётлар олиб келиши мумкин бўлган фожиали оқибатларнинг олдини олиш, оммавий қирғин қуроллари тарқалишига барҳам беришнинг муҳим омилларидан бири бугунги кунда фақат илмий изланиш эркинлиги ва олимнинг ижтимоий масъулияти масалалари эмас, балки фан ва ҳокимиятнинг ўзаро нисбати масалалари ҳисобланади. Зотан, давлатни ақл-идрок билан бошқариш,- буюк мутафаккир Абу Наср Форобий X асрда сабоқ бериб айтганидек, - халқ бошига тушган хавф-хатарни камайтириш ва бартараф этишдан иборатдир.

Халқаро муносабатларнинг янги тизими шаклланаётган бугунги кунда фан манфаатлари ва давлат манфаатлари ривожланиши муаммосининг ҳал қилиниши айниқса муҳимдир. Зеро, ҳозирги тарихда улар, афсуски, кўпинча мос келмайди. Айниқса, илмий ижодга давлат ўз сиёсий манфаатларини баҳона қилиб, зўравонлик билан аралашишига йўл қўйиб бўлмайди. Илмий тафаккур, В.Вернадский таъбири билан айтганда, «давлат ўз ишини тўғри олиб борган тақдирда, унинг кучи билан тўқнаш келмаслиги керак, чунки у (илмий тафаккур – муаллифлар) халқ бойлигининг асосий манбаи, давлат қудратининг негизидир»².

Бугунги кунда фан, илмий тафаккур айрим давлатларнинг сиёсий манфаатларига қўшимча бўлиши керак эмас. Аксинча, у ижтимоий ва маданий тараққиёт сари умумбашарий ҳаракатнинг ажралмас таркибий қисмига айланмоғи даркор.

Буни англаб етиш дунёнинг тақдири ва ривожланиш истиқболлари ҳақидаги барча фикр-мулоҳазаларнинг таянч нуқтасига айланиши керак. Зеро, Юртбошимиз таъбири билан айтганда: «Ўз эркимизни қандай тасарруф этиш,

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср босқинчилигида: хавфсизликка ташдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 5, 6 б.

² Вернадский В.И. О науке. – 405 б.

уни бугунги мураккаб ва баъзан шафқатсиз дунёдаги ҳаддан зиёд хавф-хатарлардан сақлаш ҳар биримизга боғлиқдир»¹.

Қисқача хулосалар

1. Инсон пайдо бўлибдики, яхшилик ва ёмонлик муаммоси мавжуд. Аммо фанда, илмий кашфиётлар соҳасида у ўта долзарб аҳамият касб этади. Бу ерда ҳам ахлоқий, ҳам фалсафий англаб етишни тақозо этадиган саволлар туғилади: истейдоди ва тафаккури маҳсулидан инсониятга қарши ҳарбий ҳаракатларда фойдаланилаётган олимлар жавобгар бўладими?

2. «Фан этоси» – олим хулқ-атвори қоидалари мажмуи. Шу билан бирга, у фаннинг инсонпарварлашуви, унинг маърифий, маънавий ва фалсафий унсурларни ўзида уйғунлаштирган инсонийлик касб этиши ҳақидаги масала ҳамдир.

3. Илмий тадқиқот эркинлиги олимнинг нафақат маънавий, балки ижтимоий масъулияти билан ҳам муштарак бўлиши шарт: олимлар ўз илмий иши келтириб чиқариши мумкин бўлган салбий оқибатлардан кўз юммасликлари керак.

Асосий тушунчалар

Амбивалентлик – иккиёқлама сезги; айти бир объект бир вақтнинг ўзида қарама-қарши сезги уйғотиши: эркинлик ва жавобгарлик, яхшилик ва ёмонлик ва ш.к.

Фаннинг инсонпарварлашуви – фанда маърифий, маънавий ва фалсафий жиҳатларнинг муштараклиги.

Фан этоси – олим хулқ-атворини белгилайдиган ахлоқ қоидалари мажмуи.

Саволлар

1. Ҳозирги жамиятнинг ривожланишида фан қандай рол ўйнайди?
2. «Фан этоси» тушунчаси нимани англатади?
3. Фаннинг янада ривожланиши: фойдалими ёки хавфлими?
4. Ҳозирги замон олими ўз тадқиқотини танлаш ёки тўхтатишда эркинми?
5. Олим қандай ижтимоий масъулиятга эга?

Адабиётлар

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср басыасида: хавфсизликка тащид, бар=арорлик шартлари, тара==иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 10 б.

- Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.
- Каримов И.А.* Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т., «Ўзбекистон», 1995.
- Борн М.* Физика в жизни моего поколения. – М., 1963.
- Вернадский В.И.* О науке. – Дубна, 1997. Т. 1.
- Кохановский В.П.* Философия и методология науки. – М., 1999.
- Основы современной философии: Учебное пособие. – СПб., 2001.
- Скирбекк Г., Гилье Н.* История философии. Учебное пособие. – М., Владос, 2000.
- Философия и методология науки / Под ред. *В.И. Купцова.* – М., 1996.
- Хилтон Дж.* Тематический анализ науки. – М., 1981.
- Эйнштейн А.* Физика и реальность. – М., 1965.

14-МАВЗУ. ФАН ВА ДИН ЎЗАРО НИСБАТИНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

14.1. Фан ва дин – дунёни билишнинг икки шакли

Илмий ва диний билимнинг ўзаро нисбати муаммоси кўп йиллардан бери фан ва фалсафанинг диққат марказида бўлиб келмоқда.

Ушбу муаммо ҳозирги кунда ўта долзарб аҳамият касб этмоқда. «Вопроси философии» журнали саҳифаларида шу масала юзасидан бўлган мунозарада унинг турли фалсафий жиҳатлари ҳақида ҳар хил фикрлар билдирилди¹.

Мунозара иштирокчиларидан бири Г.Д.Левин «...борлиқнинг тузилиши ҳақидаги диний билимни илмий гипотезаларга тенглаштириш мумкинми?» деган саволга «...диний қоида илмий гипотеза бўлиши мумкин эмас», деб жавоб берди². Тўғри, шу ерда мазкур мақола муаллифи: «...диний қоида илмий гипотеза билан рақобат қилиши, у билан тенг ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин», деб қўшимча қилган.

Мунозаранинг яна бир иштирокчиси М.О.Шахов юқорида зикр этилган муаммога қарама-қарши нуқтаи назардан ёндашади ва «дунё ҳақидаги диний билим, ғайритабиийлик ва унинг дунёга таъсири тўғрисида сўз юритганда, реал ҳолатни муайян даражада акс эттириши, яъни ҳақиқий бўлиши мумкин»³, деган фикрдан келиб чиқади.

Қизиқарли фалсафий тадқиқот муаллифи В.С.Егоров ҳам шунга ўхшаш фикрга келади⁴. А.М.Ковалевнинг «дунёнинг мақсадга мувофиқлиги ва гўзаллигини Худо эмас, балки маънавий ва моддий асосларни ўз ичига олган моддий-маънавий субстанция яратади», деган фикрига қўшилиб, В.Егоров шундай деб ёзади: «Бошқача қилиб айтганда, бу ерда табиатнинг моддий ва идеал асослари ҳамма нарсанинг негизи, деган фикр илгари сурилмоқда. Бу бизнинг фикримизга тўла мос келади»⁵.

Шу сабабли кўриб чиқиладиган муаммонинг вазифаси муҳокама қилинаётган масаланинг у ёки бу томонига ўтиш эмас, балки дунёни билишга нисбатан шу икки қарама-қарши ёндашув оқибатлари мажмуини тушуниш ва фалсафий талқин қилишга уриниш ва шунинг асосида ушбу қарашлар абадий қарама-қарши ёки улар ўртасида дунёнинг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақидаги қарашларда маълум даражада муросага келиш мумкин, деб хулоса чиқаришдан иборат.

Шу нуқтаи назардан дин ва илк илмий билимлар қандай вужудга келгани, шаклланиши, ўзаро боғлиқ бўлгани, кейинчалик эса – бир-бирини истисно этганини кузатиш муҳимдир.

¹ +аранг: Вопросы философии. №11. – М., 2004. – 65-88 б.

² +аранг: Левин Г.В. Можно ли религиозное знание приравнять к научным гипотезам? Вопросы философии. №11. – М., 2004. – 8 б.

³ Ўша ерда.

⁴ +аранг: Егоров В.С. Философия открытого мира. – Москва-Воронеж, 2002. – 15-22 б.

⁵ Ўша ерда.

Ушбу мураккаб фалсафий муаммони тушуниш, илиий ва диний билимларнинг маълум қарама-қаршилиги сабабларини муайян даражада аниқ талқин қилиш учун мазкур икки дунёқараш вужудга келиши ва ривожланишининг айрим тарихий, ижтимоий, онтологик ва гносеологик илдизларини аниқлаш зарур.

Диний эътиқоднинг тарихий асослари тўғрисида сўз юритганда, энг аввало инсон, дин ҳимоячилари айтганидек, аввалбошдан диндор бўлганми ёки, фан тарафдорлари қайд этганидек, дин унга анча кейин келганми, деган саволга жавоб топиш керак.

Ушбу саволга кўп сонли археологик топилмалар, қадимги одамлар ҳаёти ва турмушига оид тадқиқотлар деярли бир хил жавоб беради: ибтидоий одам онги диний эътиқодлардан мутлақо холи бўлган. Уларнинг онгида фақат ўз кундалик ҳаёти билан боғлиқ жараёнлар акс этган. Дин куртаклари анча кейин, орадан бир неча ўн минг йил ўтгач, табиатнинг даҳшатли ҳодисалари, очлик ва совуқ олдида ожизлик ва қўрқув таъсирида шакллана бошлаган.

Бизгача етиб келган илк маълумотлар қадимги одамларда ғайритабиий нарсалар ва ҳодисаларга ишонч уларда мавҳумлаштириш қобилияти шаклланиши билан пайдо бўлганини кўрсатади. Ушбу қобилият одамларда қуйи палеолитдан юқори палеолитга ўтиш даврида (30-40 минг йил муқаддам) пайдо бўлган. Шу даврда ҳозирги одам – *Homo sapiens* шаклланган, у 300-500 минг йил олдин яшаган *Homo habilis* (фаол одам) ўрнини эгаллаган.

Шу даврда ғайритабиий нарсалар ва ҳодисаларга ишончнинг илк унсурлари пайдо бўлган. Бунга одамларнинг ўша замондаги ўта оғир турмуш шароити ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган. Мавҳумлаштириш қобилиятининг шаклланиши шунга олиб келганки, ибтидоий одамлар ўз муваффақиятсизликлари ёки муваффақиятларининг сабабларини турли табиий ҳодисалар, одамларнинг тушлари, туғилиши ва ўлишининг фантастик талқинида излай бошлаганлар. Шу тариқа қадимги одамларда аста-секин ғайритабиий нарсалар ва ҳодисаларга ишонч пайдо бўлган ва вақт ўтиши билан у диний эътиқодга айланган (диннинг онтологик илдизлари).

Диний эътиқоднинг ижтимоий илдизлари тўғрисида сўз юритганда, улар ибтидоий жамоа ривожланишининг анча юқори босқичида шакллана бошлагани ва инсон амалий фаолиятининг бутун мажмуи, унинг ижтимоий муносабатлари мураккаблашуви жараёнида амалга ошганини қайд этиб ўтиш муҳим.

Биобарин, диннинг вужудга келиши қадимги инсон ва унинг ақл-заковати ривожланишининг юқори даражаси, яъни назарий тафаккур куртаклари ва уни реал дунёдан узиш имконияти пайдо бўлган (диннинг гносеологик илдизлари) босқич билан боғлиқ.

Шундай қилиб, тадқиқ қилинаётган муаммо мазмунини ёритар эканмиз, биз бу ерда дунёнинг илоҳий келиб чиқишини рад этиш ёки тасдиқлаш ҳақида сўз юритилмаётганини, бу бутунлай бошқа илмий ва илоҳий муаммо эканини қайд этиб ўтмоқчимиз.

Бу ерда диндорлик инсонга азалдан хосми ёки у тарихий ривожланиш жараёнида ўзлаштирилганми, деган савол берилади.

Кўриб турганимиздек, тарихий, ижтимоий ва илмий асослар диндорлик тарихий ривожланиш жараёнида келиб чиққан ва инсоннинг маънавий ривожланиши жараёнида шаклланган, деган фикрни тасдиқлайди.

Айни вақтда, атроф олам ҳақидаги фантастик қарашлар билан бир қаторда, инсоният ўз ривожланиш жараёнида ижобий билимлар ва кўникмаларни ҳам жамғариб борган.

Одамларнинг амалий эҳтиёжлари, турмуш шароитини яхшилашга интилиш уларни табиат билан курашишга мажбур қилган. Ушбу кураш жараёнида инсонда кузатиш ва тажриба ортиб борган. Табиат кучлари билан тўқнашган ва уларнинг қудратини ўзида ҳис этган одамлар табиий кучларнинг зарарли таъсири сабабларини билмоқчи бўлганлар, уларни бўйсундириш ва бошқариш мумкинми, умуман, борлиқ ўзи нима ва унда инсон қандай ўрин эгаллайди, деб савол берганлар. Атроф муҳитни синчиклаб кузатиб, улар турли табиий ҳодисаларнинг ҳақиқий сабабларини аниқлаганлар. Фаннинг илк куртаклари ана шундай пайдо бўлган. Милоддан бир неча минг йил муқаддам Бобил, Қадимги Миср ва Хитойда одамлар осмон ва юлдузларни муттасил кузатиб борганлар, йил фасли ва кун қисмига қараб уларнинг манзараси ўзгаришига эътибор берганлар. Бу мамлакатларда хўжалик ҳаёти аниқ тақвимга муҳтож бўлган. Экин мавсуми, ёмғирлар мавсуми қачон бошланишини билиш талаб этилган. Бу осмонда Ой, Қуёш, юлдузлар ҳолатини кузатиш йўли билан аниқланган. Масалан, Мисрда экин-тикин ишлари Нил дарёсининг топиши тўхташи билан амалга оширилган. Мисрликлар Сириус юлдузи эрта тонгда шарқда пайдо бўлиши дарё топишидан дарак беришини аниқлаганлар. Осмон жисмлари ҳаракатини ўрганиб, одамлар минг йиллар муқаддам тақвимлар тузишни, қуёш ва ой тутилишини башорат қилишни ўрганганлар.

Бир неча минг йиллар олдин инсон илк илмий билимларни тўплай бошлаган. Қадимги Миср ва Бобилда, Ҳиндистон ва Хитойда математика ва астрономия, кимё ва тиббиёт вужудга келган. Ўша даврда механика ва агрономия куртаклари ҳам пайдо бўлган.

Бу ерда диний таълимотларнинг вужудга келишида ҳам, илк илмий билимларнинг шаклланишида ҳам коҳинларнинг тарихий ролини қайд этиб ўтиш ўринли бўлади деб ўйлаймиз. Коҳинлар Қадимги дунёнинг архаик динларида фақат диний расм-русумларни бажо келтириш билан шуғулланган, деган фикрга зид ўлароқ, улар астрономия, математика, геометрия, тиббиёт, зироатчилик асослари ҳамда қадимги одамларнинг бошқа айрим билим соҳаларида илк илмий қарашларнинг шаклланишига анча катта ҳисса қўшганини қайд этиб ўтиш керак.

Шу нуқтаи назардан коҳинлар инсон билимининг диний ва илмий қарашларни янада ривожлантирган тармоғи – фалсафанинг вужудга келиши омилларидан бири бўлган деб тахмин қилиш мумкин.

Илмий ва диний билимларнинг ушбу синтези Қадимги дунё мутафаккирларининг фалсафий қарашлари ва таълимотларида айниқса ёрқин

намоён бўлди. Масалан, Платонда дунёнинг вужудга келиши муаммоси биринчи сабаб, яъни Оламни яратувчи билан боғланади¹. Аммо бу унга ўз диалектик таълимоти асосларини таърифлашга монелик қилмади. Унда буюк файласуф фақат диалектик метод барча фаразларни биринчи асосга боғлашини қайд этади².

Аристотелда диний ва илмий билим синтези янада аниқроқ намоён бўлди. Худога эътиқод буюк мутафаккирга кўп сонли илмий таълимотлари ва изланишларида монелик қилмади, балки кўп жиҳатдан ёрдам берди: «Худо – ўзини ўзи фикрлайдиган ақл-заковат... ва унинг фикри тафаккур ҳақидаги фикрдир»³.

Шунга ўхшаш манзарани биз Марказий Осиёнинг буюк файласуфлари Форобий ва Абу Али ибн Сино таълимотларида ҳам кузатамиз. Улар илк ўрта асрларнинг бошқа арабийзабон мутафаккирлари билан бирга илмий ва диний билимлар муштарак бўлган фалсафий таълимот – *фалсафани* яратдилар.

Аристотелнинг издошлари ва шарҳловчиларидан бири – Форобий таълимоти бунинг ёрқин мисолидир. У эманация ҳақидаги таълимотни, яъни борлиқ муаммосини ҳал этишда «вужуди вожиб» ва «вужуди мумкин» ўзаро нисбатига мурожаат қилиш анъанасини таърифлаб берди⁴.

Шундай қилиб, билим ва эътиқод, фан ва дин тарихий ривожланишида уларнинг ўзаро нисбати тўғрисида фикр юритар эканмиз, дастлабки илмий билимлар фақат одамларнинг кундалик амалиёти ва тафаккури таъсирида эмас, балки маълум даражада қоҳинларнинг илк таълимотлари таъсирида ҳам шаклланган, деган хулосага келишимиз мумкин. Кейинчалик фан ва диннинг ажралиши рўй берди, бу жараён XIV-XVI асрларда айниқса кескин тус олди (олимлар қувғин қилинди, инквизиция гулханида куйдирилди, черковдан четлатилди ва ҳ.к.), фан ва дин икки муросасиз лагерга ажралишига олиб келди.

14.2. Дунёнинг ҳозирги илмий ва диний манзараси

Фан ва илмий билимлар, уларнинг келиб чиқиши ва моҳияти масалалари курсимизнинг дастлабки мавзуларида муайян даражада тўлиқ баён этилгани учун ҳозирги шароитда фан ва диннинг ўзаро нисбати, ҳозирги дунёнинг умумий манзарасида уларнинг роли ҳақидаги муҳим масалаларга тўхталиб ўтамиз.

Бугунги кунда фан ва дин дунё ягона манзарасининг икки томонини ташкил этса-да, методология ва дунёқараш соҳаларида улар ўртасида сақланаётган тафовут фан ва динни бир-бирини истисно этувчи икки дунёқарашга ажратади. Бу икки дунёқараш ўртасида, таъбир жоиз бўлса, вақтинчалик сулҳ тузилган.

¹ +аранг: Таранов П.С. 150 мудрецов и философов. Т.1. – Симферополь-Запорожье. 2000. – 197 б.

² +аранг: Ёша ерда.

³ Ёша ерда. – 246 б.

⁴ +аранг: Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 713 б.

Хўш, бунга улар қайси йўлдан келдилар? Бу икки дунёқараш ўзаро тип топиши, мурасага келиши мумкинми?

Дин дунёқараш тарзида шаклланиш жараёнида бир қанча босқичларни босиб ўтди. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

а) *дин пайдо бўлишидан олдинги давр*. Бу даврда қадимги одам ўзини табиатдан ажратмаган, абстракт фикрлашга ҳали яхши мослашмаган ва шу сабабли унда дин пайдо бўлиши эҳтимоли кам бўлган;

б) *дин вужудга келган давр*. Инсонда абстракт фикрлаш қобилияти шаклланиши, ғайритабиий нарсалар ва ҳодисаларга ишонч пайдо бўлишининг дастлабки босқичи билан боғлиқ. Илк эътиқод шакллари ўта примитив, чунончи: ҳайвонлар, ўсимликлар, Ой, Қуёш, табиий ва ижтимоий ҳодисаларга сиғиниш билан боғлиқ бўлган;

в) *цивилизация вужудга келишидан олдинги давр* ёки синфсиз жамиятнинг диний дунёқарашини. Бу даврда диннинг қуйидаги қадимги шакллари кенг тарқалган: тотемизм (муайян нарса ёки табиий ҳодисага сиғиниш); фетишизм (жонсиз нарсага сиғиниш); сеҳр-жодуга сиғиниш; анимизм (руҳга сиғиниш); аждодлар руҳига сиғиниш ва ҳ.к.;

г) *глобализациядан олдинги давр дини* ёки синфий жамият динлари. Бу кўпхудоликдан яккахудоликка, маҳаллий чекланган динлардан минтақа даражасидаги ва дунё миқёсидаги динларга ўтиш даври, зардуштийликдан христианлик ва исломгача бўлган давр;

д) *ҳозирги замон динлари*. Уларнинг дунёқарашини ҳақида суҳбат ҳали олдинда.

Фан ҳам ўз шаклланиши ва ривожланиши тарихида ана шундай мураккаб ва машаққатли йўлни босиб ўтди.

Юқорида қайд этиб ўтганимиздек, илмий билимнинг илк унсурлари қадимги жамиятлардаёқ пайдо бўла бошлади. Бу ҳали фан ва ҳатто илк фан ҳам эмас, балки анча аниқ билимлар эди. Улар дастлаб қоҳинлар томонидан тўпланди ва йил фаслларини ҳисоблаш, қишлоқ хўжалигини юритишнинг зарур шартлари бўлиб хизмат қилди. Бу ерда шу нарса диққатга сазоворки, илк илмий билимлар диний манбалардан олинган, чунки Қадимги дунёда черков ҳокимияти айнан қоҳинлар қўлида бўлган.

Илмий билим ривожланишининг иккинчи босқичи фалсафанинг вужудга келиши билан боғлиқ. XVII-XVIII асрларда рўй берган илмий инқилобга қадар илмий билимлар фалсафа тизимида ривожланди.

Нихоят, фан тараққиётидаги учинчи босқич унинг фалсафадан ажралиши ва фан сифатида ривожланиши билан боғлиқ (XVIII аср охири – ҳозирги давр). Ушбу босқичда фанда бир қанча сифат ўзгаришлари рўй берди. Бугунги кунда у қаршимизда ўзининг инсонпарварликка йўналтирилган постноклассик қиёфасида намоён бўлаётир.

Бу ерда икки дунёқарашнинг қарама-қаршилиги муаммоси биринчи ўринга чиқади. Аммо ҳар қандай диалектик қарама-қаршилик уларнинг нисбатан бирлигини ҳам назарда тутгани учун бу икки дунёқараш ривожланишининг баъзи бир жиҳатларини кўриб чиқамиз.

Маълумки, дунёқараш ижтимоий борлиқ инъикоси, одамлар ишлаб чиқариши жараёнида юзага келадиган моддий ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Шу сабабли биз муайян дунёқарашда дуч келадиган барча қарашлар замирида одамлар ҳаётидан олинган материал ётади; уларда борлиққа бевосита боғлиқ бўлмаган, уни акс эттирмайдиган ҳеч нарса йўқ. Аммо дунёқарашда ана шу нарсаларни акс эттириш шакли ҳар хил бўлиши мумкин.

Илмий дунёқараш борлиқни амалда қандай бўлса, шундай акс эттиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Дунёнинг тузилиши ва унинг ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги қарашлар мажмуи илмий дунёқарашнинг мазмунини ташкил этади. Диний дунёқарашда ҳам одамларнинг дунёвий ҳаёти акс эттирилади, аммо дин борлиқни бошқача шаклда акс эттиради. Диний дунёқараш дунёни мавжуд ва ҳаёлийга ажратади, бунда дунёвий кучлар илоҳий шакл касб этади. Диний образлар ва қарашларда одамлар ўз орзулари, сезгилари, интилишларини акс эттиради. Улар ўзларининг соф инсоний хоссаларини ва одамларнинг ижтимоий ҳаётига хос бўлган муносабатларни улар беихтиёр ўзларини қуршаган табиат оламига қўчиради. Фан эса мутлақо бошқа – реал дунёни ёритади. Мисол учун, фаннинг микродунёга кириш жараёнини олайлик. Олимлар томонидан аниқланишича, дунёда атомларнинг ўнлаб, юзлаб турлари мавжуд ва улар бир-биридан нафақат оғирлиги, катта-кичиклиги билан, балки бошқа зарралар билан кимёвий бирикишга қодир бўлган кимёвий хоссаларга эгаллиги билан ҳам фарқ қилади. XIX аср охири – XX аср бошида фанда вақт ўтиши билан парчаланадиган радиоактив атомлар топилди. Атомларни ҳам бўлиш мумкинлиги, чунки улар модданинг бошқа, янада кичикроқ зарралари – электронлар, протонлар ва нейтронлардан ташкил топиши аниқланди.

Шундай қилиб, фаннинг бир неча асрлик тараққиёти давомида атомлар ҳақидаги таълимотда катта ўзгариш рўй берди. Аммо бу ўзгаришлар таълимотнинг ўзини инкор этмади, балки уни янги-янги билимлар билан тўлдирди, чуқурлаштирди. Қадимги атомистлар атомнинг ички тузилишини аниқлаш учун уни ичдан тадқиқ қилиш имкониятига эга эмас эди. Қадимги давр олимлари фақат атомистика асосларини яратди ва бу таълимот кейинчалик аста-секин ривожлантирилди.

Деярли ҳар қандай илмий концепция ана шундай ривожланади. Ҳали тўлиқ ва аниқ бўлмаган дастлабки билимлардан у аста-секин шунга қараб борадики, бизнинг муайян табиий ҳодиса ҳақидаги билимларимиз янада чуқурлашади, аниқлашади ва кенгаяди, чунки фан эскирган қарашлардан воз кечишдан қўрқмайди.

Илмий дунёқараш атроф оламни билиш, яъни борлиқ инсон онгида тўғри ва теран акс этиши мумкинлигини тан олади. Шусиз инсон ўз турмуши шароитларига мослаша олмаган, борлиқни ўзи учун маъқул йўналишда ўзгартиролмаган бўларди. Одамларнинг атроф олам ҳақидаги билимларининг ҳақиқийлиги тажрибада текширилади ва тасдиқланади ёки рад этилади. Бунда ҳақиқат тагига чексиз билиш жараёнида эришилади, бунда инсон борлиқнинг

тўла ва мукамал инъикосига, яъни мутлақ ҳақиқатга тобора яқинлашиб боради.

Диннинг айрим ашаддий тарафдорлари илмий дунёқараш ҳақида у ўзини ўзи инкор этади: бир томондан, у инсон борлиқни билади, деб қайд этади, иккинчи томондан эса, инсон ҳеч қачон борлиқни мукамал била олмайди, дейишлари мумкин. Айни ҳолда биз диалектик қарама-қаршилиққа дуч келаемиз. Биринчидан, илмий дунёқараш инсон муайян мутлақ ҳақиқатларни (хусусан, материя объектив тарзда, яъни онга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжудлигини, материя бирламчи, онг эса – иккиламчи эканлигини, дунёни билиш мумкинлигини ва ҳ.к.ни) билишини инкор этмайди.

Иккинчидан, инсон дунёни бирйўла тўлиқ акс эттириш имкониятига эга эмаслигига қарамай, у дунёни қисмларга бўлиб, аста-секин билади. Нисбий ҳақиқатни билиш асносида у мутлақ ҳақиқатнинг ҳам тагига етади, чунки мутлақ ҳақиқат нисбий ҳақиқатлар йиғиндисидан ташкил топади ва шу сабабли ҳар бир нисбий ҳақиқат замирида мутлақ ҳақиқатнинг бир улуши ётади.

Илоҳиётчилар билишнинг икки объектини фарқлайдилар: биринчидан, бу «Худога аён ҳақиқатлар»ни билиш ва, иккинчидан, моддий дунёни билиш. Биринчи билиш объектининг манбаи Худо юборган ваҳий бўлиб, у «муқаддас китоблар», авлиёларнинг тушлари ва ҳ.к.да ўз аксини топади. Ваҳийни идрок этиш, унда яширинган маъноларни топиш асносида одамлар ҳақиқат тагига етадилар ва улардан диний таълимот шаклланади. Дин ҳимоячиларининг бир қисми диний билиш объектлари, яъни ғайритабиий нарсалар ва ҳодисалар маълум нуқталарда моддий дунёни билиш соҳаси билан кесишиши мумкинлигини қайд этадилар. Бундан хулоса шуки, бир соҳани билиш иккинчи соҳани билиш орқали амалга ошиши мумкин. Хусусан, Худо юборган ваҳийда намоён бўлган моддий борлиқ манзарасини ўрганиш асносида инсон ўзини қуршаган моддий дунёни ҳам билади. Шундай қилиб, дин табиат ва ижтимоий ҳаётни бевосита эмас, балки билвосита, яъни Худо орқали, у юборган ваҳийни ўрганиш орқали «тадқиқ қилади». Дунёни, моддий объектларни бевосита билиш масаласига келсак, дин нуқтаи назаридан, инсон моддий дунёни билишга ожиздир. У ўзининг бу ниятини фақат Худонинг изми билан ва фақат унинг ёрдамида амалга ошириши мумкин. «Черков оталари»дан бири авлиё Августин таъкидлаганидек, «барча билимларни Худо ваҳий орқали юборади, инсон тафаккури ҳақиқатни Худодан олади».

Инсоннинг моддий дунё ҳақидаги билимларига дин илгари катта қимматга эга эмас, умуман олганда, кераксиз деб қарар эди. «Исо Масихдан кейин бизга билимга интилишнинг кераги йўқ; Инжилдан кейин бизга ҳеч қандай тадқиқот керак эмас», деган эди христианликнинг таниқли арбоби Тертуллиан. «Сирли нарсани қидирма, муқаддас нарсани тадқиқ қилма», «Билимни кўпайтирсанг - қайғуни кўпайтирасан», деб огоҳлантиради Инжил. Аммо тарихий жараён ва унинг асносида фан обрўсининг ошиши ҳозирда дин ҳимоячиларини илмий билишга нисбатан ўз муносабатини қайта кўришга мажбур қилаётир. Бугунги кунда айрим илоҳиётчилар илмий ғояни қуйидагича тавсифламоқдалар: инсон табиат сирлари тагига қанча кўп етса, у Худонинг борлигини тасдиқловчи

далилларни шунча кўп топади. Уларнинг фикрига кўра, табиатни Худо яратган, бинобарин, табиатни билиш асносида инсон маълум даражада Худонинг ўзини ҳам билади, унинг заковати, кудратини англайди.

Илмий дунёқараш борлиқни ақл-идрок нуқтаи назаридан тушунтиришга таянади. «Хатто табиатда, моддий дунёда ҳам инсон ақл-идрок нуқтаи назаридан унга абсурд бўлиб туюладиган ҳодисаларга дуч келади, рух дунёсида ақл-заковатга таянувчи тафаккурнинг чекланганлиги намоён бўлади», деб қайд этади ҳозирги замон илоҳиётчиларидан бири. Кўриб турганимиздек, айти ҳолда илоҳиётчилар мутлақо ҳар хил нарсаларни аралаштиришга ҳаракат қиладилар. Гап шундаки, фан дуч келадиган борлиқ ҳодисаларининг «абсурдлиги» вақтинчалик хусусиятга эга. Инсоннинг дунё ҳақидаги билимлари чуқурлашиши пировард натижада ушбу ҳодисаларнинг ҳақиқий ва табиий сабаблари аниқланишига олиб келади.

Илмий билим ва диний эътиқод ўртасида кескин мунозара кўп асрлардан бери давом этмоқда. Айти вақтда, дин ҳам, фан ҳам, ҳар бири алоҳида, одамларга атроф олам ҳақидаги қарашларнинг муайян мажмуини беради, инсоннинг бу дунёдаги ўрнини белгилайди, уни талқин қилади ва унга баҳо беради. Қарашларнинг бундай мажмуи ёки дунёқараш, инсоннинг нарсалар ва ҳодисаларга муносабатини белгилар экан, инсон ҳаётининг барча томонларига, унинг маънавий эҳтиёжларига (баъзан жуда жиддий) таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас.

Олам тузилиши ҳақидаги диний таълимотнинг ўзига хослиги шундаки, у антропоцентриқ хусусиятга эга. Антропоцентризм (юнон. антропос – «инсон») инсон – Худо яратган энг мукамал мавжудот, Унинг пировард мақсади, шу сабабли дунёдаги барча нарсаларни Худо инсон учун яратган, деган ғоядан келиб чиқади.

Диний антропоцентризм геоцентризм билан бевосита боғлиқ. Геоцентризм таълимотига кўра, одамлар яшайдиган жой – Ер Оламнинг марказидир. «Инсон Худо учун, унга хизмат қилишга яратилгани каби, Олам ҳам инсон учун, унга хизмат қилишга яратилган; шу сабабли инсон Олам марказига жойлаштирилган», деб ёзган эди ўрта аср илоҳиётчиларидан бири. Ҳаракатсиз бўлган ана шу «марказ» атрофида осмон жисмлари ҳаракатланади.

Илоҳиётчилар асрлар мобайнида геоцентризмни – Олам ҳақидаги нотўғри қарашни тарғиб қилиб ва ҳимоя қилиб келдилар. Маълумки, геоцентристик қарашлар биздан узоқ даврларда вужудга келган ва, энг аввало, олис аждодларимиз билим даражасининг пастлиги билан боғлиқ бўлган. Узоқ ўтмишда инсон фақат ўз кўзи билан кўрган кичкина оламнигина билган. Олам ҳақидаги барча илк қарашларда Ер дунёнинг негизи деган фикр мужассамлашган. Осмон-чи? Уни ўрганиш имконияти мавжуд бўлмаган ва одамлар осмон «осий ер»га ўхшамайдиган бошқа олам, Худолар яшайдиган абадий, ўзгармас ва мукамал олам, деган диний қарашларга ишонганлар.

Юлдузли коинот ҳақидаги илмий маълумотларнинг ривожланиши инсоннинг ўзини қуршаган оламга кўзини очди.

Диний таълимотга қарама-қарши ўлароқ, илмий дунёқараш замон ва маконда муайян қонунларга кўра ривожланадиган материядан бошқа дунё мавжуд эмаслигини, бу дунёда ҳеч қандай ғайритабиий, номоддий кучлар йўқлигини, унда нимаики мавжуд бўлса, ҳаммасини ҳаракатланувчи материя яратганини исботлайди. Ердаги турли жисмлар таркибини ўрганиб, олимлар ҳар хил нарсалар, предметлар, организмлар оз сони оддий моддалар – кимёвий элементлар: кислород, азот, углерод, фосфор ва б.дан таркиб топганини аниқладилар. Бир-бири билан ҳар хил уйғунликда бирикиб, улар ранг-баранг дунёни ҳосил қилади. Табиатнинг жонсиз жисмлари ҳам, барча тирик организмлар ҳам айна бир моддалардан таркиб топади, чунки тирик организмлар билан жонсиз табиат ўртасида ўтиб бўлмайдиган чегара мавжуд эмас. Ўсимликлар ва ҳайвонларнинг яшаш шароитлари, озикланиши улар яшайдиган муҳит билан белгиланади. Жонли дунё жонсиз табиат орасида мавжуд бўлади ва у билан яқин алоқада ривожланади.

Оламнинг бошқа самовий жисмлари табиати ҳақида ҳам жуда кўп аниқ, ишончли маълумотлар олинган. Вақти-вақти билан Ерга «осмон тошлари» – космик модда бўлаклари – метеоритлар тушади. Ушбу тошларни тадқиқ қилиш нафақат уларнинг таркибида номаълум кимёвий элементлар йўқлигини, балки улар ўз таркибига кўра ер жисмларига ўхшашлигини ҳам кўрсатади. Ер ва бошқа сайёраларни ўз ичига олган Қуёш системаси улкан юлдузлар системаси – галактиканинг кичик бир қисми, холос. Олимларнинг ҳисоблашича, ушбу галактикада 100 млрд.дан кўпроқ юлдузлар бор. Қуёш, юлдузлар ва кометаларнинг кимёвий таркибини ўрганиш ҳам дунёнинг моддий жиҳатдан ягоналигини тасдиқлайди. Ердаги жисмлар ҳам, барча осмон жисмлари ҳам айна бир кимёвий элементлардан таркиб топган. Масалан, Қуёшда водород, гелий, углерод, натрий, темир ва бошқа элементлар топилди. Юлдузлар ва Қуёш системасидаги сайёралар ҳам ана шу элементлардан таркиб топган. 2003 йил охири – 2004 йил бошларида АҚШ ва Европадан учирилган космик аппаратлар – марсоходлар ҳам шундан далолат беради. Ушбу тадқиқотлар Ер ва Марс кимёвий элементлари, моддаларнинг физик тузилиши бир хил эканини кўрсатди ва Марсда собиқ, балки ҳозир ҳам мавжуд бўлган примитив ҳаёт изларини топиш бўсағасида турибди.

Шундай қилиб, дунёнинг ҳозирги манзараси ягона, яхлит эмас, балки кўп сонли таркибий қисмлар мажмуи бўлиб, улар орасида дунёнинг сиёсий ва диний манзаралари айниқса бўртиб кўриниб туради, фан эса сояда унча кўзга ташланмайди. Аммо бу ерда бизга улкан музтоғнинг чўққисигина кўринади. Ваҳоланки, унинг сув остидаги жуда катта қисми фан-техника тараққиёти тизимида фаол иштирок этмоқда, сайёраамизнинг одатдаги қиёфасини тубдан ўзгартирмоқда, глобализация жараёнининг олдиндан айтиб бўлмайдиган оқибатлари билан кўрқитмоқда.

Шу сабабли ҳозирги дунё ривожланиши объектив жараёнининг ўзи жамият ҳаётининг маънавий ва илмий томонларини яқинлаштириш зарурлиги ҳақидаги масалани кўндаланг қилиб қўйди.

14.3. Билим ва эътиқод: қарама-қаршиликнинг давомими ёки келишувми?

«XX аср ажойиб илмий кашфиётлар асри, инсон Коинот сирлари қўйнига кириб бораётган аср, ахборот ва ғоят улкан техникавий имкониятлар асри бўлди. Шу билан бирга бу асрнинг охири диний қадриятларнинг уйғониш даври, вазмин, беҳуда уринишлардан холи диний маънавиятга ўзига хос тарзда қайтиш даври бўлиб қолди»¹.

Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг ушбу пурмаъно сўзлари мингйилликлар чегарасида кишилик жамиятининг тараққиётини, қарама-қаршилик эмас, балки муросага келиш, мураккаб масалалар ва муаммоларни тинч йўл билан баҳамжиҳат ҳал қилишга интилиш нотинч давримиз одамлари ўртасидаги муносабатлар негизига айланиши кераклигини тавсифлайди.

Шу муносабат билан фан ва дин ривожланишининг ҳозирги босқичда уларнинг ўзаро нисбатини ўрганишнинг фалсафий асослари билан боғлиқ бўлган камида иккита муаммони кўриб чиқиш ўринли бўлади деб ўйлаймиз.

Биринчидан, фан ва дин бир-бирига зидми, одамлар ижтимоий онгининг доим бир-бирига қарши курашувчи шакллари?

Иккинчидан, фан-техник тараққиётининг ҳозирги босқичида диний ва илмий билимнинг яқинлашиш жараёни тарихий зарурият ҳисобланадими?

Биринчи масала тўғрисида сўз юритганда, шуни қайд этиш керакки, ушбу муаммо муросасиз бўлиб туюладиган икки қарашни бир-бирига аниқ қарши қўйиши керак. Аммо бу фақат бир қарашда шундай.

Бу ерда бир жиҳатни аниқлаб олиш керак: айтиш керакки, айни ҳолда эътиқод ва билим, шу жумладан илмий билимнинг ўзаро нисбати тўғрисида сўз юритилганда ёки бу ерда диний билим билан илмий билимнинг ўзаро нисбати қандай айланган?

Биринчи ҳолда Худога сидқидилдан эътиқод қилиш, мисол учун, немис олими Иоган Кеплер (1571-1630)га астрономия соҳасида дунёнинг тузилиши ҳақидаги илоҳий таълимотларга мос келмайдиган бир қанча муҳим кашфиётлар қилганидан кейин ҳам: «Фан орқали осмонга кўтарилиш имкониятига эга одам нақадар бахтли! У ерда у Худо ижодининг энг олий натижасини кўради», деб хитоб қилишга монелик қилмади. Ҳорун ар-Рашид (763-809) ҳақида ҳам жуда кўп мақтов сўзлари айтиш мумкин. Маълумки, «Оллоҳнинг ердаги сояси» ҳисобланган халифа Ҳорун ар-Рашид фанни юксак баҳолаган, олимларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган, улкан кутубхоналар ташкил этган. Унинг даврида Араб халифалигида фан гуллаб-яшнаган, ал-Киндий, Форобий, Ибн Сино каби буюк алломалар довруқ таратган.

Иккинчи ҳолда бошқача ёндашувга қатъий амал қилиш керак: дунёнинг пайдо бўлиши, объектив борлиқнинг вужудга келиши ёки абадий мавжудлиги ва ривожланиши муаммоларини тушунишда теологик (диний) ва табиий илмий қарашлар ўзаро мос келадими?

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср босқичида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара=иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 33 б.

Бу ерда ҳозирги замон фалсафий тафаккури мазкур муаммога ҳар хил, баъзан қарама-қарши нуқтаи назардан қарайди. Айни ҳолда яна бир муҳим жиҳатни аниқлаб олиш керак. Айрим фалсафий мулоҳазаларда муайян муаммо моҳиятининг ўз фалсафий талқинини гўёки тасдиқланган илмий маълумотлар билан мустаҳкамлашга уриниш кўзга ташланади, ҳолбуки, амалда улар фақат ҳақиқатнамо фаразлар ҳисобланади ва келгусида улар абадий шундай бўлиб қолиши ёки фальсификация қилиниши мумкин.

Мисолларга мурожаат этамиз. Дунё пайдо бўлишининг онтологик моҳиятини ёритар экан, россиялик файласуф М.О.Шахов: «Модомики, Худонинг йўқлигини илмий асослаш мумкин эмас экан, диний билимда ифодаланган Худонинг борлиги ҳақидаги фараз ҳақиқий бўлиб чиқиши мумкин»¹, деб қайд этади.

Яна бир мисол. В.С.Егоров дунёнинг онтологик негизини тадқиқ қилар экан, антиматерияга фалсафий тушунча деб қарайди ва, айни вақтда, унга «ўз табиатига кўра чексиз бўлган, табиатнинг моддий асосларига ҳам, идеал асосларига ҳам боғланмайдиган дунё моҳиятининг номоддий асослари мажмуи»², деб таъриф беради.

Шуни яна бир карра таъкидлаш керакки, бу ерда Худонинг чиндан ҳам борлиги ёки йўқлиги тўғрисида, антиматерия муайян онтологик субстанция тарзида мавжуд ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида эмас, балки ҳар қандай фалсафий фикр, агар у ҳақиқатни тасдиқлаётган бўлса, фаразларга эмас, балки аниқ илмий далилларга таяниши кераклиги тўғрисида сўз юритилмоқда. Бу ерда М.О.Шаховнинг «диннинг шу жумладан дунёвий олимлар томонидан ҳам ўрганилиши ҳеч қачон «фақат илмий» ёки «изчил илмий» бўлиши мумкин эмас, зеро, диншунослик таркибига дин фалсафаси ҳам кирадики, у, худди фалсафа каби, фан ҳисобланмайди»³, деган фикрига қўшилиш мумкин.

Диний таълим ва илмий билимларнинг ўзаро нисбатига гносеологик нуқтаи назардан қараш ҳам муайян тушунчани, яъни бу ерда қандай билиш тўғрисида сўз юритилаётганини аниқлашни тақозо этади. Энг аввало, билиш объектининг ўзини, яъни нима ҳақида сўз юритилаётганини аниқлаб олиш керак. Маълумки, илмий билиш объектини реал моддий дунё, муайян тарзда намоён бўладиган барча нарсалар, ҳодисалар ва жараёнлар, чунончи: табиат ўзининг барча нарсалари ва шаклларида, шу жумладан инсон ташкил этади.

Диний билим, илоҳиёт Худонинг борлигини, диний эътиқоднинг ҳақиқийлигини исботлаш, бутун дин комплексини муайян тизимга солиш мақсадини кўзлайди. Христианликнинг йирик намоён-даларидан бири Фома Аквинский (1225-1274) ўзининг «Илоҳиёт йиғиндиси» асарида Худонинг борлигини беш қоида асосида исботлашга ҳаракат қилади. Ушбу қоидаларга кўра, дунё, унинг бутун ранг-баранглиги биринчи сабаб, яъни Худо билан белгиланади.

¹ Шахов М.О. Религиозное знание, объективное знание о религии и науке / Вопросы философии. №11. 2004. – 68 б.

² Егоров В.С. Философия открытого мира. – Москва-Воронеж, 2002. – 14 б.

³ Шахов М.О. Кырсатилган асар. – 79 б.

Кўриб турганимиздек, фан ҳам, диний билим ҳам айна бир объектни билишдан келиб чиқади: фан – реал дунё, дин ҳам – ўша дунё, фақат уни Худо яратган. Илоҳиётда Яратувчининг ўзи ҳам билиш объектига айланади. Фан табиат, оламнинг физик моҳиятини билади, дин эса, инсон билими орқали, унинг маънавий томонини билади.

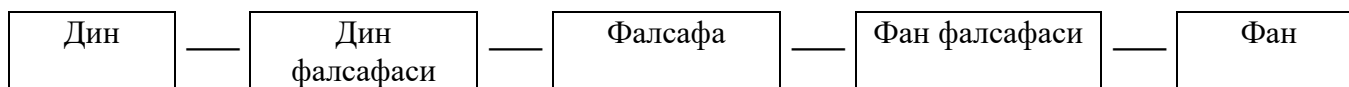
Бошқача қилиб айтганда, фан дунёни ҳодисаларнинг берк тизими деб олади ва ушбу ҳодисаларнинг ўзаро нисбатини ўрганади. Айна ҳолда у дунёнинг ўз олий негизи, биринчи сабаби, абсолют асосига нисбатан муносабатидан четда қолади. Диний эътиқод дунёнинг, энг аввало инсоннинг Худога ана шу муносабатига ўз эътиборини қаратади. Фан борлиқнинг ўзагини, оралиқ қатламини ёки ички тузилишининг муайян қисмини ўрганади; дин эса шу ўзакни унинг боши ва охирига, бутун борлиққа ва унинг биринчи асосига муносабатига боғлаб тадқиқ қилади.

Мисол учун, инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги диний таълимотни оламиз ва уни илмий таълимотга солиштирамиз. Агар уларни айна бир, бир хилда таърифланган саволга икки ҳар хил жавоб деб тушунадиган бўлса, улар айна бир ҳодисалар соҳасининг икки ҳар хил назарияси ва улар ўртасида чексиз қарама-қаршилик мавжуд. Лекин амалда бундай эмас; иккала таълимотда ҳам айна бир нарса ҳақида эмас, балки ҳар хил нарсалар тўғрисида сўз юритилади; фан инсоннинг «нисбий келиб чиқиши» ҳақида, яъни бошқа, тубан организмларга биологик жиҳатдан боғлиқлиги ҳамда ижтимоий ташкилот тўғрисида сўз юритади, дин эса – инсоннинг абсолют келиб чиқиши, уни Худо яратгани тўғрисида сўз юритади. Дин инсонни бутун ҳайвонот дунёсидан фарқ қиладиган олий мавжудот деб, уни Худо ўзига ўхшатиб яратган деб кўрсатади. Айтиш мумкинки, дин бизга инсон келиб чиқишининг тарихий моҳиятини эмас, балки унинг ўзгарувчан моҳиятини ёритиб беради. Илмий қарашлар эса ўзгариши мумкин ва улар муқаррар тарзда ўзгаради ва ривожланади, бугун бизга исботланган ва рад этиб бўлмайдигандек туюлган нарса юз йилдан кейин бизнинг ҳозирги соддалигимизни кўрсатиб, кулги уйғотиши мумкин.

Иккинчи муаммони ёритишга ўтишдан олдин, энг аввало, нима учун одамлар Худога ишонади, нима уларни бунга мажбур қилади ёки ишонтиради, деган саволларга жавоб топиш керак. Шунини очик айтиш керакки, ҳозирги шароитда ушбу жараёнда руҳонийлар, черков жуда кам рол ўйнайди. Шунга қарамай, жуда кўп одамлар ўзлари Худога интилмоқдалар. Кўпчилик, лекин ҳамма эмас. Динга юз тутганлар орасида сиёсий ёки бошқа кучлар таъсирида ҳаракат қилаётганлар ҳам, ҳозирги «мода»га берилганлар ҳам, қатордан четда қолмаслик, «дахрий» деган ном олмаслик учун шундай қилаётганлар ҳам бор. Одатда, оғир синовлар даврида, чунончи: уруш, юқумли касаллик, табиий офатлар рўй берган йилларда, баъзан эса бошига мусибат тушган ва ўзи ёлғиз қолган пайтларда инсон инстинктив тарзда кўмак излайди ва ўз-ўзидан Худога интилади. Ҳозирда мавжуд диний тизимларнинг аксарияти ижтимоий, сиёсий тангликлар, инқирозлар, урушлар ва фалокатлар даврида шакллангани бежиз эмас.

Дунёнинг ҳозирги манзараси табиат ва жамият ҳақидаги қарашлар ва таълимотларнинг ҳамда оддий, диний ва илмий дунёқараш доирасидаги тафаккурнинг яхлит тизими, сиёсий, мафкуравий, куролли тўқнашувлар тизими демакдир. Аммо ушбу ранг-баранг ҳодисалар орасида инсониятнинг глобализация сари ҳаракати умумий йўналиши кўзга ташланади. Оқилона асос (фан-техника тараққиёти) ва маънавий-ахлоқий (шу жумладан диний) асос ушбу йўналишнинг икки томонидир. Мазкур қарама-қаршиликларни бирлаштирувчи, боғловчи бўғин фалсафа бўлиб, буни схема кўринишида тахминан шундай ифодалаш мумкин:

17-схема

Дунёнинг умумий манзарасида марказий ўринни эгаллашга даъвогар бўлмаган ҳолда, фалсафа, кўриб турганимиздек, ушбу икки дунёқараш: ақл-заковат ва эътиқоднинг фалсафий ва методологик негизини белгилайди ва инсон дунёқарашининг ўзагини ташкил этади.

Дунёни умумий билишда фан ва илмий билимлар роли олдинги мавзуларда экс эттирилгани учун, бу ерда фан ва дин ўзаро муносабатининг ҳозирги ҳолатини кўрсатувчи жиҳатларнигина кўриб чиқишда давом этамиз.

Худо, Инжил (Қуръон), Муқаддас китоб (Қалом) каби тушунчаларни диннинг асосий тушунчалари тарзида қолдирган ҳолда, диний фалсафа эътиқод ва билим, дин ва фанни уйғунлаштириш ғоясига яқинлашмоқда.

Яқиндагина тугаган XX аср тарихида ғарб диний фалсафасида неотомизмни (Ж.Маритен, Э.Жильсон), креационизм (дунёни Худо йўқликдан яратгани ҳақидаги диний таълимот)нинг замонавий кўринишларини, диний экзистенциализмни (М.Бубер, Г.Марсель) қайд этиш мумкин.

Чунончи, неотомизм фалсафасида фанни илоҳиёт билан бирлаштириш зарур, деган фикр тарафдорлари кўпайиб бормоқда. Бунда фалсафа уларни боғловчи кўприк бўлиб хизмат қилади. Неотомистлар фикрига кўра, агар илоҳиёт осмондан ерга тушса, фалсафа (фан) дунёвийдан илоҳий сари юксалиши ва пировард натижада илоҳиёт билан бир хил хулосаларга келиши керак.

Ҳозирги кунда динга қизиқишни тиклаш зарурлиги ҳақида муқаддам кўтарилган масалани давом эттириб, бизга яқинроқ дин – Исломга эътиборимизни қаратамиз.

Кўп сонли сиёсатчилар, олимлар, публицистлар ушбу ҳодисани ҳар хил ном билан, чунончи: «ислом ренессанси», «исломга қайтиш», «исломнинг тикланиши» деб атамоқда.

Ўзбекистон Президентининг сўзлари билан айтганда, дин, шу жумладан ислом дини ҳам минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганлигининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганлигидан далолат беради. Жамият

маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айлантирган. Маданиятга катта таъсир кўрсатган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат яшашига кўмаклашган ва кўмаклашмоқда¹.

2003 йилда татар ёшлари ўртасида ўтказилган социологик тадқиқотлар ислом одамларга, шу жумладан ёшларга катта таъсир кўрсатаётганини яна бир қарра тасдиқлади. Сўров натижаларига кўра, татар ёшларининг 80% дан кўпроғи, ҳатто татар тилини яхши билмайдиганлар ҳам ўзини мусулмон деб ҳисоблайди².

Шу муносабат билан бошқа бир савол туғилади: христиан (асосан католик) динида бўлаётганидек, ислом ҳам янгиланиш, такомиллашиш, фанга ва илмий билимга юз буришга қодирми?

Ислом динининг ривожланиши тарихидан маълумки, ушбу дин, баъзи бир ҳоллардан ташқари, ҳеч қачон динга /арбагаддек қаттиқ қарши турмаган. Шундай давр ҳам бўлганки, фан Шарқ илоҳий тафаккури таркибига кирган (фалсафа, тасаввуф). Аммо кейинчалик бир қанча тарихий сабабларга кўра ислом илмий тафаккури ўз ривожланиш суръатини секинлаштирган. Ҳатто бугунги кунда ҳам мусулмон мамлакатларида фундаментал илмий кашфиётлар қилинаётгани, юксак технологиялар ихтиро этилаётгани йўқ. Бу ерда замонавий техника ҳам жуда кам ишлаб чиқарилади.

Аммо ҳаёт ислом оламида ҳам тўхтаб қолгани йўқ. Ислом янгиланишга қодирми, деган масала илоҳиёт соҳасидаги мунозаралардан сиёсий амалиёт соҳасига ўтганига кўп бўлди. Исломга янгича қараш – тафаккур гарови, деб ёзади таниқли олимлар гуруҳи БМТ Тараққиёт дастури доирасида эълон қилинган Араб дунёсида инсон тараққиёти ҳақидаги докладда. Исломга янгича қараш, ислом динини модернизация қилиш бугунги кунда мусулмон дунёсини демократлаштиришнинг бош шарти, халқаро терроризмга қарши курашнинг муҳим омилига айланмоқда.

Шу ерда ислом илоҳиётчилари, шу жумладан ҳозирги илоҳиётчилар ҳам унутган (ёки эътиборга олмайдиган) ислом ва билим (фан) ўзаро нисбати мезонини эшлаш ўринли бўлади деб ўйлаймиз. Ушбу мезонга кўра, билим олиш ҳар бир мусулмон учун фарздор. Муҳаммад алайҳиссалом: «Ҳамма нарсанинг ўз йўли бўлади. Жаннатга йўл эса билим орқали ўтади», деб уқтиради. Ўзини, атрофидаги дунёни, Оламни билишга интилиш ҳақиқатни, яъни Оллоҳнинг ўзини билиш демакдир. Ҳар қандай фан, билим Худо сари ташланган қадамдир: «Кимки фанни бошқаларга ўргатиш мақсадида ўрганса, унга етмиш тўққиз авлиёнинг савоби тегади».

Айни вақтда, фан ва техника ўта раванқ топган ҳозирги кунда эскича диний қарашларга таяниш ярамаслигини ҳам қайд этиб ўтиш керак. Илмий билиш ва одамлар маданиятининг ривожланиши шунга олиб келмоқдаки, ҳозирги замон илоҳиётида дунёнинг яратилиши ҳақидаги диний таълимотларга

¹ +аранг: Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср быса\асида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара==иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 34 б.

² Манба: Интернет, «Время новостей», 20.11.2003, №217.

муайян тузатиш ва ўзгартишлар киритилиши керак, деган фикр тарафдорлари кўпайиб бормоқда, ҳозирда илмий асосда ишлаб чиқиладиган дунёнинг манзарасини кўпгина илоҳиётчи олимлар маъқул деб баҳоламоқдалар, баъзи ҳолларда эса ҳозирги замон фанининг асосий қоидаларини диний дунёқараш билан боғлаш зарур деб ҳисобламоқдалар. Бу ерда И.Каримовнинг: «Диний дунёқараш тафаккурнинг, инсоннинг ўзини ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатининг ягона усули бўлмаганлигини ҳам таъкидлаш зарурдир. Дунёвий фикр, дунёвий турмуш тарзи ҳам у билан ёнма-ён ва у билан тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ривожланиб келган»¹, деган сўзларини эслаш ўринли бўлади.

Ҳозирги замон илоҳиётчиларининг қарашларини умуман олганда қуйидагича тавсифлаш мумкин:

биринчидан, улар табиат, Олам бир неча миллиард йиллик тарихга эга, Ерда ҳаёт тахминан 3 млрд. йил олдин пайдо бўлган (бу Инжилдаги йил ҳисобига зид) деган фикрга қўшилади; иккинчидан, эволюция жараёнининг асосий илмий хусусиятларини ва қонуниятларини улар тан олади; ниҳоят, учинчидан, инсон жисман ҳайвондан инсонга табиий тарзда тадрижий ривожланган бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди.

Шундай қилиб, олам инсон учун яратилган, деган фикр илоҳиётчи олимларнинг аксариятида эътироз уйғота бошламоқда. Боз устига, айрим илоҳиётчилар ҳатто ҳозирги замон фанининг кўплаб дунёлар мавжудлиги ҳақидаги фикрини ҳам қабул қилиш мумкин деб ҳисоблаб, Оламнинг ягоналиги ҳақидаги диний таълимотни рад этмоқда.

Бугунги кунда диннинг кучайиши фан ва дин, билим ва эътиқоднинг ўзаро нисбатини ҳозирги замон фалсафаси нуқтаи назаридан тушуниб етиш зарурлиги ҳақидаги масалани кўндаланг қилиб қўйди. Файласуфлар ва турли йўналиш олимларининг ҳам, таниқли илоҳиётчи олимларнинг ҳам фикр-мулоҳазаларида фан ва диннинг яқинлашиши, илмий ва диний билим вакиллари ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлаш зарурлиги ҳақидаги фикр асослана бошламоқда. Ушбу муаммо соҳасидаги йирик мутахассислардан бири америкалик илоҳиётчи олим Р.Холстон, электронга бир вақтнинг ўзида ҳам тўлқин, ҳам зарра деб қараш мумкин бўлганидек, фан ва дин ўртасидаги муносабатларга ҳам шу йўсинда ёндашиш мумкин, шу маънодаки, улар бир-бирини истисно этиши ҳам, бир-бирини тўлдириши ҳам мумкин.

Сўнгги йилларда, айниқса, XX аср охири – XXI аср бошида жаҳон цивилизациясида рўй берган тангликлар муносабати билан эзотеризмга – борлиқни ноилмий билиш шаклига қизиқиш кучайиб бормоқда.

Эзотеризм фан ва диний билиш ўртасидаги муайян бўшлиқни тўлдириб, муаммоларнинг ўзига хос ечимини таклиф қилади, бунда у оқилона далилларни ҳам, муқаддас китобга ҳаволаларни, ваҳийга мурожаат этишни ҳам талаб қилмайди, фақат «сир тили»га қулоқ солишга чақиради.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср басысида: хавфсизликка ташдид, бар=арорлик шартлари, тара=иёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997. – 35 б.

Бугунги кунда кўпгина илоҳиётчилар илмий назариялар катта ресурсларга эга эканлигини, улардан илоҳиёт соҳасидаги тадқиқотларда ҳам унумли фойдаланиш мумкинлигини қайд этмоқдалар. Таниқли рус файласуфи Н.А.Бердяевнинг фикрича, фан ва илоҳиёт ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда фалсафа катта рол ўйнайди, чунки билимнинг ҳам, эътиқоднинг ҳам чексизлиги фақат фалсафада таъкидланади.

Ўз навбатида, ҳозирги замон илоҳиётчи олимларининг аксарияти дунёнинг ягона, яхлит манзарасини яратишга нафақат фаннинг, балки диннинг ҳам энг муҳим вазифаларидан бири деб қарай бошламоқда. Бу масалани ҳал қилиш учун улар борлиқни билишнинг диний ва илмий йўллари бирлаштириш зарур, деб ҳисобламоқда. Шу муносабат билан Рим папаси Иоанн Павел II Исо Масихга бўлган эътиқодимиз замирида биз борлиқда ҳис қиладиган бирлик, ягоналик кишилик жамиятларимизда ҳозирги замон фани ютуқларида акс эттирилган ва ҳатто улар билан мустаҳкамланган, деб таъкидлади.

Шундай қилиб, фан, илмий билимларнинг улкан салоҳияти, имкониятларидан илоҳиётчи олимлар ҳам ўз билиш соҳасидаги муаммоларни ҳал қилишда фойдалана бошламоқдалар. Бошқа томондан, Бердяев таъбири билан айтганда, маънавий моҳиятга эга бўлмаган фан ҳам ўз тадқиқотлари жараёнида диний эътиқод нури билан ёритилиши керак.

Қисқача хулосалар

1. Дунёнинг ҳозирги манзараси табиат ва жамият ҳақидаги қарашлар ва таълимотларнинг ҳамда оддий, диний ва илмий дунёқараш доирасидаги тафаккурнинг яхлит тизимидир. Оқилона асос (фан-техника тараққиёти) ва маънавий-ахлоқий (шу жумладан диний) асос унинг икки томонидир.

2. Шу муносабат билан илмий ва диний билимнинг ўзаро нисбатини фалсафий жиҳатдан тушуниб етиш муаммоси ўта долзарб аҳамият касб этади.

3. Шу нуқтаи назардан фалсафа ва файласуфларнинг бош вазифаси юқорида зикр этилган икки дунёқараш – жаҳон цивилизацияси тараққиётининг ҳозирги босқичида фан ва диннинг моҳиятини ёритувчи ғоялар ва концепцияларни ишлаб чиқиш ва шунга асосланиб ҳозирги илмий ва фалсафий билимларнинг диний эътиқод билан ўзаро муносабатлари жараёнини талқин қилишдан иборат.

Асосий тушунчалар

Креционизм – дунё йўқликдан яратилгани ҳақидаги илмий таълимот.

Илмий дунёқараш – дунёга, унинг тузилишига ҳамма нарсани Худо яратган деган нуқтаи назардан ёндашиш.

Дин – дунё ва инсонни Худо яратганига сўзсиз ишончга асосланган таълимот.

Эзотеризм – борлиқни ноилмий билиш шакли.

Саволлар

1. Дунёнинг ҳозирги илмий ва диний манзаралари, уларнинг ўзаро нисбати қандай?
2. Илмий дунёқараш нима?
3. Дунёнинг диний талқини қандай?
4. Бугунги кунда илмий ва диний билимлар муросага келиши (яқинлашиши) мумкинми?
5. Ушбу масалалар ҳақида сизнинг шахсий фикрингиз.

Адабиётлар

- Каримов И.А.* Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. – Т., Ўзбекистон, 1997.
- Жильсон Э.* Философ и теология. – М., 1995.
- Вопросў философии. 2004. №11.
- Кохановский В.П.* История философии. – М., 2000.
- Философия и методология науки / Под ред. *В.И. Купцова.* – М., 1989.
- Интернет: «Время новостей». 20.11.2003. №217.

15-МАВЗУ. ИЛМИЙ БАШОРАТНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ

15.1. Муаммони қўйиш

Ҳозирги замон жамиятининг ривожланишини фан-техника тараққиётисиз, инсон ва жамият ҳаётига илғор илмий ишланмалар, илмий тафаккурга асосланган ишлаб чиқаришларнинг кенг татбиқ этилишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бунга, энг аввало, фан, илмий билимларни ривожлантириш орқали эришилади. Зеро, фан, илмий билимларсиз келажакка йўл очиш мумкин эмас.

Ҳар қандай одам ўзи учун муҳим бир қарор қабул қилишдан, бирон-бир ишга қўл уришдан олдин дастлаб ушбу ишнинг олд-кетини пухта ўйлаб кўриши, унинг муваффақиятли тугашига (мутлақ ёки нисбатан) ишонч ҳосил қилиши керак. Аммо у доим ҳам муваффақиятли тугайвермайди, инсон қаршисида келажак пардаси доим ҳам очилавермайди, кўпинча натижа унинг ўйлаганига бутунлай тескари бўлиб чиқади.

Нега шундай бўлади? Умуман, инсон келажакни башорат қилишга қодирми?

Буни XVI асрда Францияда яшаган машҳур башоратчи Нострадамус (дунёвий исми Мишель де Нотр Дам) мисолида кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Нострадамус тириклигида ҳам, ўлганидан кейин ҳам жуда машҳур бўлган (ҳозир ҳам шундай). Унинг «Юзйилликлар» асари Европанинг деярли барча тилларига таржима қилинган, тиражи «Инжил»дан кейин иккинчи ўринда. Нострадамус ўзининг астрологик ҳисоб-китоблари билан довруқ қозонди. У юлдузларга қараб муайян шахсларнинг, айниқса, зодагонларнинг тақдирини ва келгуси тарихий воқеаларни башорат қилар эди.

Аммо келажакни башорат қилишда Нострадамус фақат астрологик кузатишларгагина таянмас эди. Бўлажак воқеаларнинг муайян ва ўзига хос жиҳатлари унинг онгида акс этарди. Шундан кейин Нострадамус уларни шеър шаклида баён қиларди.

Аммо Нострадамус яшаган даврда ҳам, унинг ўлимидан кейин ҳам, унинг кўпгина замондошлари ва башоратчи фаолиятининг тадқиқотчилари унинг башоратларига катта шубҳа билан қараганлар, ўнгидан келмайгина қолмасдан, балки унинг пациентларига жиддий зарар ҳам етказган башоратларга ўнлаб мисоллар келтирганлар.

Нострадамусни черков бошлиқлари айниқса қаттиқ қоралаганлар, уни Геростратга тенглаштирганлар.

Бизнинг назаримизда, бу ерда бир жиҳатга эътибор бериш керак. Гап шундаки, Нострадамус ўлимидан кейин довруқ таратган даврлар доим кишилиқ жамияти тараққиётида кескин бурилиш ясаган йилларга, чунончи: асрлар алмашиши, жаҳон урушлари, жаҳон миқёсидаги бошқа фалокат ва тангликлар рўй берган даврларга тўғри келади. Бундан нафақат авантюристлар, балки кўпгина сиёсий арбоблар ва йирик давлат бошлиқлари ҳам фойдаланганлар.

Мисол учун, иккинчи жаҳон уруши йилларида (1939-1945) немис авиацияси нацистларнинг тарғибот ишлари вазири Геббельс буйруғига биноан Европанинг кўпгина мамлакатларига гўёки XVI асрда Нострадамус томонидан башорат қилинган Германия ғалабаси тўғрисида сўз юритилган варақалар ташлаган.

Шу нарса диққатга сазоворки, Англия махфий хизмати буни жиддий қабул қилган ва ўз навбатида, Нострадамус иттифоқчилар кўшини ғалабасини башорат қилгани зикр этилган ўз варақаларини ташлаган.

Бу ерда биз Нострадамуснинг оламшумул башоратлари амалда рўй берганидан кейин, баъзан орадан бир неча йил, баъзан эса – ўн йиллар ва ҳатто асрлар ўтганидан сўнг қайд этилганини кўраемиз. Бошқача қилиб айтганда, бундай башоратчиларнинг барча машҳур башоратлари рўй берганидан кейин қайд этилган ёки умуман рўй бермаганини кўраемиз.

Хўш, бу келажакни башорат қилиш мумкин эмас, деган маънони англатадими? Ўтмиш ва ҳатто XX асрнинг аксарият мутафаккирлари келажакни башорат қилиш имкониятига ишончсизлик билан қараганлар. Мисол учун, К.Поппер, бундай башоратларни танқид қилар экан, тарих бугун тугайди, у эртага қандай бўлиши ҳозир мавжуд одамларга боғлиқ, деб қайд этган¹. Бу масалага дин вакилларининг муносабати ҳам қатъий бўлиб, улар, Поппердан фарқли ўлароқ, инсон келажакни башорат қилишга мутлақо қодир эмаслигини, ҳамма нарса Худонинг изни билан бўлишини қайд этадилар.

Аммо, инсоннинг келажакка назар ташлаш имкониятини тўла рад этиш ҳам нотўғри. Бу фикрни жаҳон тарихи тажрибаси ҳам тасдиқлайди. Башорат келажакни кўриш шакли тарзида одамлар ақлини доим эгаллаб келади. Дастлаб одамларнинг амалий фаолияти доирасида вужудга келган башорат ўз ривожланишида қадимги, ноилмий шакллардан ҳозирги илмий асосланган прогнозлар ва башоратларгача бўлган узоқ йўлни босиб ўтди.

Бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш керакки, башорат билим шакли сифатида доим таҳлил предмети ва одамлар амалий фаолиятининг ифодаси бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда.

Қадимда коҳинлар ёки бошқа башоратчилардан рухсат тегмагунича деҳқон экишга киришмаган, чўпон подани қишки (ёзги) кўтонга ҳайдамаган, овчи овга чиқмаган.

Урф-одатлар пайдо бўлган, анъаналар шаклланган, улар одамларнинг ўтмишдаги тажрибасига таянибгина қолмасдан, балки келажакка ўзига хоч дарча бўлиб ҳам хизмат қилган.

Ўша даврларда башорат одатдаги (интуитив), диний (мантик) ва илмий (илк илмий) соҳаларга ажрала бошлаган (18-схемага қаранг)

18-схема

¹ +аранг: Философия. Учебное пособие для вузов. – Ростов-на-Дону, 1996. – 564, 565 б.

Схемадан кўриниб турганидек, башоратнинг дастлабки шакли сезги, ишора, ақида, кундалик тажриба ва ҳ.к.га асосланган одатдаги (интуитив) башорат ҳисобланади.

Диний (мантик) шакл, қоида тариқасида, башорат қилиш, «ваҳий келиши», олдиндан айтиш шаклида намоён бўлади.

Башоратнинг илмий (илк илмий) шакли анча кейин вужудга келган ва муайян билимларга, инсон тажрибасига асосланади.

Айни вақтда, башоратнинг ушбу шакллари мазмунини ёритишда, уларнинг барчаси ўзаро боғлиқ экани ва бир-бирини тақозо этишини таъкидлаб ўтиш керак. Башорат шакллари ўзаро алоқасининг диалектикасини тавсифлашда унинг ҳар бир кейинги шакли ўзидан олдинги шаклдан келиб чиқишини ва айни вақтда, унга тесқари таъсир кўрсатишини қайд этиш муҳимдир. Масалан, одатдаги (интуитив) башорат кейинги даврларда (айниқса, Ўрта асрда) диний башорат билан бирлашган ва унинг шаклларида бирига айланган.

Илмий башоратга келсак, бу ерда диний ва илк илмий башоратнинг диалектик бирлиги яққол кўзга ташланади. Бошқача қилиб айтганда, илк илмий башорат нафақат табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини кўп йиллик кузатиш, уларнинг хулосалари ва натижаларидан, балки табиий ва ижтимоий ҳодисалар ва жараёнлар ҳақидаги муайян билимлардан ҳам келиб чиқади (осмон жисмларининг ҳаракати ва тутилиши, экиш ва ҳосилни ўриб олиш муддатлари, об-ҳаво қулай ва ноқулай келадиган йиллар, илк математик ва геометрик ҳисоблашлар ҳақидаги аниқ башоратлар ва б.). Уларнинг аксарияти кейинчалик янги илмий билимлар вужудга келиши жараёнида асос бўлиб хизмат қилди.

Бироқ, шуни қайд этиш керакки, кейинчалик, айниқса, Ўрта асрда диний башорат мантик шакл ва фаталистик хусусият касб этган.

Исломда (бошқа динларда бўлганидек) ҳамма нарса олдиндан белгиланганлиги ҳақидаги ақида башоратнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Муҳаммад алайҳиссалом таълимотига кўра, дунёда ҳеч нарса Оллоҳ иродасидан ташқарида мавжуд бўлмаган ва мавжуд бўлиши мумкин эмас. «Ҳар бир жон фақат Оллоҳнинг изни билан ва аниқ белгилаб қўйилган муддатда ўлади» (Қуръони карим. 3:145).

Илмий башоратдан «оккульт фанлар»ни ёки «параллель фанлар»ни фарқлаш керак.

Идеалистик, диний, мистик ва бошқа шунга ўхшаган таълимотлар қўшилишидан вужудга келган, сохта илмий тушунчалар ва атамаларга таянадиган ушбу «фанлар» (астрология, спиритизм, теософия, атропософия ва б.) ваҳийни билишнинг бош манбаи деб ҳисоблайди. Шу билан бирга, улар ўзини келажакни башорат қилишда билишнинг илмий методлари – эксперимент ва, айниқса, илмий мушоҳададан фойдаланадигандек қилиб кўрсатади. Илмийлик даъво қилувчи параллель фанлар ва оккультизм намояндалари агар материалистик фан ҳодисаларнинг фақат ташқи томонини тушуниб етса, оккульт фанлар нарсалар ва ҳодисаларнинг ички моҳиятига кириб боради ва келажакни ҳам фақат улар башорат қилиши мумкин, деган ғоядан келиб чиқади.

Илмий башоратга келсак, у тарихан билиш жараёнида ҳали расмий тус олмаган, аммо объектив тарзда вужудга келган тахминий мушоҳадалардан муайян табиий ёки ижтимоий ҳодисаларнинг маълум муддатларини башорат қилишгача шаклланган.

Милоддан аввалги 585 йилдаёқ қадимги юнон файласуфи Фалес бўлажак куёш тутилиши вақтини жуда аниқ башорат қилган. Яна бир қадимги мутафаккир Демокрит атомлар мавжудлигини башорат қилганки, уларнинг амалда мавжудлиги XIX асрнинг иккинчи ярмидагина экспериментал йўл билан исботланган.

Шу ўринда жуда кўп илмий кашфиётларни олдиндан башорат қилган Марказий Осиё мутафаккирлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш керак деб ўйлаймиз. Улар орасида Абу Али ибн Сино (Авиценна) алоҳида ўрин тутади. У тиббиёт ва илмий билимнинг бошқа соҳалари (астрономия, кимё, математика, геология)нинг ривожланишига катта ҳисса қўшиш билан бирга, кейинги асрларнинг жуда кўп илмий кашфиётларини олдиндан айтиб берди¹. Унинг замондоши Абу Райҳон Беруний Коперник ва Галилейдан анча олдин биринчи бўлиб глобус ясади, Ер катталигини аниқлади ва тарихий жараён цикллardan иборатлиги ҳақидаги ғояни башорат қилди².

Аммо, илмий башорат яхлит таълимот тарзида изчил мантиқий тизим шаклига анча кейин, XVI-XVIII асрларда рўй берган биринчи илмий инқилоб даврида кирди.

Ҳозирда илмий башорат негизини изчил илмий назария ташкил этади. Ушбу назария билишнинг мантиқан боғланган, бир-бирини тақозо этувчи

¹ +аранг: Основы философии. Учебное пособие / Под ред. М.А.Ахмедовой, В.С.Хвана. – Т., 1998. – 100 б.

² +аранг: Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 54 б.

қонунлари занжиридан ташкил топган бўлиб, улардан муайян ҳодисаларнинг хоссалари, муносабатлари ва бошқа хусусиятлари ҳақидаги ахборотни ифодаловчи оқибатлар келтириб чиқарилади. Келажакка татбиқан улар илмий башорат тарзида амал қилади.

Замонда муайян даражада аниқ ва анча тўлиқ бўлган ахборотни олдиндан айтишга одатда башорат дейилади. Менделеев кимёвий элементлар даврий системаси ана шундай илмий башоратга мисол бўлади. Ушбу жадвалдаги бўш катаклар кейинчалик даҳо олим башорат қилган элементлар билан тўлдирилди. Юқори энергиялар физикасининг ривожланиши ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Бу ерда физик олимлар олдиндан башорат қилган ўнлаб элементар зарралар кашф этилди.

Шундай қилиб, илмий башорат табиат ва жамият ҳодисаларининг илмий асосланган ҳолати ёки айна даврда номаълум, лекин аниқлаш мумкин бўлган ҳодисалар ҳақидаги таълимот, деб хулоса чиқариш мумкин³.

Бошқача қилиб айтганда, илмий башорат назарий фаолиятнинг шундай бир турики, у табиат, жамият, ижтимоий ҳаётда юз бериш ёки келажакда кашф этилиш ва ўрганилиш эҳтимоли мавжуд бўлган ҳодиса, воқеалар, жараёнларни, руҳий ҳолатларни аниқлаш ва тавсифлашда намоён бўлади.

Илмий башорат детерминистик схема бўйича ҳам, эҳтимоллик схемаси бўйича ҳам амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолда ҳар бир ҳодиса жуда аниқ башорат қилинади, замон ва маконда аниқ маҳаллийлашади (ерга яқин учиш ёки космик аппаратнинг учиш траекторияси).

Иккинчи ҳолда башорат қилишнинг эҳтимолий-статистик методи қўлланилади (аҳолининг кўпайиши, тиғиз соатларда транспорт ҳаракати ва б.).

Мураккаб системалар соҳасига оид бўлган ва кўп сони омиллар таъсир кўрсатадиган, тўла ҳисобга олишнинг иложи бўлмаган ҳодисаларни (квант микрофизикаси, иқтисод, сиёсат, психология ва б.) башорат қилиш учун эҳтимолий-статистик башорат ёки прогноз қилишнинг турли схемаларидан фойдаланилади. Бу ерда илмий билиш хусусияти ва унинг ишончлилик даражаси фақат фан муайян тармоғида амал қилувчи қонунлар тузилиши ва уларнинг объектив ҳақиқийлик даражасига эмас, балки муайян ҳодисанинг дастлабки шартларини тавсифловчи эмпирик маълумотларнинг аниқлиги ва тўлиқлигига ҳам боғлиқ бўлади.

Ўтмиш ва ҳозирги замоннинг номаълум ҳодисаларини башорат қилиш, ўтмиш ҳодисаларини айрим сақланган фрагментларга қараб тиклаш ёки башорат қилиш (қадимги бинолар ёки шикаст етган санъат асарларини тиклаш), келажакни башорат қилишнинг муайян методи қай даражада ишончли эканини аниқлаш мақсадида маълум ҳодисанинг узоқ ўтмишдан яқинроқ ўтмишга ривожланишини имитацион кўриб чиқиш ёки башорат қилиш ҳам учрайди.

Кўриб турганимиздек, башорат қилишнинг юқорида кўриб чиқилган деярли барча масалалари билишнинг фалсафий муаммоларидан муайян тарзда

---

³ +аранг: Ыша ерда. – 524 б.

келиб чиқади, уларда илмий башорат айти турининг негизини гносеология, эпистемология ва башорат мантики, уларнинг гипотеза, назария ва мантик билан ўзаро нисбати ташкил қилади. Жамулжамликда улар инсон маънавий, ижодий ҳаётининг муҳим томонларидан бирини намоён этади.

15.2. Келажакни билиш шакллари ва методлари

Ҳозирда инсоният кишилик жамиятининг тарихий истиқболларини билишнинг тегишли илмий методлари ва воситаларига эга. Маълумки, келажак ҳақидаги билим, инсониятнинг узок ўтмиши ҳақидаги барча билимлар каби, ҳозирги замондан узоклашишига қараб, ўз муайянлиги ва аниқлигини йўқотиб, тобора умумий, мавҳум, тахминий бўлиб боради. Келажакни олдиндан кўриш кишилик жамияти оқилона иқтисодий ва хўжалик фаолияти юритиши, ўтган замонлардагидан анча мураккаб муаммоларни ҳал қилиш учун аниқса зарурдир.

Одамларнинг эҳтиёжлари, имкониятларидан келиб чиқиб, башорат қилиш механизмлари ва алгоритмлари вақт ўтиши билан ўзгариб ва ривожланиб боради. Башорат турлари анча кўп бўлиб, у олдиндан кўриш тарзида ҳам, прогноз тарзида ҳам амал қилади ва келажак ҳақидаги мулоҳазаларнинг турли шаклларида намоён бўлади.

Бинобарин, илмий башорат табиат, жамият ҳодисалари ва маънавий жараёнларнинг келажакдаги ҳолати ҳақидаги эмпирик ва назарий жиҳатдан асосланган тахминдир. Амалий фаолиятда илмий башорат, юқорида қайд этиб ўтганимиздек, прогноз қилиш ва олдиндан айтиш шаклида амалга оширилади. Бунда муайян ҳодисанинг ривожланиш истиқболларига оид махсус илмий тадқиқотлар назарда тутилади. «Башорат, олдиндан айтишга қараганда кўпроқ даражада назарий ва тажрибада кўрилган маълумотларни умумлаштиришга, ҳодисаларнинг қонуниятлари ва алоқаларини ҳисобга олишга асосланади»¹.

Келажакни тадқиқ қилишда билишнинг жуда кўп ва ранг-баранг илмий методлари, махсус методикалари, мантиқий ва техник воситалари қўлланилади.

Аммо башорат қилишнинг асосий методлари қуйидагилардир (қолган методлар уларнинг турли уйғунликдаги кўринишлари ва вариантлари ҳисобланади): экстраполяция; тарихий аналогия; моделлаштириш; келажак сценарийсини тузиш; эксперт баҳолаш. Ушбу методларни илмий башоратнинг уч асосий усули: экстраполяция, моделлаштириш ва прогноз қилишга боғлаш мумкин. Мазкур тасниф анча шартли, чунки прогностик моделлар экстраполяция ва эксперт баҳолашни назарда тутди, эксперт баҳолаш эса экстраполяция ва моделлаштиришнинг натижаси ҳисобланади.

Юқорида келтирилган методларни Ўзбекистоннинг ўтиш даври иқтисодиёти мисолида кўриб чиқамиз. Ушбу методларнинг ҳар бир ўз ютуқ ва камчиликларига эга.

¹ +аранг: Краткая философская энциклопедия. – М., 1994. – 574 б.

Маълумки, экстраполяция муайян соҳа (замон)га оид тушунчалар (воқеалар, ҳодисалар)нинг бошқа соҳа (замон)га татбиқ этилишидир.

Хўш, у Ўзбекистоннинг ҳозирги шароитига қай даражада мос келади?

Япония, Жанубий Корея, Тайван ва Сингапурдаги ўтиш даври тажрибаси Ўзбекистон улардан ўрганиши кераклигини кўрсатди. Бу энг аввало шу билан боғлиқки, уларнинг бозор муносабатларига ўтиш жараёни мамлакатимизга бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида маълум даражада муҳим мўлжал бўлиб хизмат қилиши керак. Бугунги кунда ўтиш даври илмий йўналиш – транзитология мақомини олган тушунча бўлиб, унда ўтиш даври ижтимоий вақт бўлаги, асосий мазмуни жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларини модернизация қилиш, янги тубдан янгилашдан иборат бўлган ижтимоий тараққиёт босқичи, деб таърифланади².

Бинобарин, экстраполяция бозор иқтисодиётига ўтишнинг умумий қонуниятларини ишлаб чиқишга асосланган илмий йўналиш экан, ушбу назариядан Ўзбекистондаги ўтиш даври амалиётида ҳам фойдаланиш мумкин.

Аmmo, бошқа томондан, амалиёт, келажакка қараб илгарилаган сари, экстраполяциянинг аниқлик даражаси камайиб боришини, уни ҳозирги замоннинг оддий миқдорий давоми деб ҳисоблаб бўлмаслигини кўрсатади. Келажакни башорат қилишни тарихий аналогияга нисбатан қўллаш имконияти ҳам анча чекланган, чунки келажак ўзининг асосий жиҳатларида ўтмишни такрорлаши мумкин эмас. Буни Гегель ҳам жуда яхши тушунган ва тарих тажрибасидан келиб чиқиб, халқлар ва ҳукуматлар ҳеч қачон тарихдан сабоқ олмаган, ундан ўрганиб иш кўрмаган, деб қайд этган эди.

Шу сабабли экстраполяцияни эксперт баҳолаш прогноз қилишнинг анча ишончли методи ҳисобланади, башарти у объект ҳақидаги тўғри назарий қарашларга таянса, бошқа методлар ёрдамида олинган натижалардан фойдаланса ва ушбу натижаларни тўғри талқин қилса.

Айни вақтда, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатади, илмий амалиёт эса буни тасдиқлайдики, иқтисодий ва сиёсий йўлни ижобий ва илғор андозалардан кўчириш, уларни бошқа миллий ва ижтимоий заминга кўр-кўрона ўтказиш самарали ва мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин эмас.

Шу сабабли Ўзбекистон «бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели» деб ном олган ўз иқтисодий стратегиясини ишлаб чиқди. Унинг сценарийсини Президент И.А.Каримов тайёрлади ва ёзиб берди.

Маълумки, бундай сценарийнинг ёзилиши илмий прогноз қилиш методи бўлиб, у воқеаларнинг мантиқий кетма-кетлигини аниқлашга ва мавжуд ҳолатдан келиб чиқиб, келажакдаги ҳолат босқичма-босқич қандай шаклланиши мумкинлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Ушбу таърифни америкалик машҳур иқтисодчи ва прогнозчи Г.Кан (1922-1983) берган. У ишлаб чиққан метод моделлаштиришга хос бўлган системали ёндашувни ўз ичига олади¹.

² +аранг: Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. – 188, 189 б.

¹ +аранг: Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 242 б.

Ўзбекистон Президентининг хизмати шундаки, И.Каримов, бошқа давлатлар тажрибасидан маълум даражада фойдаланган ҳолда, ўз иқтисодий стратегиясини, ўз иқтисодий моделини ишлаб чиқди. Ушбу модель олдинги мавзуларда анча тўлиқ акс эттирилгани учун, бу ерда у ўзининг барча кўрсаткичлари бўйича мустақил Ўзбекистон шароитларига тўла мос келганини қайд этиш билан кифояланамиз.

Яқин ва узоқ истиқболга мўлжалланаётган ривожланиш жараёнларини прогноз қилиш илмий башоратнинг учинчи шаклидир.

Назарий жиҳатдан прогноз қилишнинг икки тури: тадқиқ (изланиш) ва норматив прогноз фарқланади. Тарихий тенденцияларни таҳлил қилиш асосида ривожланишнинг объектив мавжуд тенденцияларини прогноз қилиш тадқиқот прогнози деб аталади. Ушбу прогноз тури инерцияли ривожланиш принципига асосланади. Бунда прогнозга замонда мўлжал олиш «ҳозирдан келажакка» схемасига кўра амалга оширилади.

Яна бир ҳолда прогнозга замонда мўлжал олиш «келажакдан ҳозирги замонга» схемасига кўра амалга оширилади.

Ўзбекистонда тарихий ва миллий хусусиятлардан, ўзбек халқининг миллий ўзига хослигидан келиб чиқиб, мамлакат ривожланишининг устувор йўналишларини ишлаб чиқишда прогнознинг юқорида зикр этилган иккала шаклидан ҳам самарали фойдаланилди. Бунда ХХІ аср арафасида ва дастлабки йилларида мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш муаммоларига алоҳида эътибор берилди.

Ўзбекистонда, айниқса, иқтисодиёт соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар ҳамда янгиланиш жараёнларининг ҳозирги ва келгуси истиқболларига баҳо берар экан, И.Каримов мамлакатнинг ҳозирги куни ва келажакда боғловчи асосий бўғин сиёсий ва иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш, «давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш»¹ эканини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Кўриб турганимиздек, илмий башорат методини муайян объектга нисбатан қўллашда ана шу объектга хос бўлган хусусиятлар албатта ҳисобга олиниши керак. Муҳими шундаки, мазкур метод қўйилган вазифаларни амалга ошириш жараёнида илмий тадқиқотнинг бошқа методлари ва шакллари билан бирга қўлланган тақдирдагина самара бериши мумкин.

Айни вақтда, бўлажак ёш мутахассислар ушбу методларнинг амалда қўлланилиши бир муҳим шарт – илмий башорат ва прогноз қилишнинг турли шакллари ва методларини пухта билиш ва тушуниш билан боғлиқ эканлигини ёдда тутишлари керак. Умумий тарзда таништириш учун қуйида уларнинг айримларини келтириб ўтамиз.

Бу прогноз қилишнинг намунавий методикаси бўлиб, у тадқиқотнинг қуйидаги асосий босқичларидан ташкил топади: прогноздан олдин мўлжал

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмо=да. – 16 б.

олиш (тадқиқот объекти, предмети, муаммоси, мақсади, вазифаси, камров доираси, вақти, ишчи гипотезалари, тузилишини ва уни қандай ташкил этишни белгилаш); прогноз фони (объектнинг ривожланишига таъсир кўрсатадиган маълумотларни тўплаш); бошланғич модель, яъни объектнинг тузилиши ва хусусиятини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизими; изланиш прогнози (келажакда туғилиши мумкин бўлган муаммоларни аниқлаш мақсадида, прогноз фони омилларини ҳисобга олган ҳолда, бошланғич моделнинг келажакдаги ҳолатини тадқиқ қилиш); норматив прогноз (қўйилган мақсадларга ва меъёрларга мувофиқ, бошланғич моделнинг келажакдаги ҳолатини тадқиқ қилиш); прогностик моделларнинг ишончлилик даражасига баҳо бериш ва уларга аниқлик киритиш (одатда экспертлар ўртасида сўров ўтказиш орқали амалга оширилади); қарорларни оқилонлаштириш учун тавсиялар ишлаб чиқиш (прогностик моделлар асосида ишлаб чиқилади).

15.3. Илмий прогностикада синергетиканинг роли

Фан инсон фаолиятининг шундай бир жабҳасики, у ўз олдида турган муаммоларни ҳал қилиш учун маълум ва номаълум билимлардан фойдаланиш асосида табиий ва ижтимоий ривожланишнинг янги, инсонга номаълум қонунларини топишни назарда тутди.

Фан ўз табиатига кўра номаълум нарсаларни аниқлаш билан боғлиқ объектив жараён, яъни келажакка назар ташлайдиган ва унинг ривожланиш қонунларини билиш асносида уларни ўз эҳтиёжларига мослаштирадиган кучдир.

Аммо фаннинг хужумкор ҳаракати аста-секин юксалишдан эмас, балки фақат миқдорий кўпайишдан иборат. У диалектика қонунлари ва тамойилларига тўла мувофиқ тарзда намоён бўлади. Бу ерда ҳар бир янгилик эскини диалектик инкор этиш ўқи бўйлаб юксалиш, қарама-қарши кучлар (хулосалар ва қарши хулосалар, тан олиш ва рад этишлар, топиш ва йўқотишлар ва ҳ.к.) бирлиги ва кураши, ниҳоят, миқдор ва сифат ўзгаришлари чексиз жараёни демакдир. Бунда илмий билимлар ривожланишининг бош шarti ворисийлик ҳисобланади. Шусиз келажак сари ҳаракатланиш мумкин эмас. Ньютон фандаги ўз ютуқларига «буюклар» – ўзидан олдин ўтган мутафаккирлар елкасида тургани учун эришганини қайд этган эди.

Бинобарин, башорат ва прогноз қилишнинг барча бошқа шаклларида фан ўз барқарорлиги, объектив изчиллиги ва ворисийлиги билан фарқ қилади. Унинг муҳим шаклларида бири илмий кашфиётдир.

Илмий кашфиёт – моддий дунёнинг илгари маълум бўлмаган, билишнинг ривожланиш даражасини тубдан ўзгартирадиган, объектив тарзда мавжуд қонуниятлари, хоссалари ёки ҳодисаларини аниқлаш демакдир.

Илмий кашфиёт – келажак сари олға силжишдир. Унинг замирида инсон ва унинг билимлари тадрижий ривожланишини белгилайдиган объектив, табиий ва ижтимоий қонуниятлар ётади, «ҳодисанинг моҳиятига кириш эса жараён кечишининг қонуниятларини топиш, унинг турли бўғинлари ўртасидаги, унинг вужудга келиши ва ривожланишини белгилайдиган турли

омиллар ўртасидаги алоқаларни илмий кашфиёт ўз мантикий ниҳоясига етган деб ҳисоблаш мумкин бўлган пайтгача аниқлашни англатади».

Ўрганилаётган муаммога ана шу нуқтаи назардан қаралиши керак. Бунда илмий башорат, келажакка назар ташлаш жараёни сифатида, асосан фаннинг ривожланиш хусусиятига, одатда, келажак жараёнларини ҳозирги замонда мужассамлаштирадиган илмий инқилобларга олиб келадиган фундаментал илмий кашфиётларга таянади. Платон, Аристотель, Форобий, Ибн Сино, Н.Коперник, Г.Галилей, И.Ньютон, М.Ломоносов, М.Фарадей, Д.И.Менделеев, Ч.Дарвин, К.Маркс, Г.Мендель, А.Эйнштейн, В.И.Вернадский каби буюк олимлар фанга қўшган билимлар инсоният тарихида ана шундай бурилишларга сабаб бўлган.

Ҳозирги шароитда янги парадигма – **синергетика** фан тараққиётининг, унинг келажакка назар ташлаш имкониятларининг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. У уч асосий ғоя: ўз-ўзидан ташкил бўлиш, очиқ системалар ва чизиқсизликни ўз ичига олади.

Илмий фикрлаш методологиясининг энг янги шаклларида бири бўлган синергетика табиий фанлардан бошлаб социологиягача бўлган системалар муайян тоифасининг ўз-ўзидан ташкил бўлиш механизмларини ўрганади.

Синергетикада ривожланишга мумкин қадар кўпроқ барқарорликка эришишга интилиш натижасида тартибсизликдан тартибга ўтишнинг кучайиши деб қаралади. Ушбу тушунчанинг универсаллиги шу билан белгиланадики, синергетика тушунчасининг таърифига ҳозирги замондаги ва келажакдаги табиий ва ижтимоий жараёнларни тартибга солиш ва яхлит ташкил этиш тамойиллари ҳам киритилган.

Инсон фаолиятининг ҳар хил турларини ўз ичига олган жамиятнинг ривожланиш истиқболларини ёритар экан, синергетика жамиятнинг келажак сари ҳаракатланиши жараёнида муаммоларни қўйиш ва ҳал қилишнинг янги шакли, модели сифатида, ҳар бир лаҳзада мувозанат ҳолатида бўлмаган ўз-ўзидан ташкил бўлувчи система шаклланишининг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Фикримизга мисол тариқасида америкалик таниқли файласуф, социолог ва публицист, «ўта индустриал цивилизация» ғояси муаллифларидан бири О.Тоффлер ижодига тўхталиб ўтамыз.

Унинг ғоялари «Учинчи тўлқин» ва «Олдиндан билиш ва башорат қилиш» китобларида айниқса ёрқин ифодаланган. Ушбу асарларида О.Тоффлер келажак жамиятининг шаклланишини индустриал цивилизациядан олдинги замонга, лекин янги технологик асосда қайтиш деб тушунади. Тарихга узлуксиз тўлқинли ҳаракат деб қараб, О.Тоффлер келгуси дунёнинг ўзига хос хусусиятларини, чунончи, унинг иқтисодий негизини электроника ва ЭҲМ, космик ишлаб чиқариш, океан туби бойликларидан фойдаланиш ва биология ташкил қилишини қайд этади. Аграр инқилоб (биринчи тўлқин) ва саноат инқилоби (иккинчи тўлқин) ўрнига келадиган «учинчи тўлқин» ана шудир.

Д.Беллда биз техника фалсафасининг анча мураккаброқ вариантыга дуч келамиз. Ҳозирги ялпи компьютерлаштиришга «рўй бераётган техник инқилоб

рамзи ва ифодаси» деб қараб, америкалик файласуф унда шаклланаётган «постиндустриал» жамият шакл-шамойилларини кўради. Унда «асосий белгилар» – моддийлик (яъни ишлаб чиқариш соҳаси) ва маънавий (маданий институтлар соҳаси) ички қарама-қаршиликка эга бўладики, бунда Белл «ахборот» жамиятининг парчаланиши хавфини кўради.

Сўнгги йилларда бунга қарама-қарши концепция – технофобия, яъни техниканинг барча соҳаларни қамраб олишидан қўрқиш концепцияси ҳам тарқалмоқда. Инсон фан-техника тараққиёти исканжасида ўзини ожиз кўғирчокдай ҳис қилади. Шу нуқтаи назардан фан-техника тараққиёти шу қадар кенг кўлам касб этмоқдаки, жамият назорати остидан чиқиши ва цивилизацияни вайрон қиладиган кучга айланиши, инсон яшайдиган муҳит – табиатга ва инсоннинг ўзига катта зиён етказиши мумкин. Бу бутун инсониятни ташвишга солмоқда, чунки қайтариб бўлмайдиган даҳшатли куч хусусиятини касб этмоқда. Фалсафанинг ушбу концепцияси антисциентизм таълимотида ўз ифодасини топган.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, бир қанча илмий, илмий-техник, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа тадқиқотлар ва таълимотларда фан-техника тараққиётининг ҳозирги босқичи ҳар хил талқин қилинади. Турли назарий системаларда у ҳар хил номланади. Масалан, марксистик терминологияда ва айрим ғарб олимлари терминологиясида – «фан-техника инқилоби», О.Тоффлернинг цивилизацион типологияси бўйича – «ижтимоий-техник инқилоб». Кўпинча у ахборот-компьютер ва ахборот-экологик инқилоб деб номланади, электрон-компьютер ва биотехнологик технологияларнинг яратилиши ва тарқалиши унинг ички ўзагини ташкил этади. Янги цивилизация, шартли қилиб айтганда, «постиндустриал жамият», «ахборот жамияти», «ахборот-экологик жамияти» ушбу инқилоб натижаси бўлиши мумкин.

Шакл-шамойиллари эндигина намоён бўлаётган жамият шу билан тавсифланадики, унда ахборот ва билимлар алоҳида, муҳим ўрин эгаллайди. Ҳозирнинг ўзидаёқ энг ривожланган мамлакатларда саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг асосий соҳалари, алоқа ва коммуникациялар, маиший хизмат кўрсатиш, дам олиш, таълим ва маънавий ҳаёт асосан техника ютуқларига таянмоқда, уларга фан тобора чуқурроқ кириб бормоқда. Билимларни излаш, яратиш, ўстириш ва сақлаш, уларнинг маъносини ўзгартириш, кўпайтириш ва тарқатиш одамлар фаолиятида тобора кўпроқ ўрин эгалламоқда. Ахборот ноёб маҳсул ва асосий товарга айланиб бормоқда.

Шу нуқтаи назардан инсон ҳар доим ижтимоий-иқтисодий тизим ва ахборот тизимининг муҳим таркибий қисми бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Синергетик маънода инсон тартиб мезони бўлиб амал қилади, мавжуд ва шаклланаётган ижтимоий тузилмада муайян барқарорлик ёки беқарорликни келтириб чиқаради, нафақат жамиятни, балки ўз атрофидаги предмет-моддий соҳани ҳам ўзгартиради.

Жамиятнинг бундай ўз-ўзидан ташкил бўлиш жараёнига одамларнинг фаоллиги, интилишлари ва хоҳиш-истаклари, уларнинг «эркин иродаси» имконият яратади. Ҳар бир инсоннинг муайян ҳаракатларига жуда кўп

сабаблар туртки беради. Одамлар фаоллигининг хаосида айрим оқимларни кузатиш мумкин. Бинобарин, ушбу хаос узлуксиз структураланади ва, табиийки, бунга қайси механизмлар имконият яратади, деган савол туғилади.

Синергетик методнинг ижтимоий жараёнларга қўлланилишини кўриб чиқишда машҳур олим, академик Н.Н.Моисеев ижодига таяниш мумкин. У бозор иқтисодиётининг шаклланишини одамлар ижтимоий ҳаётидаги тасодифий ҳодиса эмас, балки одамларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ва савдо (айирбошлаш) соҳасида ўз-ўзидан ташкил бўлиш умумий тамойилларининг амалга оширилиши деб таърифлади. Инсон ўз фаолиятида инсоният тарихининг муайян босқичида бозор иқтисодиёти тамойилларидан фойдаланмаслиги мумкин эмас эди. Узок ўтмишда у мазкур тамойилларни онгсиз, стихияли равишда ўз эҳтиёжларига мослаштирди. Ҳозирги замон ва келажак бозор иқтисодиётининг эволюциясида янги босқич унга ақл-заковатли инсоннинг кириши билан боғлиқ. Инсон унга олдиндан айтиб бўлмасликнинг янги унсури – танлаш эркинлигини ҳам олиб киради. Шу муносабат билан бозор иқтисодиёти механизмларига инсоннинг аралашishi, хусусан, саралаш ва танлаш жараёнларида, статик тескари алоқаларни динамик алоқалар билан алмаштириш жараёнларида илмий башоратдан фойдаланилишини англатади. Энг муҳими – узок муддатли мақсадларни танлаш таомилларига инсоннинг ўзи ҳам аралашади. Натижада танлаш жараёни маълум даражада изчил тус олади, унинг имкониятларини жуда кенгайтиради, лекин, умуман олганда, ҳеч нарсани ўзгартирмайди: жонли дунёда тортишувлик, рақобат, танланиш сақланиб қолади, фақат мураккаброқ тус олади. «Бозор» – «бозор» бўлиб қолади, аммо уни маълум даражада башорат қилиш имконияти пайдо бўлади. Бозор иқтисодиёти механизмига инсон ақл-заковатининг қўшилиши – ҳозирги шароитда бозор муносабатлари ривожланишида ташланган муҳим қадамдир.

Шундай қилиб, илмий башорат назарий ва тажрибада кўрилган билимларни умумлаштиришга, ҳодисаларнинг қонуниятлари ва алоқаларини ҳисобга олишга асосланади, у олинган билимларни аниқланмаган нарсалар соҳасига татбиқ этиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Прогноз эса, илмий башоратнинг етакчи шакли сифатида, олдиндан айтишни сиқиб чиқаради. Олдиндан айтиш ўз илмий аҳамиятини йўқотади.

Бу вазиятнинг илмий жиҳатдан янгилиги шундаки, биринчи марта иқтисодий манфаат, меҳнатга муносабат пайдо бўлади, у, бир қарашда алоҳида субъектларга таллуқли бўлмаса-да, лекин амалда уларни бирлаштиради. Ушбу иқтисодий манфаат муайян шахсларнинг ўзаро манфаатларига дахлдор бўлмайди, балки кенг омманинг ўзаро муносабатларини қамраб олади, уларни ягона ишлаб чиқарувчи тизимга уюштиради.

Шу нуқтаи назардан синергетикани бевосита ишлаб чиқарувчилар билан ишлаб чиқариш куроллари ва воситаларининг эгалари, яъни иш берувчиларни уюштирувчи серқирра тизим сифатида тушуниш мумкин.

Иқтисодий муносабатларни шу нуқтаи назардан кўриб чиқиш бизга жамият тараққиёти мураккаб системасини тушуниш имконини беради. Ушбу

тизимда хусусий мулкнинг пайдо бўлиши тасодифий ҳол эмас, балки тарихий зарурят, инсониятнинг ривожланиши тарихидаги тегишли тараққиёт бўлган.

Ўз-ўзидан ташкил бўлиш соҳасида катта салоҳиятга эга бўлган Ўзбекистон мустақиллик йилларида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислохотларни амалга оширишда катта ютуқларни қўлга киритди. Айни вақтда, мамлакатни олдинда модернизация қилиш билан боғлиқ мураккаб жараён кутмоқда. Шу боис келажак ҳақидаги прогнозларда пухта ўйланган оптимизмни намоён этиш, мураккаб муаммоларни ҳал қилишда дуч келиниши мумкин бўлган қийинчиликларни олдиндан кўра олиш, айни вақтда, ҳозирги Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар ва иқтисодий ислохотлар қайтмас, тараққий этувчи хусусиятга эга эканлигидан келиб чиқиш керак.

Ушбу шароитда Ўзбекистоннинг ҳар томонлама ривожланиш истиқболлари ва устувор вазифаларини олдиндан белгилаш айниқса долзарб аҳамият касб этади.

Мамлакатда юзага келган вазиятга баҳо берар ва уни янада ривожлантириш йўллари белгилар экан, И.Каримов ҳозирда мавжуд қийинчиликларни қандай тушунишни кўйидаги сўзларда ифодалади: «Моҳиятни тушуниб етмасдан, юмуқ кўз ва шошма-шошарлик билан мақсад сари эркин сузишга чиқиш мумкин эмаслигини биз ҳаммамиз яхши тушунишимиз керак. Бунинг учун авваламбор аниқ йўналишни белгилаш, мустаҳкам кемани танлаш, ишончли жамоани тўплаш, уни оғир шароитларда сузишга ўргатиш ва фақат шундан кейин йўлга чиқиш керак»¹.

Ушбу сўзлардан кўриниб турибдики, мамлакат олдида қўйилган вазифалар нақадар мураккаб бўлмасин, уларни нафақат олдиндан айтиш, балки ҳал қилиш ҳам мумкин.

Шу нуқтаи назардан Президент И.Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг IX сессиясидаги (2002 йил 29 август) маърузаси алоҳида диққатга сазовордир. Ушбу маърузада Юртбошимиз мамлакатни келажақда ривожлантириш стратегия-сининг асосий моҳиятини акс эттирди. Бу мақсадларга яқин келажақда эришиш учун Президент уч асосий вазифани қўйди:

- биринчидан, мамлакат янги сиёсий тузилиши концепциясини амалга ошириш, "Кучли давлатдан кучли жамият сари" деган тамойилни амалда ҳаётга жорий этиш;

- иккинчидан, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўли билан бозор иқтисодиётининг кучли инфратузилмасини барпо этиш, эркин иқтисодиёт тамойилларини амалга ошириш;

- учинчидан, янги жамият қуриш, Америка, Европа ва Осиёнинг энг ривожланган демократик давлатлари етган турмуш даражасига эришиш.

Шундай қилиб, И.Каримов асарларида ишлаб чиқилган ва назарий жиҳатдан асослаб берилган Ўзбекистонда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамияти пойдеворини барпо этиш

---

¹ И.А. Каримов. Ватан саждагош каби му=аддасдир. - Т., 1995. 6 б.

вазифалари илмий ва ижтимоий башорат концепциясига қўшилган катта илмий-амалий ҳисса бўлди.

Қисқача хулосалар

1. Фан-техника тараққиёти жадал суръатларда давом этаётган ҳозирги шароитда илмий башорат муаммоси ўта долзарб аҳамият касб этади.

2. Башорат тарих жараёнида шаклланган, бир неча босқич, чунончи: интуитив, диний, фалсафий ва илмий босқичларни босиб ўтган.

3. Ҳозирги замон илмий башоратининг асосий шакллари экстраполяция, тарихий аналогия, моделлаштириш, прогноз, синергетика ҳисобланади.

4. Ўзбекистонда ишлаб чиқилган, «бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзбек модели» номи билан доврўқ таратган жамиятни ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий стратегияси илмий башоратнинг ёрқин мисолидир.

Асосий тушунчалар

Интеллект – тафаккурнинг ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакни оқилона билиш қобилияти.

Мантика – ирим-сиримларга асосланган эскича қарашларда фол очиш, келажакни башорат қилиш усуллари.

Моделлаштириш – билиш объектларини тадқиқ қилиш методи; мавжуд предметлар келажакда қандай намоён бўлишини билиш учун уларни тузиш ва ўрганиш.

Башорат (илмий) – айна пайтда маълум бўлмаган, лекин аниқлаш мумкин бўлган муайян нарсанинг келажакдаги ҳолати ҳақида асослантирилган тахмин.

Прогноз қилиш – башорат қилиш, олдиндан айтиш; муайян ҳодисанинг келажакдаги ҳолати тўғрисида тахминий мулоҳаза юритиш.

Экстраполяция – объектнинг муайян қисмини кузатиш натижасида чиқарилган хулосаларни унинг бошқа қисмига татбиқ этиш.

Саволлар

1. Илмий башорат нима?
2. Келажакни башорат қилишнинг қандай методлари ва шакллари бор?
3. Башорат, прогноз – фанми ёки фол очишми?
4. Яқин келажакнинг тахминий шакл-шамойиллари қандай?
5. И.Каримов ХХІ асрда Ўзбекистоннинг ривожланиш истиқболлари ҳақида.

Адабиётлар

- Каримов И.А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. - Т., «Ўзбекистон», 1995.
- Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. - Т., «Ўзбекистон», 1999.
- Каримов И.А.* Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. - Т., 2002.
- Губин В.Д.* Философия. Элементарнўй курс. – М., 2001.
- Годў, равнўе векам. – Т., 2001.
- Левитин Л.* Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента И.Каримова. – М., 2001.
- Основў философии: Учебник. Под ред. *М.А. Ахмедовой и В.С. Хана.* – Т., 1998.
- Основў философии в вопросах и ответах. – Ростов-на-Дону – Москва, 1997.
- Тойнби А.* Постижение истории. – М., 1997.
- Туленова К.* Предвидение и реальность. – Т., 1998.
- Яскевич Я.С.* Философия в вопросах и ответах. – Минск, 2003.

ХУЛОСА

«Фаннинг фалсафий масалалари» – Ўзбекистон олий ўқув юртлари магистратураси ўқув режаларига бир неча йил муқаддам киритилган янги фан. Ўз-ўзидан равшанки, ушбу фан бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалари ҳали ишлаб чиқилмаган. Биз ушбу ўқув қўлланмаси мазкур бўшлиқни оз бўлса ҳам тўлдиради ва магистратура тингловчилари, аспирантлар ва талабгорларга ўз илмий билимлари доирасини кенгайтириш, дунёқарашини мустаҳкамлаш, ҳозирги замон фалсафий ва методологик маданиятини ўзлаштириш, шу тариқа ўз фуқаролик позицияси ва ижтимоий фаоллигини оширишга ёрдам беради деб умид қиламиз.

Ўқув қўлланмасида ҳар бир инсон фалсафий билими ва фалсафий маданиятининг аҳамияти изчил ўсиб бориши ғояси ҳар томонлама асосланади. Биз постиндустриал жамият, электрон-ҳисоблаш техникасига асосланган ҳозирги замон ахборот жамияти шароитида илмий салоҳиятни муттасил ошириб бориш зарурлигини асослашга ҳаракат қилдик.

Қўлланмада ёшларнинг илмий салоҳиятини ҳар томонлама ошириш зарурлиги масаласига алоҳида эътибор берилди. И.А.Каримов қайд этиб ўтганидек, келажак олим ёшлар кўлидадир. Шунингдек, Ўзбекистон Президенти очиқ фуқаролик жамиятига аста-секин ўтиш шароитларида очиқлик, эркин фикрлаш кундалик ҳаёт тарзига айланиши керак, деб таъкидлайди. Ҳозирги шароитда халқимиз олдида турган муҳим вазифалардан бири эскича, қотиб қолган қарашлардан бутунлай халос бўлишдир. Биз ҳозирги ёшлар эскича қарашларни енгиб, танқидий, ижодий фикрлаш тарзини ўзлаштириши, миллий мустақиллик ғояларини қалбига жойлашига ҳаракат қиляпмиз.

«Бизнинг ишончимиз комилки, авваламбор, террорчилар томонидан ёшларнинг онгига сингдирилиб, уларни ғайриқонуний ишларга тортадиган ёвуз мафкурага қарши кескин кураш олиб бориш керак»¹, деб таъкидлади И.А.Каримов Россияда чиқадиган «Независимая газета» муҳбирининг саволларига берган жавобларида. Ҳозирги таълим тизими, ҳозирги замон жамияти талабларига жавоб берадиган олий малакали мутахассислар тайёрлаш ана шу вазифалар билан бевосита боғлиқ. Мураккаб ва серқирра дунёни фақат теран фалсафий тушуниш нуқтаи назаридан англаб етиш, фаннинг инсонпарварлашуви жараёнига, унинг технократик йўналишига барҳам беришга, ҳозирги замон фани барча тармоқлари олимларининг ижтимоий ва маънавий масъулиятини оширишга ўз ҳиссасини кўшиб мумкин.

АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2003.

Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т., «Ўзбекистон», 1996.

¹ Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. – Т., 2005. – 31 б.

- Каримов И.А.* Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А.* Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А.* Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. Т., «Ўзбекистон», 1996.
- Каримов И.А.* Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. Т., «Ўзбекистон», 1997.
- Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
- Каримов И.А.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат. «Мулоқот» журнали, 5-сон. 1999.
- Каримов И.А.* Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т., «Ўзбекистон», 1998.
- Каримов И.А.* Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., «Ўзбекистон», 1999.
- Каримов И.А.* Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. "Гафаккур" журнали Бош муҳаррирининг саволларига жавоблар. Т., «Ўзбекистон», 1999.
- Каримов И.А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. Т., «Ўзбекистон», 2000.
- Каримов И.А.* Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.
- Каримов И.А.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. Т., «Ўзбекистон», 2001.
- Каримов И.А.* Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Т., 2002.
- Каримов И.А.* Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Т., «Ўзбекистон», 2004.
- Каримов И.А.* Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т., «Ўзбекистон», 2005.
- Каримов И.А.* Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. Т., «Ўзбекистон», 2005.
- Абу Наср Фароби.* Философские трактатъ. Т., «Фан», 1970.
- Абу Райхан Беруни.* Избраннѳе произведения. Т. 1. Т., 1966.
- Алишер Навои.* Избраннѳе произведения. Т., 1987.
- Алпомиш: Ўзбек халқ достони. Т., «Шарқ», 1998.
- Темур тузуклари. Т., /./улом номидаги нашриѳт, 1999.
- Антисери Д., Реале Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Античность и Средневековье. М., Пневма. 2001.
- Антисери Д., Реале Д.* Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до Канта. М., Пневма. 2002.
- Асмус В.Ф.* Античная философия. М., Вѳшшая школа, 2003.
- Баҳадиров Р.М.* Из истории классификации наук на средневековом мусульманском Востоке. Т., 2000.

- Брянник Н.В.* Введение в современную теория познания. М., Академический проект, 2003.
- Вопросу философии.* №8-11, М., 2003.
- Всеобщая декларация прав человека.* Т., «Адолат», 1998.
- Гегель.* Философия права. М., «Мўсль», 1997.
- Геополитика и мировое развитие.* М., «Мўсль», 1995.
- Губин В.Д.* Философия. Учебник. М., 2001.
- Егоров В.С.* Философия открўтого мира. Москва-Воронеж, 2002.
- Жильсон Э.* Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века: Пер. с франц. М., Республика, 2004.
- Захриддин Мухаммад Бобур.* Бобурнома. Т., 1989.
- Миллий истиклол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар.* Т., 2000.
- Канке В.А.* История философий: мўслители, концепции, открўтия. М., Лотос. 2003.
- Канке В.А.* Философия: Учебник. М., 2004.
- Кириленко Г.Г., Шевцов Е.В.* Краткий философский словарь. М., Эксмо-Пресс. 2004.
- Кожеурова Н.С.* Философия. Человек и жизнь. М., ЮНИТИ. 2002.
- Конфуций.* Уроки мудрости. М., «Наука», 1998.
- Кузнецов В.Н.* Немецкая классическая философия. М., Вўсшая школа. 2003.
- Лавриненко В.Н., Ратников В.П.* Философия. Учебник для ВУЗов. 2-е изд. М., ЮНИТИ. 2001.
- Лешкевич Т.Г.* Философия. М., 2004.
- Маритен Ж.* Избранное: Величие и ниҳета метафизики: Пер. с француз. М., РОССПЭН. 2004.
- Несмеянов Е.Е.* Философия в вопросах и ответах. М., Гардарики. 2002.
- Нижников С.А.* История философии: курс лекций. М., Экзамен. 2004.
- Основу философии: Учебник.* Под ред. *М.А. Ахмедовой и В.С. Хана.* Т., 2004.
- Плотников В.И.* Онтология: Хрестоматия. М., Академический проект. 2004.
- Рассел Б.* История западной философии. Сибирское университетское изд-во. 2003.
- Рачков П.А.* Общественное сознание: Курс лекций. М., Теис. 2002.
- Реале Д. и др.* Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней. М., Петрополис. 1997.
- Рўчков А.К. и др.* Философия: 100 вопросов – 100 ответов. Учебное пособие для студентов ВУЗов. М., Владос. 2004.
- Саифназаров и др.* Сплоченность народа – решающая сила против терроризма. Т., «Янги аср авлоди», 2004.
- Саифназаров И.С., Никитченко Г.В., Қосимов Б.У.* Илмий ижод методологияси. – Т., 2004.
- Таранов П.С.* 150 мудрецов и философов в 2-х томах. М., Нарус. 2000.
- Томпсон М.* Восточная философия. М., Фаир-пресс. 2001.
- Ўзбекистон: 13 йил мустақил тараққиёт йўлида.* Т., 2004.
- Философия. Конспект лекций.* Р/Д., 2003.

Философия. Курс лекций (Саифназаров И., Касўмов Б., Мухтаров А.). Т., 2002.
 Фирсов А.В. История философии для студентов вузов. М., Феникс. 2004.
 Чанўшев А.Н. Философия Древнего мира (история философии). М., Вўсшая школа. 2003.
 Шарифходжаев М.Ш. Формирование открўтого гражданского обћества в Узбекистане. Т., 2002.
 Шарифхужаев М., Рахимов Ф. Человек, определивший эпоху. М., изд. книжного дома «Труд», 2004.
 Шишков Ю.В. и др. Ноосфера: реальность или красивўй миф? Материалў постоянно действующего междисциплинарного семинара Клуба ученўх «Глобальнўй мир»: Вўп. 4 (27). М., Новўй век. 2003.
 Штеренберг М.И. Вечнўе вопросў в свете науки, философии и религии: Книга 2. М., Новўй век. 2004.
 Яскевич Я.С. Философия в вопросах и ответах. Минск, 2003.

Чет тилларидаги кўшимча адабиётлар

1. Galbraith J.K. The Good Society. The Human Agenda. – Boston-NY., 1996 (Гэлбрейт Д.К. Одил жамият. Инсонпарварлик нуктаи назаридан).
2. Gor A. Earth in the balance. Forging a New Common Purpose. – L., 1992 (Гор А. Ер янги умумий мақсад йўлида изланишда).
3. Ingerhart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. – NY., 1990 (Инглегарт К. Етук индустриал жамиятда маданий ўзгаришлар).
4. Meadows D.H., Meadows D.L., Randers Y. Beyond the Limits: Global crisis or Sustainable Future? – L., 1992 (Мидоуз Д., Мидоус Д., Й. Рандерс. Жоизлик чегарасидан ташқарида: глобал ҳалокатми ёки барқарор келажакми?)
5. Thurow L.C. The Future of Capitalism. How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World. – L., 1996 (Лестер Т. Капитализм келажаги. Ҳозирги кун иқтисодиёти эртанги дунёни шакллантиради).
6. Toffler A. The Adaptive Corporation. – Alderchot, Gower, 1985 (Тоффлер О. Адаптив корпорация).
7. Toffler A. The Ethird Wave. – NY., 1980 (Тоффлер О. Учинчи тўлқин).

Ўқув қўлланмасида акс эттирилган файласуфлар ва олимлар

Аверроэс (Ибн Рушд) (1126-1198)

- араб файласуфи ва табиби, етти жилдли қомусий тиббий асар «Китоб ал-куллийёт» (тиббийёт бўйича умумий қўлланма) муаллифи. Аристотель асарларига шарҳлар ёзган.

Авиценна (Ибн Сино) (980-1037)

- жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк қомусий олим, файласуф, табиб. Унинг илмий-фалсафий «Китоб аш-шифо» ва «Тиб қонунлари» асарлари жаҳон маданиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Аристотель (мил. ав. 384-322)

- қадимги юнон файласуфи ва қомусий олими. Ўз асарларида ўша даврда маълум бўлган билимнинг барча соҳаларини қамраб олган. Унинг фалсафа, мантиқ, физика, биология, санъат назарияси, риторика, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти ҳақидаги фанларга оид ғоялари жаҳон фалсафаси ва фанининг ривожланишига улкан таъсир кўрсатган.

Архимед (тахм. мил. ав. 287-212)

- қадимги юнон олими, математиги. Юза ва ҳажмларни аниқлаш, эгри чизиқларнинг узунлигини ҳисоблаб топиш усуллари биринчи марта қўллаган; математик физика пионери; механика асосчиларидан бири; кашфиётчи.

Белл Д. (1919)

- америкалик социолог, ижтимоий тафаккур тарихи, сиёсий оқимлар ва ижтимоий прогноз қилиш соҳасимутахассиси; постиндустриал жамият концепцияси (1964) муаллифи.

Беркли Ж. (1685-1753)

- инглиз файласуфи, 1734 й.дан Клойн (Ирландия)да епископ, субъектив идеализм концепциясини ривожлантирган; материализмни, И.Ньютоннинг макон ҳақидаги таълимотини ва чексиз кичик катталиклар талқинини қаттиқ танқид қилган.

Бернал Ж. (1901-1971)

- инглиз физиги, фан социологи, жамоат арбоби, фаншунослик асосчиларидан бири.

Бор Н. (1885-1962)

- даниялик физик, атом квант назариясини яратган, квант механикаси муаллифларидан бири, атом ядроси ва ядро реакциялари назариясининг ривожланишига катта ҳисса қўшган, Нобель мукофоти лауреати (1922); квант механикасининг фалсафий талқинига катта ҳисса қўшган; мувофиқлик принципини таърифлаб берган (1923). Табиий фанлар фалсафаси бўйича илмий ишлар муаллифи.

Борн М. (1882-1970)

- немис физиги, квант механикаси асосчиларидан бири, В.Гейзенберг ва П.Иордан билан ҳамкорликда матрицали квант механикасини ишлаб чиққан ва уни статик асослаган; фалсафа ва физика методологиясига оид кўплаб асарлар муаллифи; тинчлик ва демократия учун кураш ҳаракатининг фаол иштирокчиси; Нобель мукофоти лауреати (1992).

Браге Т. (1546-1601)

- даниялик астроном, 20 йилдан ортиқ юлдуз, сайёра ва кометалар устида тадқиқот олиб борган; ушбу кузатувларнинг натижалари асосида И.Кеплер сайёраларнинг ҳаракатланиш қонунларини яратган.

Бруно Ж. (1548-1600)

- италян файласуфи ва шоири; фалсафанинг мақсади табиатдан устун Худони эмас, балки табиатнинг ўзини билиш деб ҳисоблаган, Коперникнинг гелиоцентрик назариясини фаол ҳимоя қилган, табиатнинг чексизлиги ва Оламда дунёларнинг беҳисоблиги ҳақидаги ғояларни ривожлантирган, даҳрийликда айбланиб, гулханда куйдирилган.

Бутлеров А.Н. (1828-1886)

- рус кимёгар олими, модданинг кимёвий тузилиши назарияси муаллифи, кимёгар олимлар рус мактабининг асосчиси, жамоат арбоби.

Бэкон Ф. (1561-1626)

- инглиз файласуфи, 1618-1621 йилларда Англия лорд-канцлери; борлиқни талқин қилиш математик анъанасини ривожлантирган; схоластикага қарши фаол курашчи; фан нафақат борлиқни билишда, балки уни инсон манфаатларида ўзгартиришда ҳам катта рол ўйнашини асослаб берган; унинг фан методологияси, у таклиф қилган фанлар таснифи, илмий ҳамжамият ташкил этиш ҳақидаги ғоялари француз энциклопедистлари томонидан қабул қилинган; унинг ғоялари фалсафанинг, айниқса, фанлар фалсафаси ва методологиясининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган.

Вебер М. (1864-1920)

- немис социологи, иқтисодчиси, тарихчиси, ҳуқуқшуноси, файласуфи, дин социологияси ва ижтимоий ҳаракат назарияси асосчиси; тажрибадан олинган

билим билан тахминий муҳокамани бир-бирига аралаштириб юбормасликни талаб этган; марксизмга қарши чиққан.

Верн Ж. (1828-1905)

- француз ёзувчиси, илмий-фантастик роман жанрининг асосчиларидан бири.

Вернадский В.И. (1863-1945)

- рус табиатшуноси, минералог ва кристаллографи, геокимё, биокимё, радиогеология, биосфера ва ноосфера ҳақидаги таълимот асосчиларидан бири, фан тарихчиси, жамоат арбоби; унинг Ер геокимёвий эволюциясида жонли нарсалар роли, табиатга инсон таъсирининг ўсиб бориши, инсоннинг яғоналиги ва янги, планетар тафаккурни ривожлантириш зарурлиги ҳақидаги ғоялари давримиз дунёқарашининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган.

Винер И.Н. (1894-1964)

- америкалик математик, кибернетика асосчиси, табиат ҳодисалари, жамият ва инсонни тавсифлаш ва тушуниш учун эҳтимоллик ва ахборотга асосланган ёндашувларни кенг қўллаш ғоясини ривожлантирган; ҳозирги жамиятда фан ва техника ютуқларининг қўлланилиши ҳақидаги асарлар муаллифи; унинг ғоялари XX аср иккинчи ярми дунёқарашига сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

Витгенштейн Л. (1889-1951)

- австралиялик файласуф ва мантиқчи, аналитик фалсафа намояндаси, мантиқий позитивизм фалсафаси асосчиларидан бири; классик фалсафа муаммолари ўз моҳиятига кўра мантиқсиз ва тилимизнинг мантиғини нотўғри тушунишга асосланган деб ҳисоблаган; унинг таъкидлашича, тилдаги камчиликларни аниқлаш ва бартараф қилиш фалсафанинг вазифасидир; Витгенштейннинг бу қарашлари лингвистик фалсафа тараққиётига таъсир кўрсатди.

Галилей Г. (1564-1642)

- италян физиги, механиги, астрономи, муסיқачиси, шоири, филологи ва адабий танқидчиси, ҳозирги замон экспериментал-назарий табиатшунослиги асосчиларидан бири, классик механика асосчиси.

Гедель К. (1906-1978)

- австриялик мантиқчи ва математик; етарли даражада бой формал системалар (шу жумладан натурал сонлар арифметикаси ва тўпламлар аксиоматик назарияси) мукамал эмаслигини исботлаган.

Гейгер Х. (1882-1945)

- немис физиги; инглиз физиги Э.Резерфорд билан ҳамкорликда алоҳида зарядланган зарраларни ҳисоблаш имконини берадиган асбобни кашф қилган,

кейинчалик ушбу асбоб Гейгер ва немис физиги В.Мюллер томонидан такомиллаштирилди ва Х.Гейгер-Мюллер ҳисоблагичи деб номланди.

Гейзенберг В. (1901-1976)

- немис физиги, квант механикаси асосчиларидан бири; Н.Бор билан ҳамкорликда матрицали механика (1925) – квант механикасининг биринчи вариантыни ишлаб чиққан; ноаниқликлар нисбатини таърифлаб берган (1927); атом ядросининг тузилиши, релятивистик квант механикаси ва майдон ягона назарияси ҳақидаги асарлар муаллифи; Нобель мукофоти лауреати (1932); унинг фан фалсафаси ва методологияси муаммоларига оид кўп сони асарлари ҳозирги дунёқарашга катта таъсир кўрсатди.

Гексли К. (1825-1895)

- инглиз табиатшуноси, Ч.Дарвин сафдоши ва таълимотининг давомчиси; 1883-1885 йилларда – Лондон қироллик жамияти президенти; инсон ва маймун бир аجدоддан келиб чиққан деган назариянинг фаол тарафдори.

Гоббс Т. (1588-1679)

- инглиз файласуфи; геометрия ва механика илмий тафаккурнинг идеал намунаси деб билган; табиатни катта-кичиклиги, шакли, ўрни ва механик ҳаракати (жойини ўзгартириши) билан фарқланувчи жисмлар мажмуи деб ҳисоблаган; ижтимоий шартномага асосланган давлат ҳақидаги таълимотни ривожлантирган.

Гюйгенс В. (1629-1695)

- нидерландиялик механик, физик ва математик; ёруғликнинг тўлқин назарияси асосчиси; биринчи бўлиб маятникли соатни ихтиро қилган, унинг назариясини яратган; Франция Фанлар академиясининг биринчи вакили.

Демокрит (тахм. мил. ав. 460-370)

- қадимги юнон файласуфи, атомистик назария асосчиларидан бири; қомусий билимларга эга бўлган; ўз даврида маълум деярли барча фанлар: математика, физика, астрономия, тиббиёт ва б. билан шуғулланган.

Дидро Д. (1713-1784)

- француз файласуфи, ёзувчиси, маърифатпарвари, французча «Энциклопедия» ташкилотчиси ва муҳаррири (1751-1780); «Фалсафий фикрлар» номли илк фалсафий асари (1746) Франция парламенти қарорига биноан ёқиб юборилган; табиат ҳақидаги материалистик таълимотни ривожлантирган; биологик эволюция ҳақидаги фаразни илгари сурган.

Дильтей В. (1883-1911)

- немис маданият тарихчиси, файласуф, «ҳаёт фалсафаси» оқимининг намояндаси, «тушунувчи психология» асосчиси; фалсафанинг вазифаси ҳаётни

тушуниш деб билган ва шундан келиб чиқиб ҳаётни маданий-тарихий ҳодиса деб талқин қилган.

Евклид (мил. ав. 3 аср)

- қадимги юнон математиги; бизгача етиб келган математикага оид биринчи назарий рисола муаллифи; асосий асари – «Негизлар»да планиметрия, стереометрия ҳамда сонлар назариясига оид бир қанча масалалар ёритилган.

Жолио-Кюри Ф. (1900-1958)

- француз физиги, жамоат арбоби; хотини И.Жолио-Кюри билан ҳамкорликда сунъий радиоактивлик ҳодисасини аниқлаган, бунинг учун 1935 йилда улар Нобель мукофоти билан тақдирланган; нейроннинг бета парчаланишини башорат қилган; атом энергиясидан амалда фойдаланиш соҳасида катта ишларни амалга оширган.

Иоанн Павел II (К.Войтила) (1920-2005)

- польшалик католик руҳонийси; 1964 йилдан Краков архиепископ-митрополити; 1967 йилдан – кардинал; 1978 йилдан – Рим папаси.

Кант И. (1724-1804)

- немис олими ва файласуфи, немис классик фалсафасининг асосчиси; Қуёш системаси фазода тарқоқ ҳолда жойлашган материя зарраларининг ўзаро яқинлашувидан вужудга келган деган космогоник гипотезани ишлаб чиққан; кўплаб галактикалар мавжуд деган фаразни илгари сурган; у ривожлантирган таълимотга кўра, инсон «нарса ўзида» (моҳият)ни билишга қодир эмас, у фақат «биз учун нарса»ни, яъни ҳодисаларни билиши мумкин.

Капица П.Л. (1894-1984)

- совет физиги, Нобель мукофоти лауреати (1978); ўта кучли магнит майдонлари ҳосил қилишнинг импульсли методини таклиф қилган; суяқ гелийнинг ўта оқувчанлигини кашф қилган; бошқариладиган термоядро синтезини амалга ошириш соҳасида янги йўналишга асос солган; катта амалий аҳамиятга эга бўлган гелий ва кислородни камайтириш қурилмасини ишлаб чиққан.

Карнап Р. (1891-1970)

- немис-америка файласуфи, мантиқшунос, мантиқий позитивизмнинг етакчи вакили; фан фалсафаси, мантиқий синтаксис ва семантика назарияси, индивидуал мантиққа оид асарлар муаллифи; ҳозирги замон фалсафаси фан тилини мантиқий таҳлил қилиш билан шуғулланиши керак, деган ғояни ҳимоя қилган.

Кеплер И. (1571-1630)

- немис астрономи, сайёралар ҳаракати қонунлари (Кеплер қонунлари)ни кашф этган; ўз асарларида Н.Коперникнинг гелиоцентрик таълимотини асослаган ва ривожлантирган; И.Кеплер тадқиқотлари нафақат астрономияга, балки янги давр физикасига ҳам асос бўлди.

Киндий, ал-Кундий (800-879)

- машҳур араб файласуфи ва олими, шарқ аристотелизми асосчиларидан.

Колумб Х. (1451-1506)

- денгизчи сайёҳ, асли генуялик; унинг кашфиётларидан кейин Америка қитъаси география фанига маълум бўлди ва европаликлар томонидан фаол ўзлаштирила бошланди.

Конт О. (1798-1857)

- француз файласуфи, позитивизм асосчиларидан бири, социология асосчиси; фан ва фалсафа ҳодисаларнинг сабабларини аниқлашга ҳаракат қилмаслиги, балки улар қандай содир бўлишини ўрганиши керак, деб ҳисоблаган; жамият тараққиётини белгиловчи инсоният ақл-заковати эволюциясининг уч босқичи (илоҳий, метафизик, позитив ёки илмий) назариясини илгари сурган; фанлар таснифини ишлаб чиққан.

Коперник Н. (1473-1543)

- поляк астрономи, врач, давлат арбоби; дунёнинг гелиоцентрик системаси асосчиси; унинг асарлари янги давр дунёқараши шаклланишига катта таъсир кўрсатди.

Кун Т. (1922-1996)

- америкалик фан тарихчиси ва файласуфи, фан фалсафаси ва методологиясидаги тарихий мактаб етакчиларидан бири; унинг асарлари фан фалсафаси ва методологияси муаммолари доирасининг кенгайтилишига ва фанлар тарихи билан методологияси ўртасида алоқанинг мустаҳкамланишига имконият яратди; «Илмий инқилоблар структураси» (1962) асари билан довруқ таратди, унда фаннинг тарихий-манتيқий динамикасини кўрсатиб берди.

Лакатос И. (1922-1974)

- инглиз тарихчиси ва фан файласуфи, илмий билимнинг ривожланиш қонунларини ўрганишга ва фан методологиясига катта ҳисса қўшган.

Лейбниц Г.В. (1646-1716)

- немис файласуфи, математиги, физиги, ҳуқуқшуноси, тилшуноси, кашфиётчиси; борлиқ қарама-қаршиликлардан иборат эмас, деб ҳисоблаган; унинг фикрича, реал дунё ўзаро бўлинмас руҳий субстанция – монадалардан иборат.

Лобачевский Н.И. (1792-1856)

- рус математиги, ноевклид геометрияси асосчиларидан бири; университет таълими ва халқ маорифининг таниқли арбоби; Қозон университети ректори (1827-1846).

Ломоносов М.В. (1711-1765)

- жаҳонга довруқ таратган биринчи рус олими, табиатшуноси, физик кимё асосчиларидан бири, ҳозирги замон рус адабий тили асосчиси, рассом, тарихчи, рус маърифатпарвари; унинг буйруғига биноан 1755 й.да Москва университети ташкил этилган.

Максвелл Ж. (1831-1879)

- инглиз физиги, классик электродинамика асосчиси; статистик физика асосчиларидан бири; унинг асарлари физик борлиқнинг янги тури – майдон аниқланишига олиб келди.

Мальтус Т. (1766-1834)

- инглиз иқтисодчиси, руҳоний; демография асосчиларидан бири; «Нуфус қонуни тўғрисида тажрибалар» (1798) асарида аҳоли ўсиши уни тирикчилик воситалари билан таъминлашда қийинчиликлар ошишига олиб келади, деган фикрни биринчи бўлиб илгари сурди ва туғилишни тартибга солиш зарурлиги масаласини кўтарди.

Мах Э. (1838-1916)

- австриялик физик ва файласуф, аэродинамика жараёнларини ўрганган (бу соҳада бир қанча катталиклар ва тушунчалар унинг номи билан аталган – Мах сони, Мах конуси ва б.); зарба тўлқинини кашф этган; жисмнинг инерция бўйича ҳаракати унинг Олам бутун моддаси билан ўзаро таъсири натижаси деган принцип (Мах принципи)ни таклиф қилган.

Менделеев Д.И. (1834-1907)

- рус кимёгар олими, кимёвий элементлар даврий системаси (Менделеев даврий жадвали)ни кашф этган, педагог, жамоат арбоби; кимё, кимё технологияси, физика, метрология, метеорология, қишлоқ хўжалиги, иқтисод, халқ таълимига оид фундаментал асарлар муаллифи; кимёвий элементлардан бири унинг номи билан аталган.

Мендель Г. (1512-1594)

- австриялик биолог, генетика асосчиси; монах, 1868 й.дан Брюнн (Австро-Венгрия)даги Августин монастири бошлиғи; ирсият қонунларини аниқ таърифлаб берган, ирсийланиш жараёнининг назарий моделини яратган, бу таълимот унинг шарафига менделизм деб аталади.

Мертон Р. (1910)

- америкалик социолог, социологиядаги структуравий-функционал йўналиш вакили; унинг асарлари структуравий функционализм назарияси ва методологияси, фан ва илмий билиш социологиясига, бюрократияни, жамиятнинг ижтимоий тузилишини ўрганишга бағишланган; АҚШдаги оммавий ахборот воситалари (радио, телевидение, кино, матбуот)ни эмпирик тадқиқ қилган.

Милль Ж. (1806-1873)

- инглиз файласуфи, мантиқчиси, иқтисодчиси, жамоат арбоби; позитивизм фалсафасини ишлаб чиққан, фаннинг феноменалистик талқинини ҳимоя қилган; «Мантиқ системаси» фундаментал асарининг муаллифи, унда мантиқнинг индуктивистик талқини фаннинг умумий методологияси сифатида ривожлантирилган.

Ньютон И. (1643-1727)

- инглиз физиги ва математиги, механика ва астрономиянинг назарий асосларини яратган, бутун олам тортишиш қонунини кашф этган, дифференциал ва интеграл ҳисоб асосларини ишлаб чиққан (Г.Лейбниц билан бир қаторда), кўзгули телескоп ихтиро қилган, оптикага оид муҳим экспериментал асарлар муаллифи; энг муҳим илмий асари – «Натурал фалсафанинг математик негизлари» (1687), унда ер ва осмон механикаси системаси яратилган ва осмон жисмларининг ҳаракат назарияси ишлаб чиқилган.

Павлов И.П. (1849-1936)

- рус физиологи, одам ва ҳайвонлар олий нерв фаолияти таълимоти асосчиларидан; унинг тадқиқотлари биология, тиббиёт, психология, педагогиканинг ривожланишига, инсон ҳақидаги умумий қарашларга катта таъсир кўрсатган; Нобель мукофоти лауреати (1904).

Пифагор (тахм. мил. ав. 570-500)

- қадимги юнон файласуфи, математиги, дин ва сиёсий арбоби; пифагореизм асосчиси, ушбу таълимотга кўра ҳамма нарсанинг замирида сон ётади; геометрияда исботлашнинг жорий этилиши, планиметрияни тузишга илк уринишлар, ўхшашлик ҳақидаги таълимотнинг яратилиши, тўғри бурчакли учбурчак томонларининг нисбати ҳақидаги теореманинг исботи Пифагорга тегишли деб ҳисобланади.

Полани М. (1891-1976)

- инглиз кимёгар олими ва файласуфи; фалсафа ва фан социологиясига оид бир қанча асарлар муаллифи, энг машҳур асари – «Шахсий билим».

Пригожин И. (1917-2003)

- бельгиялик физиохимик; номутаносиб термодинамика соҳасидаги асарлари билан машҳур; синергетика асосчиларидан бири; фанни фалсафий тушунишга оид бир қанча асарлар муаллифи, уларда мураккаб системаларнинг вужудга келиши ва фаолияти, ўз-ўзидан ташкил бўлиш, вақт, тасодиф тушунчаларининг ўзига хос талқини берилган; Нобель мукофоти лауреати (1977).

Сен-Симон (1760-1825)

- граф, француз файласуфи, социологи; илмий социология фани зарур деган ғояни илгари сурган; жамият тараққиёти унда ҳукм сурувчи фалсафий ва илмий ғояларнинг алмашиши билан боғлиқлигини таъкидлаган; тарихда одамларнинг иқтисодий фаолияти, мулк шакллари ва синфлар ўртасидаги муносабатлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга, деб қайд этган.

Смит А. (1723-1790)

- шотланд иқтисодчиси ва файласуфи; унинг тадқиқотлари таъсирида сиёсий иқтисод ишлаб чиқилган иқтисодий билимлар тизимига айланди; бозор иқтисодиёти назариясининг ривожланишига катта ҳисса қўшган; бозор иқтисодиёти ўз-ўзини тартибга солиш хоссасига эга ва унга ҳар қандай аралашини жамият учун салбий оқибатларга олиб келади, деб ҳисоблаган; энг муҳим асари – «Бойлик табиати ва сабаблари ҳақида тадқиқот» (1776).

Сукрот (мил. ав. 470/469-399)

- қадимги юнон файласуфи; диалог ҳақиқатнинг тагига етиш усули деб билган; догматизмга қарши чиққан; ўзини ақл ўргатувчи эмас, балки бошқаларни ҳақиқатга интилишга даъват этишга қодир одам деб ҳисоблаган.

Спенсер Г. (1820-1903)

- инглиз файласуфи ва социологи, позитивизм асосчиларидан бири, умумий эволюция ҳақидаги таълимотни ривожлантирган; социология органик мактаби асосчиси.

Спиноза Б. (1632-1677)

- нидерландиялик файласуф, дунёнинг яхлит манзарасини яратишга интилишида Худо ва табиат бир, деган фикрдан келиб чиққан, бу ягона субстанция ўз-ўзининг сабабчиси, у ўзининг мавжудлиги учун бошқа нарсага муҳтож эмас, деб ҳисоблаган.

Тоффлер О. (1928)

- америкалик файласуф ва социолог, постиндустриал жамият (ўта индустриал цивилизация) концепцияси муаллифларидан бири; асосий асарлари: «Келажак билан тўқнашув», «Учинчи тўлқин».

Тулмин С. (1922)

- америкалик файласуф; фанни тадқиқ қилиш эволюционистик дастурини ишлаб чиққан; фанга фан тармоқлари ва профессионал институтлар мажмуи деб қарайди; фан тарихи илмий назариялар замирида ётган оқилоналик ва тушуниш стандартларининг алмашиши деб ҳисоблайди.

Фалес (мил. ав. 625-547)

- қадимги юнон файласуфи, афсоналарга кўра, «етти донишманд»дан бири, антик ва Европа фалсафаси ва фани асосчиларидан бири; юнон астрономияси ва геометриясига асос солган; қуёш тутилишини башорат қилган (мил. ав. 585 йил), бир қанча геометрик теоремаларни биринчи марта исботлаган.

Форобий Абу Наср (870-950)

- Шарқ файласуфи ва қомусий олими, Аристотель ва Платон асарларига шарҳлар ёзган; унинг «Муסיқа ҳақида катта рисола» асари – Шарқ ва қадимги юнон муסיқа тизими ҳақидаги муҳим манба; Шарқда ҳам, /арбда ҳам фалсафа ва фаннинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Фома Аквинский (1225-1274)

- италян файласуфи ва илоҳиётчиси; ортодоксал схоластикани тизимга солган; доминик мазҳабига мансуб монах; томизм асосчиси; асосий асарлари - «Илоҳиёт йиғиндиси» ва «Даҳрийларга қарши йиғинди»да етук схоластика рационалистик изланишларига яқун ясаган.

Франк Ф. (1884-1966)

- австрия-америкалик физик ва файласуф; неопозитивизм намояндаси; физиканинг асосий тушунчаларини фалсафий таҳлил қилиш, физик билимлар соҳасини мантиқий таҳлил қилиш билан шуғулланган, биологияда витализмни танқид қилган.

Фрейд З. (1856-1939)

- австриялик невропатолог, психиатр ва психолог, психоанализ асосчиси; бош мия физиологияси ва анатомиясини ўрганган, неврозлар муаммоси билан шуғулланган; сексуаллик ривожланишининг психик жиҳатларини биринчилардан бўлиб ўргана бошлаган; 1907 й.да онгсизликнинг классик таърифини баён қилган; «Мен ва у» (1923) асарида шахснинг психологик структуралари ҳақидаги таълимотни ривожлантирган.

Шлик М. (1882-1936)

- австриялик файласуф ва физик; мантиқий позитивизм дастлабки босқичи намояндаси; позитивистик фан фалсафасини фаол ишлаб чиққан Вена тўғараги асосчиси; фан фалсафаси муаммолари, замон, макон, сабабият, эҳтимоллик таҳлили билан шуғулланган.

Шпенглер О. (1880-1936)

- немис файласуфи, «ҳаёт фалсафаси» оқимининг вакили, маданият фалсафаси асосчиларидан бири; асосий асари – «Европанинг сўниши» (1918-1922); европоцентризмга, тарих жараёнининг «чизиқли» йўналишига қарши чиққан, тўлақонли, лекин ҳар хил маданиятларнинг кўплиги ғоясини ҳимоя қилган.

МУНДАРИЖА

1-МАВЗУ. «ФАННИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ» КУРСИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	2
2-МАВЗУ. ФАЛСАФА ВА ФАН, УЛАРНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТИ.....	15
3-МАВЗУ. ФАЛСАФАФИЙ МУАММОЛАР ТАБИАТИ ВА УЛАРНИНГ ФАНДА НАМОЁН БЎЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	27
4-МАВЗУ. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИЛМИЙ БИЛИМЛАР ШАКЛЛАНИШИНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ (VII-XII, XIV-XV асрлар).....	40
5-МАВЗУ. ФАН ФАЛСАФАСИ.....	57
6-МАВЗУ. ТАБИАТШУНОСЛИКНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ.....	74
7-МАВЗУ. ТЕХНИКА ФАЛСАФАСИ.....	91
8-МАВЗУ. ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ФАЛСАФАСИ (фалсафий-экологик жиҳати).....	105
9-МАВЗУ. ҲОЗИРГИ ДУНЁНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ ФАЛСАФИЙ МУАММО СИФАТИДА.....	117
10-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЁТ ФАЛСАФАСИ.....	131
11-МАВЗУ. СОБИҚ ИТТИФОҚ МАМЛАКАТЛАРИ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШИ ШАРОИТИДА МУЛКНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ.....	146
12-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ.....	160
13-МАВЗУ. ФАННИНГ ИНСОНПАРВАРЛАШУВИ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ ВА ОЛИМ МАСЪУЛИЯТИ.....	180
14-МАВЗУ. ФАН ВА ДИН ЎЗARO НИСБАТИНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ.....	194
15-МАВЗУ. ИЛМИЙ БАШОРАТНИНГ ФАЛСАФИЙ МАСАЛАЛАРИ.....	212
ХУЛОСА.....	228
Фойдаланилган адабиётлар.....	229
ИЛОВА	232